

Otpor i promjene u kulturi i umjetnosti srednjovjekovlja
Resistance and Changes in Culture and Art of the Middle Ages

Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet
University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences

2024

Otpor i promjene u kulturi i umjetnosti srednjovjekovlja

Zbornik radova međunarodnoga znanstvenog skupa
Rijeka, 23. studenog 2021.

Resistance and Changes in Culture and Art of the Middle Ages

*Proceedings of the International Conference
Rijeka, 23 November, 2021*

Uredila / Edited by:
Palma Karković Takalić

Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet
University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences

2024

Otpor i promjene u kulturi i umjetnosti srednjovjekovlja ***Resistance and Changes in Culture and Art of the Middle Ages***

Nakladnik / Publisher

Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci

Za nakladnika / For the publisher

Aleksandar Mijatović

Urednica / Editor

Palma Karković Takalić

Uredničko vijeće / Editorial board

Marina Vicelja-Matijašić (University of Rijeka)

Vladimir P. Goss (University of Rijeka)

Ana Konestra (Institute of Archaeology, Zagreb)

Zuleika Murat (University of Padova)

Savjetnica za hrvatski jezik / Croatian language editor

Gordana Bogdanović

Savjetnik za engleski jezik / English language editor

Joseph Molitorisz

Grafičko oblikovanje i priprema za tisak / Design and interior layout

Antonia Žurga

Naslovnica / Cover

Detalj iz Geneze, freska, crkva sv. Trojice, Hrastovlje, Slovenija /

A detail from the Genesis cycle, Holy Trinity church, Hrastovlje, Slovenia

Fotografija / Photo by: Palma Karković Takalić

ISBN

Za tiskano izdanje: 978-953-361-112-9; za e-izdanje: 978-953-361-113-6

UDK

7.033(063)(082)

CIP zapis dostupan je u računanom katalogu Sveučilišne knjižnice Rijeka pod brojem 150704008.

Rijeka, 2024.

Sadržaj / Content

Uvodna riječ / Foreword	7
Danijela Tešić Radovanović, Branka Gugolj Continuity and Changes in the Lighting of the Sacred Space from Late Antiquity to the Late Middle Ages. Some Examples from the Territory of Serbia	13
Silvija Pisk Od pustinjaka do veleposjednika – promjene u pavlinskim zajednicama tijekom kasnoga srednjeg vijeka	41
Iva Papić Graditeljska tipologija crkava viteških redova na prostoru kontinentalne Hrvatske	53
Andrej Janeš The Resilience of Faith: Early Modern Christian Burial Practices in an Ottoman Occupied Monastery	83
Danko Dujmović Otpornost srednjovjekovnog kulturnog krajolika u Moslavini na primjerima pravoslavnih crkava u Kutinici i Velikoj Bršljanici	99
Dalija Tubin, Daniela Radosavac Crkva Đurđevac u sjeverozapadnoj Bosni	111
Palma Karković Takalić, Barbara Španjol-Pandelo The State of Research on Medieval Art in the Vinodol Region with a Special Reference to Wooden Sculpture of Ledenice and Drivenik	133
Petra Predoević Zadković Oporuka plemenite Stelidije Devinske (1380.) kao izvor poznavanja kasnosrednjovjekovne arhitekture Rijeke	165

Predgovor

Srednji vijek obilježile su česte promjene političkih, društvenih i gospodarskih okolnosti što je na različite načine utjecalo na identitete zajednica, običaje, tradicije i umjetničke prakse. U tim su se procesima svojim kontinuitetom neke njihove karakteristike pokazale otpornijima i prilagodljivijima, dok su druge iščeznule potisnute novim idejama. S ciljem istraživanja međudnosa otpornosti i podložnosti promjenama u kulturi i umjetnosti srednjovjekovlja u novim kontekstima te u različitim kulturnim i umjetničkim diskursima, 23. studenog 2021. godine na Filozofskom fakultetu u Rijeci održan je međunarodni znanstveni skup „Otpor i promjene u kulturi i umjetnosti srednjovjekovlja. Resistance and changes in culture and art of the Middle Ages“. Ovaj, drugi po redu znanstveni skup na temu srednjovjekovne umjetnosti, organizirali su članovi Katedre za umjetnost starog i srednjeg vijeka Odsjeka za povijest umjetnosti u Rijeci, kojima su teme i različiti aspekti u pristupu srednjovjekovnoj umjetnosti u fokusu znanstvenoga i nastavnoga rada.

Budući da se radilo o razdoblju neposredno nakon pandemijskoga lockdowna, skup se odvijao u hibridnom obliku *online* i *onsite*. Na skupu se okupilo 14 znanstvenika koji su predstavili svoja istraživanja iz polja povijesti umjetnosti, arheologije, povijesti te interdisciplinarnih humanističkih znanosti, u kojima su na različite načine propitivali temu otpora i promjena. Istoga je dana na fakultetu predstavljena i poster-izložba „Gradinsko naselje i nekropola u dolini Sane“ Daniele Radosavac, kustosice Muzeja Kozare u Prijedoru.

U ovom zborniku objavljeno je osam radova koji proizlaze iz tih i pridruženih istraživanja, na engleskome i hrvatskome jeziku. Nakon dvostrukih slijepih recenzija tri rada kategorizirana su kao izvorni znanstveni radovi, dva kao prethodna priopćenja i tri kao pregledni radovi. Kronološki, većina radova obrađuje teme iz razdoblja kasnoga srednjeg vijeka, 13.-15. stoljeća, s referencama na periode antike, ranoga srednjeg i ranoga novog vijeka. Prostorno su obuhvaćeni lokaliteti, nalazi i umjetnine s geografskog područja današnje Hrvatske, Bosne i Hercegovine te Srbije kao i komparativni primjeri šireg područja srednje i jugoistočne Europe, odnosno istočnoga Sredozemlja.

„Otpor“ i „kontinuitet“ odabranih kasnosrednjovjekovnih lokaliteta Moslavine istraženi su u radu Danka Dujmovića. Uz pregled povijesnih okolnosti u kojima se navedena regija zatekla uslijed osmanskih prodora u 16. stoljeću i njezina ponovna vraćanja pod vlast Habsburgovaca na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće, osobita pozornost posvećena je naseljavanju srpskoga pravoslavnog stanovništva na ove prostore i s njime povezanom gradnjom sakralnih objekata koji, kako se pokazalo u radu, kontinuiraju na mjestima predosmanskih posjeda tj. utvrda. O razdoblju osmanske okupacije Slavonije raspravlja se u radu Andreja Janeša. Autor predstavlja rezultate arheoloških istraživanja, radiokarbonske analize i rezultate antropološke analize osam grobova otkrivenih na prostoru samostana svete Margarete u Bijeloj, koji datiraju u razdoblje prije osmanlijskih osvajanja i za vrijeme njihove vladavine. Rezultatima autor pobija do

sada uvriježeno mišljenje da je kršćansko stanovništvo u razdoblju „osmanske krize“ u kasno-srednjovjekovnoj Slavoniji pobjeglo, te prestalo koristiti svoja groblja, ukazujući na opstojnost i otpornost njihovoga načina života. Tema osmanskih osvajanja i susljednih promjena u političkoj i crkvenoj povijesti župa zapadne Slavonije obrađena je u članku Daniele Radosavac i Dalije Tubin, u kojemu su po prvi put objavljeni rezultati arheoloških istraživanja lokaliteta Manastir Đurđevac smještenog na graničnom području grada Prijedora i općine Kozarska Dubica, u Bosni i Hercegovini. U razdoblju između 2014. i 2022. godine istražena je arhitektura crkve i njezina neposredna okolica s 26 grobova i mnoštvom pokretnoga materijala koji se većinom datiraju u sredinu 14. stoljeća. No, za razliku od crkava u Kutinici i Velikoj Bršljanici u Moslavini te samostana u Bijeloj, nalazi iz manastira Đurđevac ne pokazuju znakove kontinuiteta crkve u razdoblje novog vijeka, za što se razlozi propituju u samome članku.

Promjena u kulturi i umjetnosti kasnoga srednjega vijeka kao opreka otporu i otpornosti u fokusu je rada Ive Papić, strukturiranom u formi komparativne analize sakralne srednjovjekovne arhitekture viteških redova na prostoru kontinentalne Hrvatske i šireg europskoga prostora, a s ciljem definiranja osobitosti te arhitekture na prostoru Hrvatsko-Ugarskoga Kraljevstva. Primjerima navedenima u radu autorica je pokazala kako viteški redovi donose formalnu promjenu u sakralnoj arhitekturi uvođenjem tzv. dvoranske crkve na područje krune sv. Stjepana, slijedeći modele iz domovine Francuske. Inovacijama u srednjovjekovnoj sakralnoj arhitekturi u vezi s crkvenim redovima bavi se u svom radu i Silvia Pisk. Na primjeru samostana Blažene Djevice Marije u Gariću istražuje način na koji preobrazba prvotnih pavlina pustinjača u istaknute feudalne veleposjednike utječe na oblikovanje lokalnog kulturnoga krajolika, topografije i tipologije samostanske i crkvene arhitekture. U radu Danijele Tešić Radovanović i Branke Gugolj također se raspravlja o promjenama, no u ovom slučaju, u materijalnoj kulturi i kulturi življenja tj. u načinu osvjetljavanja privatnih i javnih prostora, kao rezultata složenih povijesnih i ekonomskih okolnosti kasne antike. Autorice su istražile kontinuitet i inovacije u formi rasvjetnih tijela, u percepciji, prisustvu i simboličkom značenju svjetla u razdoblju između kasne antike i kasnoga srednjeg vijeka, s posebnim osvrtom na primjere iz današnjeg Pirota (Tures) u Srbiji.

Problematika i „razlozi“ kontinuiteta odnosno diskontinuiteta kulturnih mjesta i sakralne umjetnosti od razdoblja srednjega vijeka do danas tema su teksta Barbare Španjol-Pandelo i Palme Karković Takalić, a u vezi s povijesnom regijom primorske Hrvatske - Vinodolom. Ovaj rad donosi prvu objavu drvenog reljefa s prikazom Bogorodice i Krista iz druge polovice 15. stoljeća koji povezuje srednjovjekovnu vinodolsku općinu Ledenice s umjetničkim utjecajima sjeverne Italije. Izazovi metodologije istraživanja srednjovjekovne arhitekture u suvremenim urbanim cjelinama sjevernog Jadrana proizlaze iz rada Petre Predoević Zadković, u kojemu se donosi prijepis i analiza oporuke plemenite Stelidije Devinske iz 1380. godine, iznimno vrijednog dokumenta za lokalnu srednjovjekovnu riječku povijest i umjetnost. Osobito su značajni za temu zbornika dijelovi oporuke koji govore o današnjoj crkvi Uznesenja Blažene Djevice Marije i kapeli sv. Jurja koju autorica povezuje s nedavno otkrivenim ostacima gotičke arhitekture u sjevernome pročelju crkve.

Možemo zaključiti da su početni ciljevi skupa velikim dijelom postignuti objavljivanjem ovoga zbornika: donesen je niz novih, značajnih spoznaja o „otpornosti“ i „promjenama“ u kulturi i umjetnosti srednjovjekovlja na povijesnom prostoru Hrvatske, Srbije te Bosne i Hercegovine, ponajprije u okviru istraživanja sakralne arhitekture i kulturnog krajolika. Vjerujem da će svi obrađeni i predstavljeni primjeri poslužiti kao komparativni materijal drugim, daljnim istraživanjima, ali i podsjetiti čitatelje na bogatu kulturu i umjetnost srednjovjekovlja koju baštinimo.

Koristim ovu priliku da se zahvalim kolegama s Katedre za umjetnost starog i srednjeg vijeka Odsjeka za povijest umjetnosti u Rijeci i studentima povijesti umjetnosti na pomoći u organizaciji znanstvenoga skupa i izložbe; te međunarodnom uredničkom odboru i recenzentima koji su podržali i pomogli u objavi ovoga zbornika. Navedene su aktivnosti provedene i sufinancirane kao dio projekta Sveučilišta u Rijeci „Migracije, identiteti i kontekst srednjovjekovne umjetnosti Kvarnera“ voditeljice prof. dr. sc. Marine Vicelje-Matijašić (uniri-human-18-31), projekta Katedre, Grada Rijeke i Muzeja Kozare Prijedor „Inter flumina Sanum et Oeneum. Arheološka baština kao povod suvremenom dijalogu“ voditeljice dr. sc. Palme Karković Takalić te uz potporu Filozofskog fakulteta u Rijeci.

Palma Karković Takalić

Foreword

The Middle Ages were marked by frequent changes in political, social and economic circumstances, which in various ways affected community identities, customs, traditions and artistic practices. In these processes, due to their continuity, some of these changes proved to be more resistant and adaptable, while others disappeared, suppressed by new ideas. With the aim of studying the relationship between resistance and predisposition to changes in the culture and art of the Middle Ages, in new contexts and in different cultural and artistic discourses, the Faculty of Humanities and Social Sciences in Rijeka hosted the international conference "Otpor i promjene u kulturi i umjetnosti srednjovjekovlja. Resistance and changes in culture and art of the Middle Ages" on November, 23rd 2021. The organizers of the conference were members of the Sub-department of Ancient and Medieval Art of the Department of Art History in Rijeka. This was the second scholarly symposium organized on the topic of medieval art, which is, in different aspects, the focus of the research and teaching of the sub-department's members.

Since the conference was organized immediately following the pandemic lockdown, it was held in a hybrid form online and onsite. Fourteen scholars presented their papers as results of the research in art history, archaeology, history, and interdisciplinary humanities, looking into and examining the topic of resistance and change from diverse perspectives. On the same day, the poster-exhibition "The fortified settlement and the necropolis in the Sana Valley" by Daniela Radosavac, curator of the Kozara Museum in Prijedor, was inaugurated at the faculty.

In these proceedings, eight papers in English and Croatian resulting from the conference are published, all underwent double-blind peer review. Chronologically, most texts deal with topics from the later Middle Ages (13th - 15th centuries), with references to Antiquity, the early Middle Ages and the early modern period. Most texts present sites, findings and art works from the geographical area of today's Croatia, Bosnia and Herzegovina, Serbia, as well as comparative examples from the wider area of Central and Southeast Europe, that is, the Eastern Mediterranean.

"Resistance" and "continuity" of the selected late medieval sites of Moslavina are discussed in the contribution by Danko Dujmović. Along with an overview of the historical circumstances in which the mentioned region found itself as a result of the Ottoman incursions in the 16th century and its return under the Habsburgs at the turn of the 17th to the 18th century, special attention is paid to the settlement of the Serbian Orthodox population in these areas and the construction of churches which, as shown in the text, continued on the sites of pre-Ottoman properties, i.e. fortifications. The work of Andrej Janeš is also related to the period of the Ottoman occupation of Slavonia. The author presents the results of archaeological research, radiocarbon analysis and the anthropological analysis of eight graves discovered in the area of the monastery of Saint Margaret in Bijela, which date back to the period before the Ottoman

conquests and during their rule. With these results, the author challenged the so far common opinion that the Christian population in the period of the "Ottoman crisis" in late medieval Slavonia fled, and therefore ceased to use their cemeteries, pointing to the persistence and resilience of their way of life. The topic of the Ottoman conquests and the consequent changes in the political and ecclesiastical history of the parishes of Western Slavonia is analysed in the article by Daniela Radosavac and Dalija Tubin, in which the results of the archaeological research of the site of Đurđevac Monastery, located on the border between the city of Prijedor and the municipality of Kozarska Dubica, in Bosnia and Herzegovina, are published here for the first time. In the period between 2014 and 2022, the architecture of the monastery church and its immediate surroundings with 26 graves and numerous findings, most of which date back to the middle of the 14th century, were discovered and analysed. However, unlike the churches in Kutinica and Velika Bršljanica in Moslavina and the monastery in Bijela, the finds from the Đurđevac monastery do not show signs of continuity of the church into the new century, and the reasons for this are studied and presented in the article.

The change in the culture and art of the late Middle Ages as opposed to resistance and resilience, is the focus of Iva Papić's text, which is structured in the form of a comparative analysis of the sacral medieval architecture of knightly orders in the area of continental Croatia and the wider European area, with the aim of defining the peculiarities of that architecture in the area of Croatian-Hungarian Kingdom. Based on the examples presented in the paper, the author demonstrates how the knightly orders assisted in a formal change in religious architecture by introducing the so-called hall church on the territory of the crown of St. Stephen, according to the models from the homeland of France. Silvia Pisk also deals with innovations in medieval sacral architecture in connection with church orders in her work. Using the example of the monastery of the Blessed Virgin Mary in Garić, she examines the way in which the transformation of the original Pauline hermits into prominent feudal landowners affected the shaping of the local cultural landscape, topography and typology of monastic and church architecture in the late medieval Slavonia. Danijela Tešić Radovanović and Branka Gugolj discuss changes in the material culture and culture of living, i.e. in the way of lighting of private and public spaces, as a result of the complex historical and economic circumstances of late antiquity. The authors studied the continuity and innovations in the forms of lamps, as well as in the perception, presence and symbolic meaning of light in the period between late antiquity and the late Middle Ages, with special reference to examples from today's Pirot (Tures) in Serbia.

The article by Barbara Španjol-Pandelo and Palma Karković Takalić delves into the issues and underlying causes of the persistence or cessation of sacred sites and religious art from the Middle Ages to contemporary times. They more specifically examine these phenomena within the historical context of coastal Croatia, particularly focusing on Vinodol region. This work also contains the first publication of a wooden sculpture depicting the Virgin and Christ from the second half of the 15th century, which connects the medieval Vinodol municipality of Ledenice with the artistic influences of northern Italy. The methodological challenges of researching medieval architecture in contemporary urban areas of the northern Adriatic stem from the

work of Petra Predoević Zadković. Her research includes the transcription and analysis of the will of the noble Stelidia of Devin (Duino) from 1380, offering valuable insights into the local medieval history and art of Rijeka. The will contains passages concerning the present-day Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary and the chapel of St. George. The author establishes a connection between these sections of the will and the recently discovered remains of Gothic architecture on the northern facade of the church.

The primary objectives of the conference were largely met in the published papers: the papers succeeded in offering a multitude of new and noteworthy insights into themes of “resilience” and “changes” within the culture and art of the Middle Ages, particularly within the historical regions of Croatia, Serbia, and Bosnia and Herzegovina. These insights primarily revolved around the study of sacral architecture and cultural landscape. I believe that all tackled questions and presented examples will serve as comparative material for further research, but also as a reminder of the rich medieval patrimony that we have been fortunate to inherit.

I’d like to extend my gratitude to my colleagues from the Sub-department of Ancient and Medieval Art of the Department of Art History in Rijeka and the students of art history who assisted with organizing the conference and the exhibition, as well as to the international editorial board and reviewers who supported and helped the publication of this proceedings. The mentioned activities were carried out and co-financed by the project of the University of Rijeka “Migrations, identities and the context of medieval art of Kvarner region” led by Prof Marina Vicelja-Matijašić (uniri-human-18-31), the project of the Sub-department, the City of Rijeka and Museum of Kozara in Prijedor “Inter flumina Sanum et Oeneum. Archaeological heritage as an occasion for contemporary dialogue” led by Dr Palma Karković Takalić, and with the support of the Faculty of Humanities and Social Sciences in Rijeka.

Palma Karković Takalić

Danijela Tešić Radovanović

Faculty of Philosophy, University of Priština,
Kosovska Mitrovica, Serbia
danijela.tesic@pr.ac.rs

Review paper

Received: 1.11.2022.

UDK: 7.04:738.83>(497.11)
7.033.1(497.11)

Branka Gugolj

Faculty of Arts, University of Priština,
Zvečan - Kosovska Mitrovica, Serbia
branka.gugolj@art.pr.ac.rs

Continuity and Changes in the Lighting of the Sacred Space from Late Antiquity to the Late Middle Ages. Some Examples from the Territory of Serbia

Equipment for lighting the sacred space is often seen as a piece of furniture, whose function is solely utilitarian, although in Christianity the symbolic role of light goes beyond its practical function. Light as a symbol of epiphany becomes an inseparable part of the religious experience, whereas the symbolic meaning of light is transferred to various parts of lighting equipment. Through selected examples from the territory of Serbia, the purpose of this paper is to give an analysis of the changes and continuity in the use of certain types of lighting equipment in the Christian sacred space in the period from late Antiquity to the late Middle Ages. Precisely in late Antiquity, as a result of complex historical and economic circumstances, significant changes occurred in the sphere of the lighting of private and public spaces, which also had an impact on the lighting of sacred buildings. Glass lamps gradually substituted the ceramic and bronze lamps that until then had been more common, and the interruption in the production and distribution of olive oil influenced the shift to other sources of light. The paper discusses late Antique finds of lighting equipment originating from two localities from the present-day area of Pirot (Tures). These are a North African ceramic lamp from the Sarlah site (early Christian basilica) and a chandelier from the Church of St. John the Apostle. As representative examples of lighting equipment of the late Middle Ages, a chandelier and a standing bronze candlestick from the Dečani monastery will be presented in this paper, as well as a Gothic hanging candlestick, which had been part of the monastery's furniture, and today is kept in the Museum of Applied Arts in Belgrade.

Keywords: light, lamp, oil lamp (*kandelai*), *polykandela*, *choroi*, candlestick

Apart from fundamental religious, political and demographic changes, the turbulent period of late Antiquity likewise brought changes in the domain of visual culture. The foundations of Christian art and visual culture were formed precisely during this period, which scholars refer to as the transitional period from Antiquity to the Middle Ages.¹ Although the abandonment of ancient forms and themes can be observed during the Middle Ages, certain aspects of Christian visual culture display clear continuity. When it comes to the lighting of sacred buildings, it is first of all necessary to note that important changes in this area already occurred in the period of late Antiquity, but also to emphasise that these changes were of technical and formal nature, because the role of light, as an important phenomenon in the Christian cult, has remained unchanged up to the present day. The paper discusses some aspects of the symbolism of light in the Mediterranean tradition, as well as the ways of representing light and models of light manipulation in the sacred space, in which lighting equipment plays an important role. By comparing objects from the late Antique/early Christian period on the one hand and a group of artefacts from the late Middle Ages on the other, the connections between textual and material sources are analysed, including changes and continuity related to the lighting of sacred buildings in both a formal and cultic/symbolic sense.

Light is an important agent of life on earth, a mediator between the senses and the material world.² At the same time, light is one of the key phenomena of religious experience, where different luminous appearances are perceived as manifestations of a special light, the source of which does not belong to the natural world.³ Since ancient times, light has been understood as matter to some extent, a concrete physical phenomenon that can be measured and quantified. Concurrently, light is also a mental phenomenon, perceived differently in various cultures, which has influenced the ways of manipulating light. Although the physical properties and modes of the perception of light have been thoroughly investigated in modern times, the spiritual dimension of the dualism of light and darkness, including the psychological effects of natural light elude rational explanation. The reasons can be found in the primordial understanding of light and colour as the embodiment of cosmic energies. Out of such an understanding of light – which is universal and constant in the human community – arises the experience of brightness and radiance as an indicator of a supernatural presence.⁴

The universal symbolism of light found particularly fertile ground in the sunlit Mediterranean, where various manifestations of the solar cult have been occurring since the dawn of civilisation.⁵ The long history of solar religion in the area of the eastern Mediterranean goes beyond the scope of this paper; however it is necessary to mention the cultic use of light and different types of lighting equipment in Greco-Roman culture and Judaism, since clear connections can be drawn with Christian cult practice. There are several ways of using light, both natural and

1 J. Elsner, 2013, 26.

2 M. Bille, F. T. Sørensen, 2007, 264.

3 Д. Тешић Радовановић, 2018, 153-171, including literature cited.

4 B. A. Weightman, 1996, 59; M. Bille, F. T. Sørensen, 2007, 265-272.

5 Д. Тешић Радовановић, 2018, 156-157.

artificial, by which it is transformed into a symbol of the supernatural.⁶ Natural light was an important element in the constitution of sacred spaces. In ancient temples, the manipulation of light was achieved by carefully calculated orientation of the temple towards sunrise on the feast day of the titular deity. In this way, the sun's rays penetrated the dark interior of the temple illuminating the statues that were usually made of marble and ivory and embellished with gold and precious stones, i.e. luminous materials that, combined with light, created a "divine aura".⁷

In addition to natural lighting, the manipulation of light was also achieved by using various types of lighting equipment, among which the most common were ceramic and metal lamps. The use of lamps in cult practice has been well documented by material and written sources.⁸ The lamp is a combination of light and fire, a container of light, which has been the main source of artificial lighting for millennia. Light and fire are understood as similar phenomena and divine symbols.⁹ Apart from the fact that both natural and artificial light directly influenced the formation of sacred space and the creation of a mystical atmosphere, Greco-Roman visual culture had developed various ways of representing light. The iconography of light included various symbols, such as the radial nimbus reserved for Sol and astral deities (fig. 1); the circular nimbus, usually gold or blue in colour and used with various deities; the radial crown, characteristic of representations of Sol; and a variation of the ribboned radial crown appearing in imperial iconography. Whether we are talking about a representation of symbolic light, such as rays and nimbus, or a physical object symbolising light, such as a crown with rays, the appearance of light is connected to the domain of the divine, likewise emphasising the divine status of the emperor in the imperial iconography of late Antiquity.¹⁰

The Old Testament symbolism of light and lamps is closely related to the Mediterranean tradition of light symbolism and the cult use of lamps. Light is at the very core of the Old Testament cosmogony. The nature of the light of the Book of Genesis is twofold; it appears both as a physical, life-giving light, but at the same time its source is transcendent / God existing outside the physical world and before the beginning of creation. Light is closely related to life, because it was only after God divided light from the darkness (Gen. 1:1, 3), that the creation of life on earth commenced.¹¹ In Genesis, light comes from God, as His emanation, although it is not ontologically identified with Him. In the Old Testament, light appears as physical light, coming from a natural or artificial source, and as symbolic light, possessing several levels of meaning, the most important of which is the *Shekinah*, the visible presence of God in the Tabernacle, later the Temple in Jerusalem in the form of a luminous cloud of God's glory (Exod. 40:

6 M. Vicelja-Matijašić, 2012, 143; Д. Тешић Радовановић, 2018, 159-160.

7 For more details on this, as well as on the use of optics, reflection and mirrors, see: I. Potamianos, 1996, 97-104, with the cited literature; S. Constantinidou, 2010, 91; M. Vicelja-Matijašić, 2012, 143; Д. Тешић Радовановић, 2019, 47-54.

8 A. Црнобрња, 2006, 17-35, 47; L. Bouras, M. Parani, 2009, 20-30; С. Крунић, 2011, 13-17, 400-404; L. Chrzanowski, 2013, 54-176; С. Убипариповић, 2018, 59; Д. Тешић Радовановић, 2019, 39-59.

9 B. A. Weightman, 1996, 61-62; Д. Тешић Радовановић, 2018, 156, 160-165.

10 S. E. Hijmans, 2009, 80-83.

11 B. A. Weightman, 1996, 59; С. Убипариповић, 2018, 58.

Figure 1 Roman lamp with the representation of the god Sol, 2nd century A.D., *Staatliche Antikensammlungen*, Munich

34-35; 1 Kings 8: 10-11).¹² Contrary to older religious traditions in which gods were presented in anthropomorphic terms and their presence among people shown through a multitude of visual representations, of which three-dimensional statues are the most material expression, the God of the Jews is invisible, incorporeal, that is, without a universal form.¹³ Hence, the symbolic manifestations of the divine presence and the theophany of light are of fundamental importance to the Old Testament concept of God. God appears as a flame of fire that was not burnt (Exod. 3:2), a (luminous) cloud and a pillar of fire (Exod. 13:21-22), the light of countenance (Ps. 4:6), God is clothed with splendour and majesty (Ps 104, 2), light dwells with Him (Dan. 2, 22) and He shall be an everlasting light (Is. 60, 19-20). The Tabernacle of the Covenant, and later the Jerusalem Temple, were oriented towards the east in order to receive the sun's rays.¹⁴ In addition to natural light, oil lamps were used to illuminate the sacred space, the use of which was commanded by God, both in the Tabernacle (Exod. 2: 25, 37; Lev. 3: 24, 2) and in the Jerusalem Temple (1 Kings 7, 49; Dan. 2: 4, 20). The first mention of a lamp in the Bible (Exod. 25, 37) refers precisely to the lamps standing on the seven-branched lamp stand – the menorah in the Tabernacle of the Covenant. The attention paid to the orientation of the tabernacle, i.e. the temple, as well as the detailed instructions according to which the menorah was made (Exod. 25:31-40), including instructions on how to maintain the flame of the lamps (Exod. 27:20-21), are a testimony to the importance of light in the cult space and the ways of manipulation of light that Christianity later took over/inherited.¹⁵

Following the symbolism established in the Old Testament, light is also a positive symbol in the New Testament, in the meaning of God and God incarnate through identification with Christ, who said: "I am the light of the world. Whoever follows me will never walk in darkness, but will have the light of life" (John 8, 12) and "I have come into the world as light, so that no one who believes in me should stay in darkness" (John 12, 46). Christ the "light" brings enlightenment/illumination to the hearts of his followers and the awareness of divine knowledge and knowledge of God's glory (2 Cor. 4, 6), life and salvation (John 8, 12). The symbolic language of light accompanies Christ's appearances throughout the Gospels, consistently pointing to his true nature. In the Revelation of John, the light symbols are incorporated into the description of the Heavenly Jerusalem, whereas the triumph of God becomes the triumph of the light (Rev 22, 5) that comes from Christ / the Lamb (Rev 21, 23) (fig. 2).

The prominent role of light perceived as a symbol of Divine presence and action, not only in the Bible but also in a disparate corpus of late Antique and Medieval texts, featuring, *inter alia*, patristic commentaries and philosophical and theological speculations, homilies, hymns, historical texts, travelogues, ekphrasis and epigrams, strongly influenced Christian visual culture, emphasising the aesthetics of brightness and brilliance, reflection and polychromy.¹⁶ The bril-

12 L. Ryken *et al.*, 1998, 287-289, 509-512; J. D. Ruark, 2017, 11.

13 E. Kitzinger, 1980, 160; H. L. Kessler, 2000, 29-30. The problem was further deepened by God's Second Commandment (Exod. 20: 4-5), i.e. the ban on respecting and portraying gods and people.

14 M. M. Homan, 2007, 38, 42. There are more than 2,000 mentions of light and fire in the Bible, which is a quantitative illustration of the importance of light symbolism; L. Ryken *et al.*, 1998, 485-487, 510.

15 G. Galavaris, 1978, 69-70; C. Убипариповић, 2018, 59.

16 A. Weightman, 1996, 64; L. James, 2003, 224; M. J. Huxtable, 2014, 31. See also: L. James, 1996.

liant, mystical light, descending from the sky and dispelling the darkness, was perceived in early Christian and Medieval culture as a bridge between the heavenly sphere and the material world, which, owing to its beneficent radiance, can purify the soul and raise it to God.¹⁷ In the descriptions of contemporaries, the sacred building, holy images and objects used for the furnishing of the interior were venerated for their aesthetic qualities, but principally through the idea that physical beauty perceived by the senses leads to the experience of a higher, Divine beauty as its desired counterpart.¹⁸ Different ways of using light were used to create this image. The use of natural light is related to building orientation, calculated so that light falls on the altar on certain holidays. Attention was also paid to the dimensions and shape of the openings on the dome, which, by reflecting sunbeams, created an aura of light in the space under the dome. By carefully arranging the openings in the building, gradation of light was achieved, which emphasised the sacred topography of the temple, whilst natural light was brought into interaction with the painted light.¹⁹ When it comes to lighting equipment, its practical role is obvious at first glance, because it was the only source of light after sunset. However, the placement of lighting equipment to emphasise the sacred focal points – the lamp that is always lit and lighting lamps and candles during worship (despite daylight) – indicate that the symbolic role of light prevails over the utilitarian.²⁰ In early Christian and Byzantine art, iconographic models of the representation of light were established pretty early, being closely related to late Antique visual culture and Neoplatonism on the one hand and Old Testament symbolism and biblical text on the latter. Some of these include mandorla, halo, glass and gold mosaic cubes, golden fresco background, rainbow, rhomboid bands and radially arranged painted or architectural decorations (fig. 3).²¹ From a simple image of a lamp in a niche, through solar symbols incorporated into Christian iconography, to the gold of mosaics and frescoes and the complex representation of the Transfiguration of Christ, light was used to represent the epiphany and the temple as a reflection of the Kingdom of Heaven. Numerous lamps and candles lit in the temple enhanced the effects of painted light and created three-dimensional icons of light, faces of Divine glory.²²

Apparently, lamps have been associated with Christian prayer gatherings since apostolic times (Acts 20:8).²³ Tertullian wrote about the daily lighting of lamps, as a reminder of the presence of Christ (Tertullian, *Ad nationes* IV, 390) and advised that prayer in the home be connected with the very moment of lighting the lamps (Tertullian, *De corona* 3). In Tertullian, we also find the earliest mention of the evening prayer meeting (Tertullian, *Apologeticum* I, XXXIX) where it is said that following the ritual washing of hands and the bringing of light, the assembled were invited to stand in the middle of the prayer space and recite hymns and

17 M. Zore, 2007, 862-864; C. Nesbit, 2012, 144; A. M. Лидов, 2013, 8-9.

18 Ф. Ивановић, 2010, 48; Ю. Ю. Завгородний, 2011, 136. See: Paulus Silentarius, *Descriptio Sanctae Sophiae*; Procopius, *On Buildings*, etc.

19 I. Potamianos, 1996, 36-54; C. Nesbit, 2012, 143-144.

20 С. Убипариповић, 2018, 61-64.

21 L. James, 1996, 4-8; P. Hunt, 2009, 3; S. Ćurčić, 2012, 313-334; M. Vicelja-Matijašić, 2012, 144.

22 E. Cruikshank-Dodd, 2014, 497-503; S. E. J. Gerstel, M. W. Cothren, 2016, 465-478; С. Убипариповић, 2018, 61.

23 G. Galavaris, 1978, 70.

Figure 2 Bronze late Antique – early Christian lamp with a body stylized in the form of a lamb, above whose head rises the Christogram, discovered in Sisak, 4th-5th century A.D., Sisak City Museum, inv. n. 2464

Figure 3 Representation of the phoenix, detail of the border around the central medallion in the dome, church of St. George, Thessaloniki, 5th century A.D.

praises to God. The first Christians paid special attention to evening prayer,²⁴ keeping the Old Testament ritual practice of starting the liturgical day in the evening.²⁵ The underlying intent of the evening prayer in world religions is humanity's concern about whether the sun will reappear after setting. Thus, the Christian evening prayer is focused on thanking God for giving man time to rest, but also on praying that the light of Christ the Sun brightens the world anew.²⁶ The first formalised rite of vespers, i.e. "bringing the lamp in the midst of all the faithful who are present" was introduced in the "Egyptian Church Institutions" from the 3rd century. After the deacon brings in the lamp, the bishop greets the assembled with the following words: "The Lord be with you all", and then gives thanks for the light.²⁷ With the development of liturgical practice, i.e. the establishment of a daily prayer cycle connected with the liturgical time, the celebration of light and candle lighting in Eastern Christianity would commence with the appearance of the first sun rays during the morning service, and culminate with the liturgy and the Eucharist.²⁸ The bright light, coming from the *kandelai*, candlesticks and *choroi*, and filling the temple during the liturgy, evokes powerful mental images and presents the eschatological reality of the Heavenly Kingdom, glorifying Christ – the True Light. The key moments of the liturgy are additionally emphasised by the carrying of portable candlesticks during the Little Entrance, the offering of the Gospel and the Great Entrance, i.e. the transfer of the Holy Offerings to the Holy Table. By preparing and offering lights and lamps during the service, the ministers rush to meet the crucified and resurrected Messiah, following the example of the wise virgins (Matt. 25: 1-13), so that they can experience the Kingdom of Heaven and participate in the light of Christ through the holy sacrament of communion.²⁹

Based on textual sources and preserved lamps, it can be assumed that ceramic and metal lamps that were widespread and common in the Holy Land and the Greco-Roman world, were used in the first centuries of Christianity. Some representations on these lamps could have a crypto-Christian meaning.³⁰ After the Edict of Milan, the situation changed significantly, so the late Antique period was marked by diverse, rich and decorative lighting equipment (fig. 2, 4, 5).³¹ This is evidenced by preserved examples, of which few were found in the original context.

24 Greek. ἑσπέρα, lat. *vesper*. Egeria calls it *lychnicon*, that is *lucernare*; Egeria, *Itinerarium Peregrinatio*, XXIV, 4. Both names point to the importance of lighting lamps in this ritual.

25 С. Убипариповић, 2018, 62; D. Tešić-Radovanović, B. Gugolj, 2020, 134.

26 Л. Мирковић, 1918, 8; Л. Мирковић, 1982, 11; Н. Успенски, 2004, 3-4.

27 *Canones Ecclesiastici*, 159-161.

28 I. Potamianos, 1996, 65; С. Убипариповић, 2018, 63; D. Tešić-Radovanović, B. Gugolj, 2020, 134.

29 G. Galavaris, 1978, 71-72; I. Potamianos, 1996, 67-70; C. Nesbit, 2012, 158-159; С. Убипариповић, 2018, 63-64.

30 The religious syncretism of the 3rd century leaves, to a certain extent, the possibility to present and even "borrow" cult objects, while on the other hand, similar tendencies appearing in different religions make it difficult to identify scenes as exclusively Christian or pagan; L. Chrzanowski, D. Zhuravlev, 1998, 114-121.

31 In terms of form and typology, late Antique ceramic lamps show distinctive variations. When it comes to decoration, the novelty was primarily reflected in the appearance of Christian, Jewish and syncretic motifs, while traditional pagan motifs conservatively repeated the compositional schemes established in the earlier period. Bronze lamps, on the other hand, retained the shapes known since the early Empire, with changes in the decorative repertoire, which included Christian themes and motifs (fig. 2). Over time, new types of lamps emerged, especially figural bronze lamps possessing distinctly Christian symbolism; J. Herrmann, A. van den Hoek, 2002, 4-17; M. Xanthopoulou, 2010, 1-54; E. M. Schoolman, 2018, 168-169; I. Motsianos, 2019, 49-64; Д. Тешић Радовановић, 2019, 125-134, with the cited literature; D. Tešić-Radovanović, B. Gugolj, 2020, 135.

Figure 4 North African lamp with a representation of Christ's monogram, found in Pirot, 5th century A.D., Ponišavlje Museum, Pirot

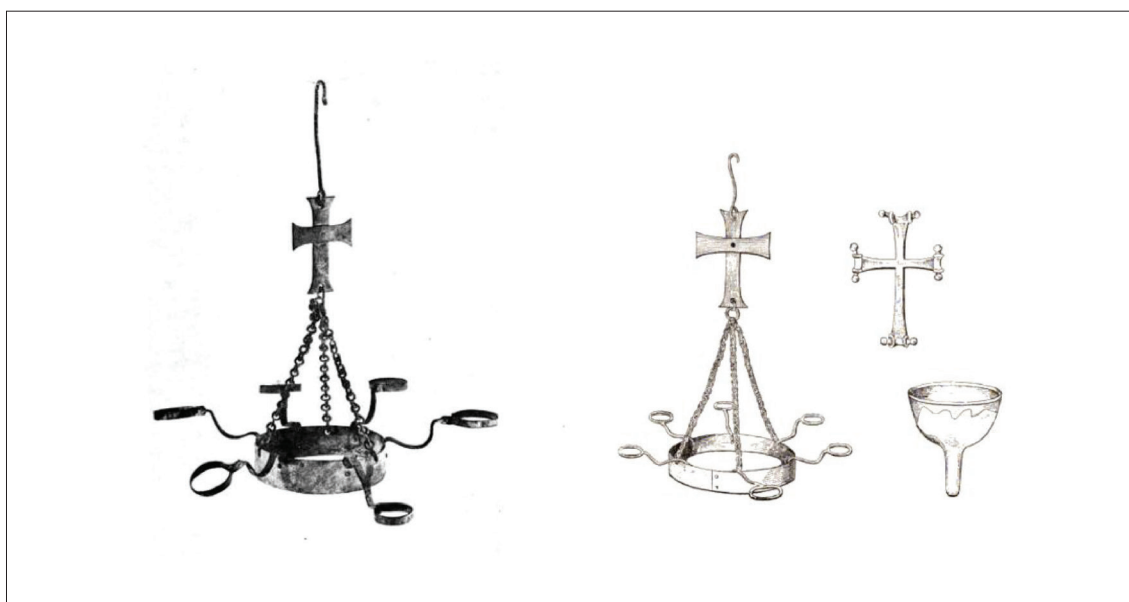

Figure 5 *Polykandelon* (chandelier) from the vicinity of Pirot, photo on the left side, drawing on the right side

A little more information is provided by written sources,³² which, apart from descriptions of different types of lamps, offer descriptions of the arrangement of light sources in the temple, as well as the effects and gradation of light achieved by the thoughtful arrangement of lamps.

Significant innovations in lighting occurred during the 4th century with the appearance of open-type glass lamps, which were accepted relatively early in early Christian churches and by the end of the 7th century supplanted the use of other types of oil lamps. These lamps³³ were placed in metal frames of circular or polygonal shape, known as *polykandela*, which had a hanging system (fig. 5). Glass lamps became the most important way to meet the needs of sacred buildings for continuous lighting, especially when it comes to altar lamps that burned continually. The switch to glass lamps was based on symbolic and practical reasons.³⁴ The glass lamp creates an evenly distributed illumination in the form of an aura, which was especially evident on the circular *polykandela*, evoking the light cloud of Divine Glory in the upper zones of the temple. The practical reasons were related to the ability of the glass lamp to burn continuously with the use of less oil than is the case with lamps of the closed type, and to the forms that were suitable for insertion in metal holders, which could be fixed at focal points in the temple.³⁵

With the political and demographic changes that took place in the Mediterranean and the Mediterranean hinterland between the 6th and 9th centuries, changes also occurred in the lighting of buildings. The importance of lighting sacred spaces is likewise evidenced by the fact that in this period there was a dramatic change in the quality and quantity of lighting equipment used in sacred buildings compared to that used in everyday life. Whereas church interiors were equipped with lavish *polykandela* and candelabras made of precious metals, the lighting equipment in homes was becoming more and more modest, returning to archaic forms.³⁶ In the 9th century, oil lamps were largely replaced by candles, something most often associated with changes in the distribution of olive oil (figs. 6, 8, 9).³⁷ The *choroi*, a round or

32 See more in C. Nesbit, 2012, 141-143. In his description of Hagia Sophia, Paul the Silentiary, mentions, among other things, over a hundred silver *polykandela*, silver candelabra in the shape of a tree and countless lamps of the most different shapes; Paulus Silentiarius, *Descriptio Sanctae Sophiae* 839. The lighting equipment installed in Hagia Sophia certainly had to be above the usual standard, but at the same time it was a more or less achievable model to aspire to.

33 Individual lamps are called *kandelai*, whereas installations carrying several lamps are known as *polykandela* and more complex as *choroi*; L. Bouras, M. Parani, 2009, 5-14; I. Motsianos, 2019, 49-64.

34 There is no consensus among researchers as to whether the glass *kandelai* was a more efficient and economical form of lighting than ceramic and bronze lamps and why the change occurred, but one factor seems to have been the smaller amount of oil needed to keep the lamp burning continuously; C. H. Wunderlich, 2003, 260; C. A. Antonaras, 2008, 23; N. Schibille, J. McKenzie, 2014, 117; D. Moullou *et al.*, 2015, 122; M. Sardi, I. Motsianos, 2017, 8.

35 I. Motsianos, 2019, 58-59.

36 L. Bouras, M. Parani, 2009, 27.

37 The Mediterranean provinces underwent the crisis especially in the 7th century, when the Arabs conquered North Africa, where, among other things, the largest olive plantations and presses for the production of olive oil were located. Given that olive oil was primarily used for food, its lack was reflected through changes in the way of lighting, i.e. the increasingly intensive use of candles, which replaced votive ceramic lamps in the cult practice and became the dominant way of lighting sacred spaces during the Middle Ages. Representative bronze lamps that usually contained more burners and required a significant amount of oil became impractical in the new circumstances, and the economic situation was reflected in the production and price of the metal; L. Chrzanowski, 2013, 207-208; M. Sardi, I. Motsianos, 2017, 6-8; I. Motsianos, 2019, 57.

polygonal structure located in the sub-dome space, carrying glass lamps, candles, and in some cases icons, became established from the 12th century (figs. 6, 7). The *choroi* provided plenty of light and were designed for domed churches.³⁸ The influence of monasticism on religious life would also affect the practice of lighting candles, that is, multiplying the number of lamps and the complexity of their arrangement. Saint Simeon of Thessaloniki³⁹ symbolically interpreted the lamps in the temple as “continuous enlightenment given us by the Holy Spirit”. According to his interpretation, the three-pointed lamps symbolise the Holy Trinity, the seven-pointed lamps symbolise the Gifts of the Holy Spirit, the twelve-pointed lamps stand for apostles, whereas *choroi* represent the stars.⁴⁰

The sublime images mentioned in written sources are not adequately supported by material findings. Namely, although there are some truly representative pieces among the preserved examples of lighting equipment, these are predominately found outside of their original context and only a few are still being used, even in representative sacral buildings. The significance of light and lamps additionally evades reconstruction due to the ephemerality of the phenomenon,⁴¹ that is, even when all the conditions for the physical reconstruction of the object are met, it does not acquire its full meaning without the space in which it was located, including other sources of light or accompanying sacred images. The general picture can also be applied to material findings from Serbia. When it comes to the examples that will be discussed in the paper, it should be borne in mind that for late Antique material the context of the finds is reduced to a hypothetical reconstruction, and that the objects are grouped as potential finds from sacral objects, due to their territorial and relative chronological closeness. On the other hand, the material from the Dečani monastery represents a valuable example of original Medieval lighting equipment, which is partially preserved in its original context.

Ceramic lamps are the most commonly preserved examples of lighting equipment from late Antiquity. Some of the most important centres for the production of ceramic lamps were located in North Africa, on the territory of the present-day Tunisia. These lamps are characterised by a developed Christian decoration, ranging from recognisable Christian symbols to very complex iconographic solutions. North African lamps have been found throughout the Mediterranean. They are relatively numerous in the coastal areas of the Balkan Peninsula, whereas in the central parts of the peninsula they appear sporadically, usually in larger urban centres.⁴²

38 I. Moutsianos, 2019, 60. Monastic typika often dealt with lamps and light, but some contain very precise information on the nature of the artificial lighting in the church; C. Nesbit, 2012, 154-157.

39 Saint Simeon of Thessaloniki (ca. 1381–1429), Archbishop of Thessaloniki, the monk follower of Gregory Palama and Hesychasm

40 G. Galavaris, 1978, 72-74; C. Убипариповић, 2018, 62.

41 C. Nesbit, 2012, 140, 146.

42 The largest number of North African lamps in the territory of present-day Serbia was found in Sirmium, while the rest came from Caričin Grad, Singidunum, Nais and Tures. A total of 20 are known so far, which is strikingly less compared to the rich collections of museums in Split or Zadar, for example: B. Vikić-Belančić, 1971, 168; J. C. Rubright, 1973, 45-80; A. Јовановић, 1976, 61-83; L. Bjelajac, 1990, 190; M. Глумац, 2001, 213-227; J. Vučić, 2009, 10-27; V. Bubić, 2011, 227-308; C. Крунић, 2011, 313-315; V. Bubić, 2012, 117-178; Т. Цвјетићанин, 2013, 214-217; C. Дрча, 2013, 15, 155; F. Curta, 2016, 53-54.

Figure 6 *Choros* (great chandelier), Dečani monastery, 14th century A.D.

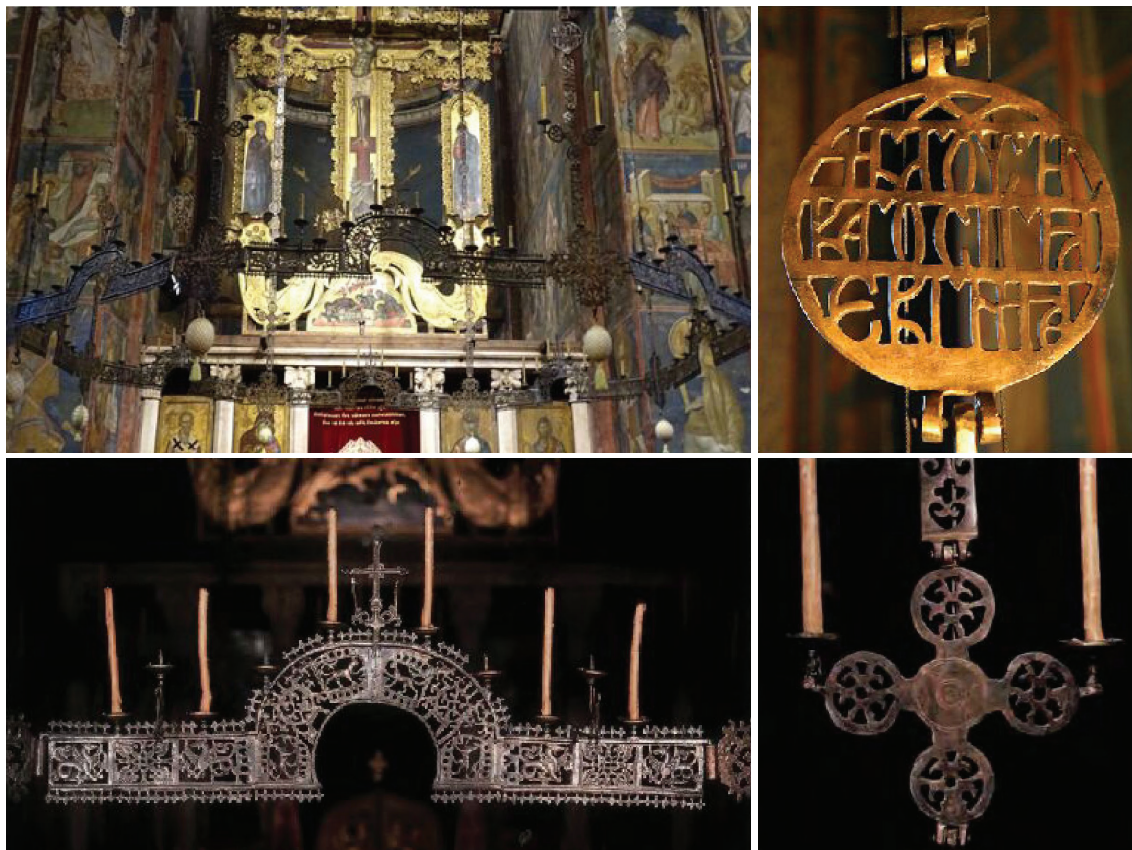

Figure 7 *Choros* (great chandelier), Dečani monastery, 14th century A.D., details

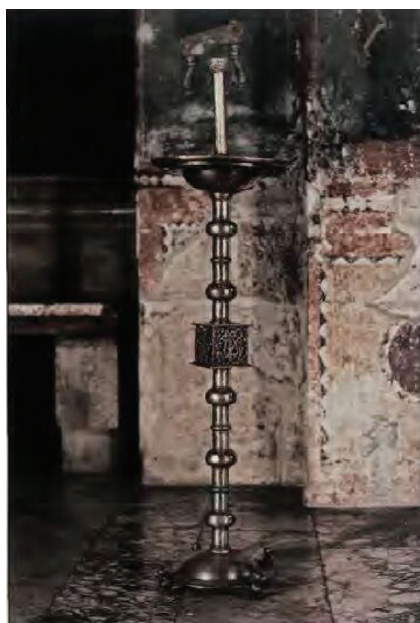

Figure 8 Bronze candleholder, Dečani monastery, 14th century A.D.

The North African lamp (fig. 4) that we paid attention to was discovered in Pirot.⁴³ It is a ceramic lamp with an elongated oval shape, made in a mold. It has a flat disk containing two openings. A small channel connects the disk to the beak with still visible traces of burning. The lamp was discovered in 1989–90, during conservation works, in a basilica dated to the 5th–6th century, located on the southern side of the Sarlah site above Pirot.⁴⁴ The finding has not been documented. It is kept in the Ponišavlje Museum in Pirot. According to analogies, it can be dated to the 5th century.⁴⁵ The disc has a solid representation of Christ's monogram – Christogram.⁴⁶ The Christogram is decorated with a series of dots imitating metal work and decoration of precious stones and pearls.⁴⁷ The shoulder belt is decorated with geometric ornament, circles and spirals. Based on the available photograph, it cannot be ascertained whether a circular seal on the shoulder belt is identical to the one found in the channel of the lamp, under the Christogram, or whether it is a symbolic representation of the globe, appearing on some specimens from Tunisia.⁴⁸

The circular disk of North African lamps was suitable for the representation of the cross and Christ's monogram,⁴⁹ resembling in shape the globe (over which the cross triumphs) and the labarum, a monogram surrounded by a wreath, as a symbol of triumph. From the 3rd century, the cross in different variants became common in visual representations in different variants: the shape of the letter T, straight-armed, Latin cross, and the pre-Constantinian monogram which was introduced towards the end of the century. The cross has a complex meaning, but it is primarily a substitute for Christ, a symbol of the crucifixion and of Christ's glory and victory over death. The triumphal dimension of the symbolism of the cross and its recognisable meaning are definitely formed after 313, in the period which saw an expansion of various representations and types, as well as the inclusion of Christograms and staurograms.⁵⁰ The North African lamps display Christ's monogram, which is a combination of the signs *chi* and *rho*, i.e. the initial letters of the word *χριστός* symbolising Constantine's victorious labarum. Christ's monogram is followed by a staurogram, a cross combined with the sign *rho*, and, in the last phase, a cross almost always in the form of a *crux gemmata*.⁵¹ The cross on the lamps is associated, among other things, with the meaning of light, i.e. light is marked with the sign,

43 In Roman times, Tures was located near Remesiana, now Bela Palanka, known to the scholarly public for the personality of Bishop Nicetas of Remesiana; G. Jeremić, T. Čerškov, 2020, 228. Archaeological research carried out in recent years brings valuable testimonies about early Christianity in these areas, which have yet to be studied and published, https://www.heritage.gov.rs/latinica/zastitna_arheoloska_iskopavanja_koridor_10_Sarlah_jug_Pirot.php, accessed 10.09.2022.

44 It was apparently a city church, located within the fortified part of late Antique Tures. A Medieval church of smaller dimensions was also built above the basilica. https://www.heritage.gov.rs/latinica/zastitna_arheoloska_iskopavanja_koridor_10_Sarlah_jug_Pirot.php, accessed 10.09.2022.

45 J. Herrmann, A. van den Hoek, 2002, 24, 62.

46 D. Tešić-Radovanović, B. Gugolj, 2020, 139.

47 J. Herrmann, A. van den Hoek, 2002, 24; J. Bussière, 2008, 90.

48 J. Herrmann, A. van den Hoek, 2002, 62.

49 Herman & van den Hoek emphasise that different variants of the monogram appear first on North African lamps. The cross appears later and is almost always decorated with precious stones; J. Herrmann, A. van den Hoek, 2002, 10.

50 E. Димитрова, 1995, 13, 20-29.

51 J. Herrmann, A. van den Hoek, 2002, 10; V. Bubić, 2011, 231-236.

as Divine, Christ's light. It is also brought into connection with Constantine's vision through which the cross of light became an apotropaic tool.⁵²

It was the cross surrounded by an aura of light that appeared when the lamps were lit on the polykandelon found in the sacral building in the vicinity of Pirot (fig. 5). As already mentioned, the *polykandela* is a more complex example of late Antique lighting equipment, which came into use with the appearance of open glass lamps. There are currently four preserved late Antique *polykandela* (including the parts of several fragmented *polykandela*) from the territory of Serbia. The one that is nowadays housed in the National Museum in Belgrade is made of copper, in the form of an irregular metal ring to which 6 handles with a circular opening for glass lamps are fixed. Evans's drawing shows a glass lamp with a cylindrical bottom, such as appear in other localities from the territory of the central Balkans.⁵³ The decorativeness of glass lamps is based on the interventions in the colour and structure of the glass through which light is refracted and reflected,⁵⁴ but also on the sophisticated production of metal holders, which includes filigree processing and motifs of crosses, Christograms and floral and geometric motifs. Polykandelon from Pirot is rather simple work, compared to other examples: the hanging system consists of three chains connected by a cross, which contains a hook on the upper side. The cross has extended arms at the ends, while the vertical arm is perforated to connect the hanging system.⁵⁵ Despite certain doubts, the researchers have connected this polykandelon with the finding that was described by Arthur Evans (fig. 5). Namely, he mentions that under the half-ruined (Medieval?) church of St. John the Apostle in the suburb of Pirot he spotted the remains of an older sacral edifice, which, based on the brick construction, can be associated with the early Christian/early Byzantine period. Evans was shown findings from the building, a bronze "crown" connected to a cross, as well as fragments of bell-shaped lamps attached to the polykandelon.⁵⁶ Along with other findings from the territory of Serbia, that, apart from *polykandela*, ceramic and glass lamps, include candelabras and bronze lamps,⁵⁷ the considered items show that lighting equipment common to early Christian churches was used in the interior of the Balkans, with the same decorative programme and symbolic meaning.

The lighting equipment preserved in Medieval Serbian churches was executed in the spirit of the Byzantine tradition, building on the practice established in late Antiquity. As an important part of furniture in sacral buildings, we find the following pieces: *choroi/polykandela*, table and hanging candlesticks and *kandelai* (figs. 6, 7, 8, 9, 10). The relatively small number of finds of the oldest equipment, preserved whole or fragmentarily, shows the diversity in material and method of processing. The numerous objects found are *kandelai* distributed in different parts of the temple. In addition to lamps produced in domestic workshops, hanging candlesticks originating from Western European workshops were also used. The *choros* was

52 C. Walter, 1997, 197; B. Baert, 2004, 16-17; H. Hunter Crawley, 2011, 72.

53 A. J. Evans, 1883, 166-167, fig. 100.

54 C. A. Antonaras, 2008, 23; П. Шпехар, 2019, 323.

55 М. Милинковић, 2011, 75; П. Шпехар, 2019, 320.

56 A. J. Evans, 1883, 166-167, fig. 100.

57 П. Шпехар, 2019, 317-146; G. Jeremić, T. Čerškov, 2020, 223-244.

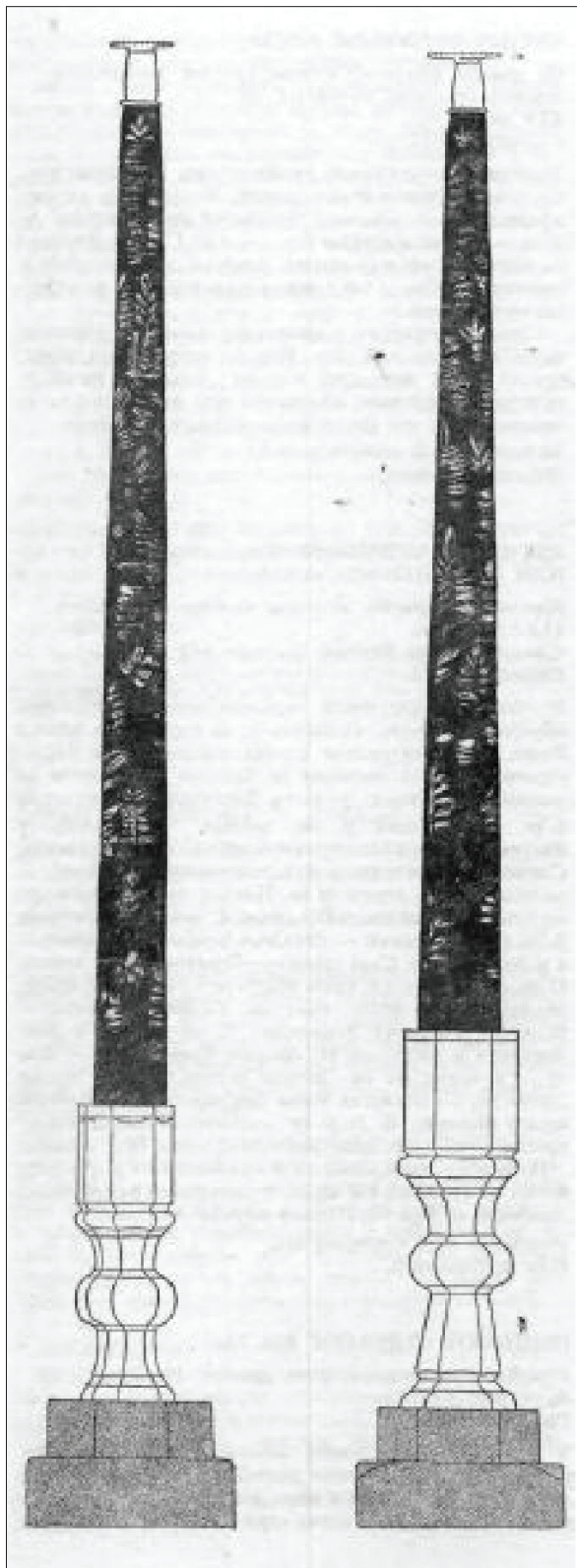

Figure 9 Reconstruction of wax candles, Dečani monastery, 14th-15th century A.D.

Figure 10 Gothic hanging candleholder (chandelier), from Dečani monastery, 15th century A.D., Museum of Applied Art, Belgrade, inv. n. 90

one of the votive offerings presented to churches by rulers and landlords.⁵⁸ As part of the regular church furniture, it was designed at the same time as the architecture, because this is how the main lighting of the church was solved, given the small number of narrow window openings. The hooks for the heavy *choroi* were definitely installed during the construction of the dome. An illustrative example is the Dečani *choros* (fig. 6). The Dečani Monastery likewise possesses the largest and most diverse group of lighting equipment preserved, which, apart from the already mentioned representative *choros*, includes a Gothic hanging candleholder, a standing bronze candlestick, a Renaissance candlestick, *kandelai* and candles (fig. 6, 7, 8, 9, 10).⁵⁹ The *choros* and a standing bronze candleholder with lion-shaped legs are still being used. The monastery's treasury features numerous *kandelai*,⁶⁰ whereas the hanging Gothic candleholder is kept in the Museum of Applied Arts in Belgrade.

⁵⁸ In Medieval Serbia, *choroi* were imported from Thessaloniki workshops; Д. Тодоровић, 1991, 99-124.

⁵⁹ М. Шакота, 1984, 49; Б. Тодић, М. Чанак Медић, 2005, 49, 238.

⁶⁰ A large number of glass lamps in metal frames are preserved in the Dečani monastery, but only a few belong to the late Medieval cultural layer; М. Шакота, 1984, 184-185.

A large bronze *choros* (fig. 6, 7), consisting of chains suspended at the base of the dome and a polygonal wheel, was provided during the construction of the church, as evidenced by the consoles built into the base of the tholobate.⁶¹ It was installed around 1343 at the latest, during the preparation for the canonization of King Stefan Dečanski.⁶² It was restored in 1397 by Princess Milica,⁶³ that is, nun Evgenija and her sons.⁶⁴ Since then, it has been repaired several times, and during the 1993 restoration works, the parts inserted from other lamps were removed and replaced with new ones cast according to the original elements.⁶⁵ The *choros* chains consist of tiles with incised crosses and a floral ornament (a fire-steel motif, according to some interpretations). In the lowest zone of the support, there are rings (medallions) containing inscriptions and crosses with circular expansions at the ends, decorated with the representations of a double-headed eagle, and one candlestick at the ends of the horizontal parts. The hoop of the *choros* consists of eight wide bands filled with repetitive perforated floral and zoomorphic motifs: griffins, lionesses, wolves and a double-headed eagle. The edges of the crossbars are embellished with rows of tripetal flowers and bowls with wedges for candles. At the top of the arched part there is a cross decorated with leafy plants at the base, from which the instruments of torture emerge. Between the crossbars are crosses, decorated with floral wreaths in the technique of the openwork, on the lower part of which are hooks for hanging *kandelai*.⁶⁶ It used to be decorated with icons, which in combination with the light of the candles and *kandelai*⁶⁷ must have left a deep impression on the beholder. The monograms of the donors (King Stefan, Princess Milica – Evgenija and Princes Stefan and Vuk) attest to their offerings of light (fig. 7), through which, with each lighting of the candles on the *choros*, the ktetor symbolically participates in the divine light.⁶⁸

The standing bronze candleholder (fig. 8) is dated to the 14th century on the basis of analogies and the similarity with the decoration of the large *choros*. It represents a unique example of standing bronze candleholders, with lion-shaped legs and a cuboidal extension in the middle part of the stem, decorated with birds and lilies. The upper plate contains recesses for receiving candle wedges, whilst a tube for fixing the large-sized candle is located in the middle.⁶⁹ Two large-sized candles (with a base of 310 cm) may likewise belong to the oldest lighting equipment (fig. 9). Wooden candlesticks with an octagonal section are placed on the octagonal stone plinth. These candlesticks are decorated with painted arcades and repainted

61 Б. Тодић, М. Чанак Медић, 2005, 28, 238-239.

62 Stefan Uroš III of Dečan, king 1321-1331, the first founder of the Dečani monastery; Д. Спасић, А. Палавестра, Д. Мрђеновић, 1991, 54, 57-58.

63 Princess Milica (ca. 1335-1405) wife of Prince Lazar Hrebeljanović (1372-1389); daughter of "Grand Duke Vratko", who was the great-grandson of Vukan, the eldest son of Stefan Nemanja, according to some sources; Д. Спасић, А. Палавестра, Д. Мрђеновић, 1991, 111, 113-114. For a different opinion see: М. Васиљевић, 2016, 79-99.

64 М. Шакота, 1984, 52; Б. Тодић, М. Чанак Медић, 2005, 116.

65 Б. Тодић, М. Чанак Медић, 2005, 239.

66 Б. Тодић, М. Чанак Медић, 2005, 239.

67 М. Шакота, 1984, 92, 184; Б. Тодић, М. Чанак Медић, 2005, 49.

68 М. Шакота, 1984, 52; Б. Тодић, М. Чанак Медић, 2005, 49.

69 М. Шакота, 1984, 184-185, fig. 9; Б. Тодић, М. Чанак Медић, 2005, 49, 240.

afterwards, most probably in the same period as the candles themselves, which are ornamented with green branches and contain plates on top to prevent the wax from dripping. The candles were not lit, and popular tradition associates them with the candles made for the funeral of Stefan Dečanski, the monastery's founder.⁷⁰ According to Motsianos, massive free-standing candlesticks came into use after the 9th century, when lighting in sacred buildings began to rely heavily on candles. They usually stood in front of highly revered icons. According to the same author, preserved candlesticks from the late Byzantine period are rare, which makes the specimens from Dečani even more precious.⁷¹ The candleholder with twelve small and one large candle symbolises Christ and the twelve apostles, and according to some interpretations, it is the Easter candlestick, which was lit on Easter night, at the time of the announcement of Christ's resurrection. Judging by examples preserved in the West, the tall candlesticks that stood next to the original burial place of the ktetor Stefan Dečanski had a similar function.⁷²

The Gothic candleholder (fig. 10) that was once located in Dečani is now kept in the Museum of Applied Arts in Belgrade. It was found in pieces in 1955, among discarded metal objects. It is made of brass in the form of an elongated profiled cup ending with a lion's head above which there is an octagonal element. It is unique for its Gothic tabernacle above the central octagonal part, adorned with the representation of the Virgin on a raised plinth, with a crown on her head and a scepter and *flabellum* in her hands. Curved leafy branches, bearing candle cups, surround the central motif. The candleholder was originally dated to the 14th century and associated with Princess Milica's restoration of the monastery, but recent research has shifted the dating to the first half of the 15th century.⁷³ Great attention has been paid to the symbolic meaning of the elements and representations of the Dečani candleholder in the context of interpreting the messages they could have conveyed in the area where the object was created, i.e. in one of the workshops in Flanders or Germany. The multi-layered symbolism of the representation of the Virgin Mary, based on the tradition of Western Christianity, may not have been fully understood in the new environment, where it could have acquired a new symbolic meaning. Nevertheless, if we accept Miroslav Timotijević's interpretation that the figure of the Virgin is surrounded by stylized blackberry branches, this will lead us to the universal theme of the burning bush, a symbol of divine light, but also of the Virgin's Immaculate Conception.⁷⁴

Apart from lighting equipment that belongs to the Medieval cultural layer, the Dečani monastery houses a large number of lamps, candlesticks, *dikirias* and *trikirias*, as well as chandeliers that were presented to the monastery by various donors from the ranks of the clergy and citizens, and which were lit on different occasions. According to Gedeon Jurišić's testimony, the *kandelai* above the Holy Table and 12 other lamps in the church have never ceased to

70 М. Шакота, 1984, 300; Б. Тодић, М. Чанак Медић, 2005, 49.

71 I. Motsianos, 2019, 57.

72 М. Чанак Медић *et al.*, 2002, 171-173; Б. Тодић, М. Чанак Медић, 2005, 241.

73 V. Bikić, 2008, 362-363.

74 М. Тимотијевић, 1986, 215-228.

burn.⁷⁵ The considered lighting items originate from different time periods and workshops, from the 14th century, i.e. the time of the construction of the monastery's church, and onwards. They reveal the changes that have been adopted: the large *choroi* (a developed form of *polykandela*) is no longer limited to carrying (exclusively) glass lamps, but also candles. Glass *kandelai* usually stand in front of the iconostasis and in places that should be highlighted as sacred focal points. The Gothic candleholder is assumed to have been attached to the *choros* when in use. Candles largely replaced the glass lamps on the *choroi*, but they also took over the function of ceramic lamps, which in late Antiquity were votive gifts – offerings of light – of believers and a frequent offering in a funeral context. Despite the changes associated with the production technology and the use of different types of fuel, lighting equipment was distributed in a similar, or almost the same way, and the basic symbolism, embodied in Christ's words: "I am the light of the world", has remained unchanged. Finally, as a constitutive element in shaping the sacred space, lighting equipment in Medieval Serbian monuments builds on the earlier Byzantine, but also the general Christian tradition. The role of light in the cult practice, emphasising the hierarchy of space, light phenomena in the sacred space, the meaning of themes and motifs and the specific effects brought by the combination of light and image have been actualised in recent scientific literature, providing the focus for further research.

75 Г. Ј. Јуришић, 1852, 41; Б. Тодић, М. Чанак Медић, 2005, 241.

Sources:

- *Canones Ecclesiastici*, in: G. Horner (transl.), *The Statutes of the Apostles or Canones Ecclesiastici*, London, 1904.
- Egeria, *Itinerarium Peregrinatio*, in: M. Matejiћ (transl.), Егерија, Путовања по Светој земљи, Београд, 2002.
- Paulus Silentarius, *Descriptio Sanctae Sophiae*, in: C. Mango, *A Description of Hagia Sophia written in 563 by Paul the Silentary, The Art of the Byzantine Empire 312-1453. Sources and Documents*, Englewood Cliffs, 1972, 80-91; *Paul the Silentary*, in: W. Lethaby, H. Swainson (transl.), *The Church of St. Sophia Constantinople*, New York, 1894, 42-52.
- Procopius, *On Buildings*, in: H. B. Dewing (transl.), Cambridge, 1940.
- Trtullian, *Apologeticum*, in: A. Roberts, J. Donaldson, A. C. Coxe (eds.), *Ante-Nicene Fathers*, Vol. 3, Buffalo, 1885.
- Tertullian, *De Corona*, in: A. Roberts, J. Donaldson, A. C. Coxe (eds.), *Ante-Nicene Fathers*, Vol. 3, Buffalo, 1885.
- Tertullian, *Ad nationes*, in: A. Roberts, J. Donaldson, A. C. Coxe (eds.), *Ante-Nicene Fathers*, Vol. 3, Buffalo, 1885.

Bibliography:

- **C. A. Antonaras 2008**
C. A. Antonaras, Glass lamps of the Roman and Early Christian periods. Evidence from the Thessaloniki area, in: N. Gudea (ed.), *Lychnological acts 2. Trade and local production of lamps from the prehistory until the middle age, Acts of 2nd international congress on ancient and middle age lighting devices, Zalău / Cluj-Napoca, 2006*, Cluj-Napoca, 2008, 23-30.
- **B. Baert 2004**
B. Baert, *A Heritage of Holy Wood: The Legend of the True Cross in Text and Image*, Leiden, 2004.
- **V. Bikić 2008**
V. Bikić, Viseći svećnjaci sa područja srednjevekovne Srbije, *Annales, Series Historia et Sociologia* 18, 2008, 361-368.
- **M. Bille, F. T. Sørensen 2007**
An Anthropology of Luminosity: The Agency of Light, *Journal of Material Culture* 12.3, 2007, 263-291.
- **L. Bjelajac 1990**
L. Bjelajac, La céramique et les lampes, in: B. Bavant, V. Kondić, J. M. Spieser (eds.), *Caričin Grad II. Le quartier sud-ouest de la ville haute*, Belgrade-Rome, 1990, 161-190.
- **L. Bouras, M. Parani 2009**
L. Bouras, M. Parani, *Lighting in Early Byzantium*, *Dumbarton Oaks Byzantine Collection Publications* 11, Dumbarton Oaks, 2009.

- **V. Bubić 2011**
V. Bubić, Kasnoantičke svjetiljke s ranokršćanskim prikazima iz Arheološkog muzeja u Splitu, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 104, 2011, 227-308.
- **V. Bubić 2012**
V. Bubić, Kasnoantičke svjetiljke iz Arheološkog muzeja u Splitu, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 105, 2012, 117-178.
- **J. Bussière 2008**
J. Bussière, Nouveaux outils de potiers africains d'époque romaine (IV e-VI e s.), *FACTA a Journal of Roman material Culture Studies* 2, 2008, 89-106.
- **L. Chrzanovski 2013**
L. Chrzanovski, *Lumen est omen. Arta, istoria și spiritualitatea iluminatului artificial*, Cluj-Napoca, 2013.
- **L. Chrzanovski, D. Zhuravlev 1998**
L. Chrzanovski, D. Zhuravlev, *Lamps from Chersonesos in the State Historical Museum Moscow*, Roma, 1998.
- **S. Constantinidou 2010**
S. Constantinidou, The Light Imagery of Divine Manifestation in Homer, in: M. Christopoulos, E. D. Karakantza, O. Levaniouk (eds.), *Light and Darkness in Ancient Greek Myth and Religion*, New York, 2010, 91-109.
- **A. Црнобрња 2006**
A. Црнобрња, *Култна намена римских жижака у Горњој Мезији*, Београд, 2006.
- **E. Cruikshank-Dodd 2013**
E. Cruikshank-Dodd, Light I: The Light in the Niche, in: H. E. Roberts (ed.), *Encyclopedia of Comparative Iconography: Themes Depicted in Works of Art*, Chicago, 2013, 499-503.
- **F. Curta 2016**
F. Curta, Shedding Light on a Murky Matter: Remarks on 6th to Early 7th Century Clay Lamps in the Balkans, *Археология булгарика* 3, 2016, 51-116.
- **Т. Цвјетићанин 2013**
Т. Цвјетићанин, Приватна побожност. Предмети хришћанског култа у свакодневном животу, in: И. Поповић, Б. Борић-Брешковић (eds.), *Константин Велики и Милански едикт 313. Рађање хришћанства у римским провинцијама на тлу Србије*, Београд, 2013, 206-217.
- **М. Чанак-Медић et al. 2014**
М. Чанак-Медић, Д. Поповић, Д. Војводић, *Манастир Жича*, Београд 2014.
- **Ѕ. Ћурчић 2012**
Ѕ. Ћурчић, Divine Light: Constructing the immaterial in Byzantine Art and Architecture, in: B. D. Wescoat, R. G. Ousterhout (eds.), *Architecture Of The Sacred Space, Ritual, and Experience from Classical Greece to Byzantium*, Cambridge, 2012, 307-337.
- **Е. Димитрова 1995**
Е. Димитрова, *Најстарије християнски симболи*, Скопје, 1995.

- **С. Дрча 2013**
С. Дрча, Хришћани Ниша од почетака до Јустинијана; Жижак (Lucerna) кат. 9, in: С. Поповић (ed.), *Хришћанство у Нишу кроз векове*, Ниш, 2013, 7-18, 155.
- **J. Elsner 2013**
J. Elsner, Late Antiquity: a Period of Cultural Interaction, in: A. Lazaridou, (ed.), *Transition to Christianity: Art of Late Antiquity, 3rd - 7th Century AD*, New York, 2013, 26-31.
- **A. J. Evans 1883**
A. J. Evans, *Antiquarian Researches in Illyricum*, Westminster, 1883.
- **G. Galavaris 1978**
G. Galavaris, Some Aspects of Symbolic Use of Lights in the Eastern Church Candles, Lamps and Ostrich Eggs, *Byzantine and Modern Greek Studies* 4, 1978, 69-78.
- **S. E. J. Gerstel, M. W. Cothren 2016**
S. E. J. Gerstel, M. W. Cothren, The iconography of light, in: C. Hourihane (ed.), *The Routledge Companion to Medieval Iconography*, London, 2016, 465-478.
- **М. Глумац 2001**
М. Глумац, Глинене светиљке из касноантичке збирке Народног музеја у Београду, *Зборник Народног музеја* 17.1, 2001, 213-227.
- **J. Herrmann, A. van den Hoek 2002**
J. Herrmann, A. van den Hoek, *Light from the Age of Augustine: Late Antique Ceramics from North Africa (Tunisia)*, Harvard, 2002.
- **S. E. Hijmans 2009**
S. E. Hijmans, *Sol: The sun in the art and religions of Rome*, Groningen, 2009.
- **M. M. Homan 2007**
M. M. Homan, The Tabernacle and the Temple in Ancient Israel, *Religion Compass* 1, 2007, 38-49. <https://doi.org/10.1111/j.1749-8171.2006.00006.x> (accessed 09.09.2022.)
- **P. Hunt 2009**
P. Hunt, The Wisdom Iconography of Light. The Genesis, Meaning and Iconographic Realization of a Symbol, *Byzantinoslavica* 67.1, 2009, 55-118.
- **H. Hunter Crawley 2011**
H. Hunter Crawley, The Cross of Light: Reinterpreting the Cross in Byzantine Syria, in: А. Лидов (ed.), *Огонь и свет в сакральном пространстве. Материалы международного симпозиума*, Москва, 2011, 69-73.
- **M. J. Huxtable 2014**
M. J. Huxtable, The Relationship of Light and Colour in Medieval Thought and Imagination, in: K. P. Clarke, S. Baccianti (eds.), *On Light, Medium Ævum Monographs*, Oxford, 2014, 25-44.
- **Ф. Ивановић 2010**
Ф. Ивановић, Визуелни аспект обожења по Дионисију Ареопагиту, *Зборник радова Византолошког института XLVII*, Београд, 2010, 39-54.

- **L. James 1996**
L. James, *Light and Colour in Byzantine Art*, Oxford, 1996.
- **L. James 2003**
L. James, Color and Meaning in Byzantium, *Journal of Early Christian Studies* 11.2, 2003, 223-233.
- **G. Jeremić, T. Čerškov 2020**
G. Jeremić, T. Čerškov, The lighting in Early Christian churches in the areas of Northern Illyricum: Some considerations, *Zbornik Matice srpske za klasične studije* 21-22, 2020, 223-244
- **A. Јовановић 1976**
A. Јовановић, Земљане светиљке из збирке Народног музеја у Нишу, *Нишки зборник* 2, 1976, 61-83.
- **Г. Ј. Јуришић 1852**
Г. Ј. Јуришић, *Дечански првенац*, Нови Сад, 1852.
- **H. L. Kessler 2000**
H. L. Kessler, *Spiritual Seeing, Picturing God's Invisibility in Medieval Art*, Philadelphia, 2000.
- **E. Kitzinger 1980**
E. Kitzinger, Christian Imagery: Growth and Impact, in: K. Weitzmann (ed.), *The Age of Spirituality: A Symposium*, New York, 1980, 141-163.
- **С. Крунић 2011**
С. Крунић, *Античке светиљке из Музеја града Београда*, Београд, 2011.
- **A. М. Лидов 2013**
A. М. Лидов, Драматургија Огња и Света как вид иеротопического творчества, in: A. М. Лидов (ed.), *Иеротопия Огня и Света в культуре византийского мира*, Москва, 2013, 8-20.
- **М. Милинковић 2011**
М. Милинковић, Прилог проучавању тзв. ранохришћанских полијелеја у Србији, in: М. Ракоција (ed.), *Ниш и Византија* 9, Ниш, 2011, 73-84
- **Л. Мирковић 1918**
Л. Мирковић, *Православна литургија I*, Сремски Карловци, 1918.
- **Л. Мирковић 1982**
Л. Мирковић, *Православна литургија II*, Београд, 1982.
- **I. Motsianos 2019**
I. Motsianos, Lighting Devices in Byzantium: Comparisons in Time and Space, in: I. Motsianos, K. S. Garnett (eds.), *Glass, Wax and Metal. Lighting technologies in Late Antique, Byzantine and medieval times*, Oxford, 2019, 49-64.
- **D. Moullou et al. 2015**
D. Moullou, L. T. Doulos, F. V. Topalis, Artificial Light Sources In Roman, Byzantine, And Post-Byzantine Eras: An Evaluation of Their Performance, *Chronos, Revue d'Histoire de l'Université de Balamand* 32, 2015, 119-132.

- **C. Nesbit 2012**
C. Nesbit, Shaping the sacred: light and the experience of worship in middle Byzantine churches, *Byzantine and Modern Greek Studies* 36.2, 2012, 139-160.
- **I. Potamianos 1996**
I. Potamianos, *Light into Architecture: Evocative aspects of natural light as related to liturgy in Byzantine churches*, doctoral dissertation, University of Michigan, 1996.
- **J. D. Ruark 2017**
J. D. Ruark, *The Theological Significance of Light (ἡλὸς) in the Old Testament: An Applied Cognitive Linguistic Study*, MA thesis, Faculty of Theology at Stellenbosch University, 2017.
- **J. C. Rubright 1973**
J. C. Rubright, Lamps from Sirmium in the Museum of Sremska Mitrovica, *Sirmium* 3, Beograd, 1973, 45-80.
- **L. Ryken et al. 1998**
L. Ryken, J. C. Wilhoit, T. Longman (eds.), *Dictionary of Biblical Imagery III*, Westmont, 1998.
- **M. Sardi, I. Motsianos 2017**
M. Sardi, I. Motsianos, Lighting in Muslim and Christian Religious Buildings: A Comparative Study, in: C. Papadopoulos, H. Moyer (eds.), *The Oxford Handbook of Light in Archaeology*, Oxford, 2017, 1-30.
- **N. Schibille, J. McKenzie 2014**
N. Schibille, J. McKenzie, Glass tesserae from Hagios Polyeuktos, Constantinople: Their early Byzantine affiliations, in: D. Keller, J. Price, C. Jackson (eds.), *Neighbours and Successors of Rome: Traditions of Glass Production and Use in Europe and the Middle East in the Later 1st Millennium*, Oxford, 2014, 114-127.
- **E. M. Schoolman 2018**
E. M. Schoolman, Image and Function in 'Christian' and 'Pagan' Late Antique Terracotta Lamps, in: M. Saghy, E. M. Schoolman (eds.), *Pagans and Christians in the Late Roman Empire: New Evidence, New Approaches (4th-8th centuries)*, Budapest, 2018.
- **Д. Спасић, А. Палавестра, Д. Мрђеновић 1991**
Д. Спасић, А. Палавестра, Д. Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови српских владара*, Београд, 1991.
- **М. Шакота 1984**
М. Шакота, *Дечанска ризница*, Београд, 1984.
- **П. Шпехар 2019**
П. Шпехар, Опрема за осветљавање током рановизантијског периода на простору северног Илирика, *Зборник Народног музеја* 24.1, 2019, 317-346.
- **Д. Тешић Радовановић 2018**
Д. Тешић Радовановић, Светиљка као симбол у теологији и иконологији светлости на простору Медитерана, *Зборник радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини* 48.2, 153-171.

- **Д. Тешић Радовановић 2019**
Д. Тешић Радовановић, *Представљање светлости. Символика украса ранохришћанских светиљки са простора централног Балкана (IV-VII век)*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2019.
- **D. Tešić–Radovanović, B. Gugolj 2020**
D. Tešić Radovanović, B. Gugolj, Some Aspects of Decorations on Early Christian Lamps from the Central Balkans, in: З. Арсић *et al.* (eds.), *Наука без граница III: 3. Историја света и уметности*, Косовска Митровица, 2020, 131-155.
- **М. Тимотијевић 1986**
М. Тимотијевић, Готички висећи свећњак из манастира Дечана, *Саопштења* 18, 1986, 215-228.
- **Б. Тодић, М. Чанак Медих 2005**
Б. Тодић, М. Чанак Медих, *Манастир Дечани*, Београд 2005.
- **Д. Тодоровић 1991**
Д. Тодоровић, Налази из старе солунске радионице, *Хиландарски зборник* 8, 1991, 99-124.
- **С. Убипариповић 2018**
С. Убипариповић, "Припремићу светиљку Помазанику моме..." (Пс 131/2, 17): принос светлости у хришћанском богослужењу, *Саборност* 12, 2018, 57-68.
- **Н. Успенски 2004**
Н. Успенски, *Православна вечерња, Историјско-литургијска анализа*, Шибеник, 2004.
- **М. Васиљевић 2016**
М. Васиљевић, Генеалогичке између историје и идеологије: пример порекла кнегиње Милице, *Историјски часопис* 65, 2016, 79-99.
- **М. Vicelja-Matijašić 2012**
М. Vicelja-Matijašić, Symbolism of Light in Early Byzantine Art, in: М. Cepetić, D. Dujmović, V. Jukić, A. Nikoloska (eds.), *Art History – The Future Is Now, Studies in Honor of Professor Vladimir P. Goss*, Rijeka, 2012, 142-156.
- **В. Vikić-Belančić 1971**
В. Vikić-Belančić, Antičke svjetiljke u Arheološkom muzeju u Zagrebu, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 5, 1971, 97-182.
- **Ј. Vučić 2009**
Ј. Vučić, *Ranokršćanske glinene svetiljke u Arheološkom muzeju Zadar*, Zadar, 2009.
- **С. Walter 1997**
С. Walter, IC XC NI KA. The apotropaic Function of the victorious Cross, *Revue des études byzantines* 55, 1997, 193-220.
- **В. А. Weightman 1996**
В. А. Weightman, Sacred Landscapes and the Phenomenon of Light, *Geographical Review*, 86/1, 1996, 59-71.

- **C. H. Wunderlich 2003**
C. H. Wunderlich, Light and Economy. An Essay About the Economy of Prehistoric and Ancient Lamps, in: L. Chrzanovski (ed.), *Nouveautés Lychnologiques, Lychnological News*, Nyon, 2003, 251-264.
- **M. Xanthopoulou 2010**
M. Xanthopoulou, *Les lampes en bronze à l'époque paléochrétienne*, Turnhout, 2010.
- **Ю. Ю. Завгородний 2011**
Ю. Ю. Завгородний, Огонь, свет и сакральное пространство в письменности домонгольской Руси, in: А. Лидов (ed.), *Огонь и свет в сакральном пространстве, Материалы международного симпозиума*, Москва, 2011, 134-139.
- **M. Zore 2007**
M. Zore, Granice filozofjske spoznaje u Plotinovu i Pletonovu platonizmu, *Filozofska istraživanja* 27.4, 2007, 867-884.

Illustrations:

- Figure 1 Roman lamp with the representation of the god Sol, 2nd century A.D., *Staatliche Antikensammlungen*, Munich (photo in public use).
- Figure 2 Bronze late Antique – early Christian lamp with a body stylized in the form of a lamb, above whose head rises the Christogram, discovered in Sisak, 4th-5th century A.D., Sisak City Museum, inv. n. 2464 (photo in public use).
- Figure 3 Representation of the phoenix, detail of the border around the central medallion in the dome, church of St. George, Thessaloniki, 5th century A.D. (photo in public use).
- Figure 4 North African lamp with a representation of Christ's monogram, found in Pirot, 5th century A.D., Ponišavlje Museum, Pirot (photo in public use).
- Figure 5 *Polykandelon* (chandelier) from the vicinity of Pirot, photo on the left side (М. Милинковић, 2011, 76, fig. 3), drawing on the right side (A. J. Evans, 1883, 166, fig. 100).
- Figure 6 *Choros* (great chandelier), Dečani monastery, 14th century A.D. (https://www.decani.org/rs/category-210/category-212#!unutrasnjost_crkve_39, accessed 10.09.2022.)
- Figure 7 *Choros* (great chandelier), Dečani monastery, 14th century A.D., details (<https://www.decani.org/en/history/history>; <https://www.decani.org/rs/category-210/category-212#!>, accessed 10.09.2022.) (Б. Тодић, М. Чанак Медић, 2005, 240, fig. 182, 251, fig. 189).
- Figure 8 Bronze candleholder, Dečani monastery, 14th century A.D. (Б. Тодић, М. Чанак Медић, 2005, 50, fig. 38).
- Figure 9 Reconstruction of wax candles, Dečani monastery, 14th-15th century A.D. (М. Шакота, 1984, 300, fig. 12).
- Figure 10 Gothic hanging candleholder (chandelier), from Dečani monastery, 15th century A.D., Museum of Applied Art, Belgrade, inv. n. 901 (V. Bikić, 2008, 362, fig. 1).

Silvija Pisk

Odsjek za povijest

Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu

spisk@ffzg.hr

Pregledni rad

Primljen: 14.12.2022.

UDK: 27-876.3(497.52)

Od pustinjaka do veleposjednika – promjene u pavlinskim zajednicama tijekom kasnoga srednjeg vijeka

U radu se naznačuju procesi koji su doveli do preobrazbe prvobitnih pavlina pustinjaka u zapažene feudalne veleposjednike. Ujedno se ukazuje na promjene u obrascima ponašanja, načinu života, kulturi stanovanja i gospodarenja posjedima pavlina, čime se značajno mijenjaju kasnosrednjovjekovni kulturni krajolici ugarsko-hrvatske države. Spomenuti procesi potkrijepljeni su ponajprije primjerima iz najstarijeg pavlinskog samostana na području današnje Republike Hrvatske, garičkog pavlinskog samostana.

Ključne riječi: pavlinski red, pavlini, samostani, kasni srednji vijek, crkvena povijest, Ugarsko-Hrvatsko Kraljevstvo, pavlinski samostan BDM na Moslavačkoj gori (Garić)

Uvod

Red sv. Pavla Prvog Pustinjaka nastaje tijekom 13. stoljeća na području Ugarske udruživanjem nekoliko postojećih pustinjačkih zajednica. Nakon opetovanih pokušaja priznanja od strane službene crkve pavlini eremiti 1308. dobivaju pravo korištenja regule sv. Augustina. Iako su u osnovi nastali kao eremitski red koji se održava vlastitim radom, tijekom vremena red se stubokom mijenja. Zahvaljujući dobroj politici vodstva Reda, odličnim odnosima s ugarsko-hrvatskim kraljevima, pametnom gospodarenju, otporu prema različitim pritiscima te konstantnom prilagodbom novonastalim okolnostima, pavlini se koncem srednjeg vijeka svrstavaju među veće i bogatije posjednike u kraljevstvu te spadaju među najpopularnije samostanske redove Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva. Vlastiti rad redovnika zamijenjen je brojnim slugama i kmetovima, a skromne samostane pregrađuju u velike s raskošnim crkvama. Osim toga, vrela odaju postojanje niza samostanskih kuća i kurija. Navedene promjene mogu se odlično pratiti na primjeru pavlinskog samostana Blažene Djevice Marije na Gariću (današnja Moslavačka gora). Spomenuti samostan najstariji je pavlinski samostan na području današnje Republike Hrvatske te ima najveću pavlinsku srednjovjekovnu očuvanu zbirku dokumenata. Preko 500 isprava ovog samostana kazuje i o otporu biskupima, kralju, lokalnim plemićima te su svjedok promjena u načinu životu redovnika.¹

¹ Više o pavlinskom samostanu Blažene Djevice Marije na Moslavačkoj gori (Garić) vidi kod S. Pisk, 2017.

Od eremita do pavlina

Promjene i otpor prate pavlinski red od samih početaka i vremena pustinjaštva pa sve do ukinuća 1786. godine.² Naime, red sv. Pavla Prvog Pustinjaka nije osnovan već nastaje tijekom 13. stoljeća na području Ugarske.³ Pavlini dobivaju pravo korištenja regule sv. Augustina tek 1308. godine, čime su službeno priznati kao red, iako prijašnjih sedamdesetak godina postoje pokušaji ozakonjenja reda. Preteče pavlina su eremiti koji se javljaju početkom 13. stoljeća u ugarskim brdima Mecsek i Pilis. Oni postaju vrlo brzo predmetom interesa lokalnih crkvenih vlasti te ih se smatra sumnjivim i izvan kontrole jer izmiču crkvenoj jurisdikciji. Crkveni velikodostojnici dobivaju dojam da se eremiti otimaju nadzoru te ih nastoje podvrgnuti crkvenim pravilima i staviti pod jurisdikciju lokalnih biskupa.⁴ Stoga im mahom propisuju regule s točno određenim obrascima ponašanja u skladu s tadašnjim pustinjačkim tendencijama, što vodi nastajanju pavlinskog reda.

Najzaslužnijima se prema tradiciji pavlinskog reda smatraju pečujski biskup Bartol i ostrogonski kanonik Euzebije iako postoje dvojbe koji je među njima zapravo prvi organizirao eremite u ustrojenu zajednicu budućih pavlina. Prema nekim mišljenjima, biskup Bartol prvi 1225. okuplja pustinjake u samostan sv. Jakova (Patacs) te im propisuje pravila.⁵ Prema njegovoj reguli eremiti su morali živjeti u zajedničkoj kući, vjerske dužnosti obavljati u svojoj crkvi, izdržavati se vlastitim radom te se oblačiti u jednostavne i čedne halje, dok je nadzor nad njima obavljao biskup.⁶ Osnivačem se smatra i Euzebije koji, navodno, 1250. okuplja eremite u samostan sv. Križa na području gorja Pilisa povezujući se i s ranijom pavlinskom samostanskom zajednicom u Patacsu.⁷ Službena tradicija Reda smatra Euzebija prvim pavlinskim priorom provincijalom.⁸ Godine 1262. Euzebije odlazi kod pape Urbana IV. te ga moli za mogućnost korištenja pravila sv. Augustina kako bi svom novoformljenom redu dao kredibilitet u javnosti. Papa nije bio sklon olako odobriti novi red pa zadužuje vesprimskog biskupa Pavla da vizitira eremitske nastambe i pritom utvrdi imaju li dovoljno sredstava za svoje uzdržavanje. Godine 1263. vesprimski biskup Pavao posjećuje sedam eremitskih samostana na području Vesprimske biskupije. Nakon vizitacija odlučuje da su eremiti presiromašni te da nemaju dovoljno sredstava, čime im uskraćuje augustinsko pravilo, ali im daje novu regulu.⁹ Međutim,

2 O ukinuću vidi npr. A. Sekulić, 1989, 38.

3 Pavlini su jedini kasnosrednjovjekovni samostanski red nastao na području Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva.

4 K. Elm, 2000, 12-14; M. Miladinov, 2008, 177, 178 i 195.

5 G. Gyöngyösi, 1988, c. 3-4, 37, 38, smatra da se radi ipak o 1225. godini. Usp. i G. Gyöngyösi, 1988, 207.

6 Usp. G. Mallechich, 1708, 25; S. Świdziński, 1979, 32.

7 G. Gyöngyösi, 1988, c. 8, 42.

8 Sekulić navodi da je 1256. Euzebije na ostrogonskoj sinodi potpisan s Eusebius prior prov. Ord. S. Pauli primi Eremitae, magister Porse Canonici Strigoniensis, archidiaconus Nitriensis, prema knjizi *Concilia Ecclesia Rom. cath. in regno Hungariae* (Posonii, 1741, I, 88). Također i Tamasz Guzsik spominje da je Euzebije prema spisu ostrogonske sinode iz 1256. potpisan kao prior provincialis Ord. S. Pauli primi Eremitae; T. Guzsik, 1984, 136. Usp. A. Sekulić, 1989, 32.

9 Iz ovog prvog popisa eremitskih zajednica vidljivo je da je od 1250. do 1262. nastalo još pustinjačkih naselja (7 ih djeluje u biskupiji Vesprim), a koliko ih je još bilo, nemoguće je utvrditi jer popis obuhvaća samo područje biskupije Vesprim; G. Gyöngyösi, 1988, c. 10, 43-45.

novija istraživanja pokazuju da vesprimski biskup Pavao nije bio vjerodostojan pri odlučivanju te da su eremiti imali dovoljno sredstava, ali biskupu nije bilo u interesu da izgubi ingerenciju nad njima.¹⁰ Sukladno njegovoj reguli svi „eremitski samostani“ mogu slobodno i zakonito djelovati u Vesprimskoj biskupiji pod uvjetom da biskupu plaćaju desetinu. Svaki samostan mogao je samostalno izabrati priora, a priori svog provincijala kojeg je ipak trebao potvrditi mjesni ordinarij. Ujedno je svaki samostan morao slati svoje predstavnike (priora i jednog redovnika) na biskupske sinode. Pravilima su ujedno određeni i detalji poput liturgije, objeda, posta, konzumacije mesa i odnosa prema bolesnicima.¹¹ Krajem 13. stoljeća slično postupaju i ostrogonski nadbiskup Lodomer i egerski biskup Andrija propisujući pravila eremitima koji su imali zajednice na području njihovih jurisdikcija. Regula biskupa Andrije (1297.) najopširnija je od spomenutih. Naime, reguliraju se najrazličitiji aspekti života redovnika, od ponašanja u crkvi, u blagovaonici i na kapitolu do odijevanja i načina života.¹²

Službeno priznavanje reda dogodilo se 13. prosinca 1308. kada papinski poslanik kardinal Gentilis de Montafiore u Budimu izdaje eremitima povelju o dozvoli upotrebe pravila sv. Augustina¹³ jer je nestalo prepreke iz 1263. godine (nedovoljno sredstava za uzdržavanje).¹⁴ Eremiti/pustinjaci ujedno počinju službeno nositi naziv *fratres sancti Pauli primi eremite* iako su kasnije povremeno u vrelima označeni kao *fratres eremitaе sanctae Crucis* (veza s Euzebijevim samostanom) ili *fratres sancti Augustini* (zbog korištenja pravila sv. Augustina).¹⁵ Mjesec dana poslije, 15. siječnja 1309. Gentilis izdaje povelju kojom dopušta redovnicima sakupljenim na glavnom kapitolu u Budimu donošenje konstitucija koje neće biti u suprotnosti s pravilom sv. Augustina.¹⁶

Približno istovremeno s promjenom imena dolazi i do premještanja sjedišta reda u samostan sv. Lovre kraj Budima (gdje se 1309. održao prvi glavni kapitul reda), koje tamo ostaje do kraja srednjeg vijeka. Vrlo je izvjesno da je izbor lokacije novog sjedišta reda uvjetovan i političkom situacijom. Naime, u drugoj polovici 13. stoljeća ugarski kraljevski dvor premješta

¹⁰ Usp. L. Holler, 2010, 94-101.

¹¹ Usp. G. Mallechich, 1708, 29; S. Świdziński, 1979, 32-34.

¹² G. Mallechich, 1708, 33-38; S. Świdziński, 1979, 34-38; G. Gyöngyösi, 1988, c. 17, 52-56.

¹³ O pravilu sv. Augustina vidi: S. Świdziński, 1968, 29-38; A. Pavlović, 1985, 181-202. Papa Ivan XXII. svečano je potvrdio pavlinima augustinsku regulu 16. studenoga 1328., a to su činili i njegovi nasljednici raznim privilegijama. Za papinske bule koje se odnose na pavline vidi: S. Świdziński, 1973, 18-22; K. Elm, 1972, 120-124.

¹⁴ *Monumenta Vaticana*, 1885, 180-182; G. Sarbak, 2009, 22; Doduše, Stanisław Świdziński navodi da je dekret kardinala Gentilisa falsifikat iz 15. stoljeća, ali uopće ne obrazlaže svoju tvrdnju, što je primijetio i Kaspar Elm, usp. S. Świdziński, 1968, 29; K. Elm, 1972, 111.

¹⁵ B. Fülöpp-Romhányi, 2000, 145.

¹⁶ G. Mallechich, 1708, 41; *Monumenta Vaticana*, 1885, I/2, 256, 257. Priznanje pavlinskog reda usko je povezano s političkom situacijom u Ugarskoj na prijelazu u 14. stoljeće, tj. s promjenom vladajuće dinastije. Naime, izbor Anžuvina na ugarsko-hrvatsko prijestolje podupiru pape pa šalju svoje poslanike u Ugarsku ne bi li pridobili plemstvo za tu opciju. Kardinal Gentilis susreo se 10. studenog 1308. u pavlinskom samostanu sv. Ladislava na brdu Kekes s Matijom Csakom, jednim od žestitih protivnika Karla Roberta. Prigodom posjeta kardinal je mogao saznati kako eremiti već imaju više svojih samostana. Treba uzeti u obzir da je Gentilis stanovao kod dominikanaca u Budimu, da su ga eremiti mogli iz svog samostana sv. Lovre kod Budima posjećivati i utjecati na to da im konačno odobri augustinsku regulu. Ne treba smetnuti s uma ni to da je kardinalov zadatak bio pridobiti potporu za izbor Karla Roberta, a priznavanjem novog reda zasigurno dobiva njihovu zahvalnost i potporu. S. Pisk, 2017, 36, 37; G. Sarbak, 2009, 18, 19.

se iz Ostrogona u Budim, koji na kraju 13. stoljeća zasigurno postaje novo političko i gospodarsko središte kraljevstva.¹⁷ Blizina kraljevskog dvora i bliske veze s okrunjenim glavama pavlinskom redu donosi mnogobrojne prednosti. Primjerice, za vrijeme vladavine kralja Ludovika (1342. -1382.)¹⁸ udijeljeno im je pravo ispovijedanja i davanja drugih sakramenata.¹⁹ Kralj Ludovik izmolio je osobno 1368. od pape Urbana V. službeno kanonsko priznanje pavlinima bulom *Apostolice servituis nobis*. Godine 1377. kralj je pak izmolio od pape Grgura XI. izravnu nadležnost Svete stolice nad redom, čime su pavlini izuzeti svake ingerencije pojedinih biskupija i nadbiskupija.²⁰

Promjene i prilagodljivost kod pavlinskih zajednica

Rane pavlinske zajednice primarno su eremitske, no tijekom godina i stoljeća pustinjački karakter sve se više gubi i red se prilagođava duhu vremena. Promjena je uočljiva i u načinu odijevanja. Naime, danas su pavlini prepoznatljivi prije svega po svom bijelom habitu, no sukladno ranim regulama pokrajinskih biskupa eremiti su se trebali odijevati u skromne halje, najvjerojatnije tamnih boja pa tek sredinom 14. stoljeća generalni prior Nikola određuje obavezno nošenje bijelih tunika. Do njegova su vremena redovnici ujedno trebali spavati, osim u noćnoj tunici, i u čizmama. Dnevna ljetna odjeća sastojala se od dugačke tunike s pojasom, preko koje se oblačila druga tunika s kapucom te lagane sandale. Zimi su redovnici mogli nositi čizme i tuniku podstavljenu krznom, ili pak svojevrsni krznjeni kaput preko tunike. No, on se najčešće smatrao luksuzom pa se prema reguli iz sredine 14. stoljeća u zamjenu za nošenje kaputa trebalo odreći dnevne doze vina. Pretpostavlja se da je radna odjeća redovnika bila drugačija te se vjerojatno radilo o kraćoj tunici, prikladnoj za rad. Najbitnije je bilo da redovnici uvijek pokrivaju glavu kapucom. Iznimka je bilo jedino vrijeme bičevanja kada su leđa smjela biti potpuno otkrivena. Čak i kod pranja kose kapuca se nije skidala već samo spuštala samo do vrata. Skrb o nabavi i raspodjeli odjeće vodio je prior, a darovi u odjeći smjeli su se, poput svih ostalih darova, uzimati samo uz dozvolu poglavara samostana.²¹

Promjene utječu ne samo na pavline i izgled pojedinih samostana te samostanskih crkava već i na cjelokupan kulturni krajolik regija u kojima obitavaju. Naime, pavlini nisu ostali pustinjaci, skriveni u pećinama ili skromnim nastambama, daleko u planini i šumi, odvojeni i skriveni od vanjskog svijeta poput sv. Pavla Pustinjaka na kojeg se pozivaju.²² Smještaj samostana često se pažljivo odabire, a obrazac je uglavnom sličan. Većina srednjovjekovnih pavlinskih samostana pokazuje slične karakteristike glede smještaja. Obično nastaju u brežuljkaštom kraju, na nadmorskoj visini od 200 do 300 metara, smješteni su u nizinama između brda,

17 B. Fülöpp-Romhányi, 2000, 145.

18 Ludovik Anžuvinac smatra se izuzetno pobožnim kraljem za što je najvjerojatnije zaslužna njegova majka Elizabeta. Vidi: P. Engel, 2001, 170-173.

19 K. Elm, 1972, 123; A. Theiner, 1863, 812, 813.

20 K. Elm, 1972, 124, S. Świdziński, 1968, 30. O počecima pavlinskog reda usp. i S. Pisk, 2017, 33-48.

21 Usp. G. Sarbak, 1999, 71-83; S. Świdziński, 1999, 219.

22 Za sv. Pavla iz Tebe usp. npr. M. E. Brunert, 1999, 21-31; S. Rebenich, 2000, 23-40; T. Wehli, 2010, 465-474.

u blizini vode i nedaleko od regionalne ceste. Redovito su izvan naselja, ali nisu nikad udaljeni više od jednog sata hoda od naselja (najčešće 3 – 5 km).²³ Često se uz samostansku ogradu nalazio i ribnjak. Veličina samostana primjerena je broju njegovih stanovnika, a ovisila je svakako i o količini te o veličini pripadajućih samostanskih posjeda. Posjedi su se obično sastojali od većih ili manjih vinograda, voćnjaka, oranica, ribnjaka te mlinova.²⁴

Za stjecanje posjeda pavlinskih samostana presudna su različita prava te povlastice koje pavlini dobivaju od papa, ali i od vladara (npr. pravo ispovijedanja, pravo davanja drugih sakramenata i služenja misa, pravo slobodnog oporučnog darivanja, oslobođenje od različitih daća i poreza). Naime, sva prava i povlastice pavlinima koriste se pri stjecanju materijalne, odnosno novčane koristi samostanu (služenje misa na različitim oltarima u zamjenu za novčana sredstva; darivanje vina, posjeda, oporučna darivanja itd.). Dokumenti kasnosrednjovjekovnih pavlinskih samostana dokazuju da pavlini imaju osobne slugе, kmetove, zapravo cijela kmetska sela, vilike koji njima upravljaju, službenike tipa lugara koji su zaduženi za nadgledanje livada i šuma. Osim samostana i samostanske crkve u posjedu su brojnih kurija i samostanskih kuća.²⁵

Garički pavlini

Pavlinski samostan Blažene Djevice Marije na Gariću (danas Moslavačka gora) spominje se kao eremitorij sredinom 13. stoljeća, a samostanska crkva sv. Marije u izvorima je prisutna od sedamdesetih godina 13. stoljeća. Samostan je vrhunac doživio najvjerojatnije za vladavine kralja Sigismunda Luksemburškog kada dobiva rang vikarijata te se gradi, odnosno proširuje postojeća crkva. Garički je samostan djelatan do prve polovice 16. stoljeća, kada redovnici zbog žestokih osmanlijskih napada na moslavačko područje napuštaju samostan s pokretnom imovinom i spisima. Stoga je sačuvano preko 500 originalnih kasnosrednjovjekovnih spisa koji se odnose na samostan i okolicu.²⁶ Kroz njih se može pratiti razvoj samostana (promjene, prilagodljivost te otpor), kao i njegov utjecaj u regiji.

Raspoloživi dokumenti garičkog samostana potvrđuju da su redovnici itekako utjecali na kulturni krajobraz. Kako točno izgleda kultiviranje okoliša u garičkom primjeru, vidi se i iz papinske bule Bonifacija IX. iz 1404. godine.²⁷ Naime, dijelovi darovanih posjeda garičkim pavlinima vrlo su često bili zapušteni te prekriveni šikarom. Stoga su se pavlini upustili u kultiviranje zemljišta, odnosno iskrčili bi šikaru te očišćena područja nasadili vinovom lozom. Na taj je način zasađen velik broj trsova i vinograda. Kmetovi koji su iskrčili zemljišta i posadili

23 Početkom 16. stoljeća procjenjuje se broj pavlina na nekoliko stotina; B. Fülöpp-Romhányi, 2000, 156.

24 Veličina posjeda razlikuje se od samostana do samostana, ali nabrojeno je uglavnom karakteristično za većinu samostanskih posjeda. B. Fülöpp-Romhányi, 2000, 146; B. Fülöpp-Romhányi, 2009, 223-234; B. Fülöpp-Romhányi, 2010, 130-199. Za samostane u Hrvatskoj vidi: J. Adamček, 1989, 41-65.

25 Usp. npr. S. Pisk, 2017, 33-48.

26 S. Pisk, 2017, 17-22.

27 Za Bonifacija IX. (2. studeni 1389. - 1. listopada 1404.) usp. B. Steimer, M. G. Parker (ur.), 2001, 16, 17. Crkvena desetina (lat. *decima*), davanje u naravi od desetoga dijela određene imovine ili stvari katoličkom svećenstvu radi njegova redovitog uzdržavanja. Prema crkvenom pravu desetina počiva na Božjem zakonu (*iuris divini*). Za desetinu usp. npr. A. Dabinović, 1940, 384, 385, 436, 437; M. Lanović, 1929, 264-268.

vinograde te ih obrađivali bili su dužni od tih vinograda davati desetinu garićkom pavlinskom samostanu. Dvanaest godina samostan je nesmetano ubirao desetinu, ali je sada zagrebački biskup zahtijevao istu za sebe. Stoga se pavlini obraćaju papi da im dozvoli i dalje ubirati desetinu jer su siromašni. Papa je sve ovo uzeo u obzir, kao i „službu što ju redovnici stalno čine Stvoritelju“ pa dopušta da pavlini od svojih vinograda ubiru osim devetine i desetinu, odnosno zabranjuje zagrebačkom biskupu uzimanje desetine te predviđa kazne za prekršitelje.²⁸

Život u samostanu bio je određen regulama Reda. Temeljno pravilo bilo je Pravilo sv. Augustina te su sva druga pravila morala biti usuglašena s njim. Iako je prema reguli redovnicima bilo strogo zabranjeno primanje osobnih poklona,²⁹ vrela povremeno odaju drugačiju sliku. Naime, Stjepan, kapelan kaštelana utvrde Garić, u svojoj se oporuci 1478. godine spomenuo i pojedinih redovnika garićkog pavlinskog samostana, kao i vikara istog samostana. Braći redovnicima Jurju i Fabijanu ostavio je jednu forintu, Jurju dodatno i ukrasni jastuk s kožnom presvlakom. Vikaru ostavlja tri obična jastuka te tri ukrasna jastuka. Također mu prepušta da odluči kome će pripasti kapa, dvije plahte i ostale pokretnine. Budući da su braća redovnici Juraj i Fabijan bili svjedoci pri sastavljanju oporuke, a vikar je ujedno imenovan i jednim od izvršitelja oporuke (uz garićkog kaštelana Benedikta), evidentno je kapelan Stjepan prijateljevao s njima i bio upoznat sa samostanskim pravilima. Teško je vjerovati da bi vikara, kao i druge redovnike, dovodio u neugodnu situaciju s nepriličnim darovanjima, tim više jer si je odabrao pokop u garićkom pavlinskom samostanu Blažene Djevice Marije.³⁰

Redovnici su bili dužni slušati priora jer bi se u suprotnom ogriješili i o Boga, a prior je trebao provoditi stegu i ulijevati strahopoštovanje, ali je isto tako trebao nastojati da ga redovnici ipak više vole, nego što ga se boje.³¹ Sačuvana vrela nude uvid u slučaj svojevrsne pobune protiv priorovih odluka. Naime, garićki redovnici tužili su 1349. svog priora Stjepana poglavaru pavlinskog reda Nikoli jer su bili uvjereni da je prior sklopio ugovor s Petrom Kastelanom na štetu samostana. Je li bilo kakvih posljedica za priora ili pak spomenute redovnike, nije poznato, no nepovoljan ugovor je razvrgnut.³²

Iz raspoloživih dokumenata garićkog samostana razvidno je da su garićki redovnici u pojedinim slučajevima čak pružali otpor autoritetu vladara. Naime, 23. kolovoza 1398. iz obližnje se Kutine kralj Sigismund obraća garićkom prioru te braći redovnicima i nalaže im otvaranje i izručenje škrinje koju su *lohanes crucifer* i *Mykota*, nećaci pokojnog nevjernog priora Ivana, pohranili u samostanskoj sakristiji.³³ U sanduku su čuvane povelje Vranskog priorata, kra-

28 E. Mályusz, 1932a, dok. 56. Ovu bulu prepisuje Budimski kaptol 21.5.1404. na molbu *lohannis subprioris ecclesie sancti Laurencii martiris prope Budám et prior de Pozonio* (HDA, Pavlinski samostan Garić, fasc. 3. nr. 12; E. Mályusz, 1932a, dok. 59. Za vrijeme crkvenog sabora u Konstanzi 1417. papa Martin V. potvrđuje novom bulom na molbu kralja Sigismunda garićkom pavlinskom samostanu povlasticu Bonifacija IX. iz 1404. godine. Za papu Martina V. (1417. - 1431.) i bibliografiju o njemu usp. B. Steimer, M. G. Parker (ur.), 2001, 97, 98; E. Mályusz, 1932b, dok. 163. Vidi i S. Pisk, 2017, 75-82.

29 O eventualnim poklonima mogao je odlučiti samo prior samostana. A. Pavlović, 1985, 193-202.

30 HDA, Pavlinski samostan Garić, fasc. 7. nr. 24; E. Mályusz, 1935, dok. 429. Usp. i S. Pisk, 2017, 186.

31 A. Pavlović, 1985, 201, 202.

32 T. Smičiklas (ur.), 1913, 531, 532.

33 O Ivanu Paližni usp. E. Peričić, 1971, 252-279; L. Dobronić, 1984, 172-183; N. Budak, 2001, 283-290; L. Borić, 2022.

ljeve dragocjenosti te povelje kraljevskog notara Loranda. Sanduk je trebalo otvoriti pred kraljevim izaslanicima, pri čemu bi Vranske povelje i dragocjenosti pripale kralju, a ostale povelje Lorandu.³⁴

Redovnici su se evidentno ogлуšili na kraljev nalog, ili su ga tek djelomično ispoštovali, jer se 12. prosinca iste godine Sigismund obraća generalnom prioru pavlinskog reda *in regno nostro Hungarie* te zahtijeva izručenje povelja koje se nalaze *in claustru predicti vestri ordinis in districtu de Garygh*.³⁵ Kralj objašnjava generalnom prioru da ga je izvijestio Nikola (sin *Petew de Palisna*) kako je njegov pokojni brat, ivanovac Ivan, dok se on prije tri godine nalazio u turskom zarobljeništvu, predao prioru garičkog samostana na čuvanje zlatne bule, povelje koje se odnose na Vranski priorat, kao i one koje se tiču njegovih i bratovih nasljednih prava. Sredinom siječnja 1399. Čazmanski kaptol svjedoči da je garički prior Egidije po nalogu kralja i generalnog priora pavlinskog reda izručio Lorandu, opunomoćeniku te nećaku magistra Nikole, povelje koje se tiču Nikolinih posjeda, a koje je u samostanu pohranio njegov pokojni brat ivanovac Ivan. Prema tome, preostale stvari koje je Ivan pohranio kralj je očito preuzeo prije, možda već prilikom boravka u Kutini, dok je Lorand povelje dobio tek nakon intervencije generala pavlinskog reda.³⁶

Zaključna razmatranja

Red sv. Pavla Prvog Pustinjaka odličan je primjer razvoja i prilagodljivosti jednog kasno-srednjovjekovnog samostanskog reda. Iako je red izvorno zamišljen kao pustinjački, mijenjao se kroz stoljeća i bio uključen u različite sfere kasnosrednjovjekovnog društva. Tome je zasigurno pripomogla promjena njegova sjedišta te bliskost s vladarima, a ne treba zanemariti ni povezanost s lokalnim plemićima i magnatima. No, izvori bilježe i otpor autoritetima. Naime, svaki je pavlin bio dužan slijediti velik broj propisanih pravila, no u praksi ih se evidentno moglo zaobići. Izvjestan broj primjera pronalazi se u sačuvanim spisima pavlinskog samostana Blažene Djevice Marije na Gariću. Je li tako bilo i u drugim samostanima, ne može se sa sigurnošću tvrditi jer manjka studija o slavonskim kasnosrednjovjekovnim samostanima.

Međutim, svi su pavlini samostani bez sumnje utjecali na kulturni krajobraz, prije svega gospodarenjem posjedima, odnosno sadnjom i obrađivanjem vinograda, kao i drugih kultura. Iscrpne analize svih raspoloživih pavlinskih vrela učvrstile bi ovu tvrdnju te doprinijele novim spoznajama o kasnosrednjovjekovnim pavlinima i pavlinskim samostanima.

34 T. Smičiklas, D. Rendić-Miočević (ur.), 1990, 352-353.

35 T. Smičiklas, D. Rendić-Miočević (ur.), 1990, 400-401, 410.

36 Ivan je naslijedio titulu priora Vrane, dok je Nikola bio knez Ostrovice. Godine 1392. zarobio ih je obojicu Vuk Vukčić, nastojeći poboljšati odnose sa Zadrom i pridobiti ga za Ladislava Napuljskog i tražio da bosanskom kralju Stjepanu Dabiši predaju obje utvrde, no ubrzo su oslobođeni i ponovo gospodare spomenutim utverdama. Nikolu su 1395. zarobile Osmanlije, ali se vratio iz ropstva i živio na dvoru Žigmunda kao *aulae regiae juvenis*. Ivan je 1395. maknut s položaja priora i postavljen za preceptora Bele, a 1396. potvrđuje neke stare slobodine stanovnicima Ivanca te se smatra osnivačem današnjeg Ivanca. M. Matijević Sokol, 1997, 23-27.

Arhivski fondovi:

Pavlinski samostan Garić (fond), HR-HDA-647.

Izvori:

- **G. Gyöngyösy 1988**
G. Gyöngyösy, *Vitae fratrum eremitarum Ordinis sancti Pauli Primi Eremitae*, F. Levente Hervay (ur.), Budapest, 1988.
- **G. Mallechich 1708**
G. Mallechich, *Quatripartitum Regularium*, Vienna, 1708.
- **E. Mályusz 1932a**
E. Mályusz, A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban, *Levéltári közlemények* 10, 1932, 1-2, 92-123.
- **E. Mályusz 1932b**
E. Mályusz, A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban, *Levéltári közlemények* 10, 1932, 3-4, 256-286.
- **E. Mályusz 1935**
E. Mályusz, A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban, *Levéltári közlemények* 13, 1935, 1-4, 233-265.
- *Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae illustrantia*. Series prima, sv. 2. Budapest, 1885.
- **A. Pavlović 1985**
A. Pavlović, Pravilo sv. Augustina (prijevod i komentar), u: H. Borak (ur.), *Redovnička pravila*, Zagreb, 181-202.
- **T. Smičiklas (ur.) 1913**
T. Smičiklas (ur.), *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, vol. XI, Zagreb.
- **T. Smičiklas, D. Rendić-Miočević (ur.) 1990**
T. Smičiklas, D. Rendić-Miočević (ur.), *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, vol. XVIII, Zagreb.
- **S. Świdziński (ur.) 1973**
S. Świdziński (ur.), *Constitutio ordinis sancti Pauli primi eremitaе iuxta textum ante anum 1643 conscriptum*. *Archivum ordinis sancti Pauli primi eremitaе II, Fontes* 1.
- **A. Theiner 1863**
A. Theiner, *Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium*, tomus primus, Romae, 1863.

Bibliografija:

- **J. Adamček 1989**
J. Adamček, Pavlini i njihovi feudalni posjedi, u: Đ. Cvitanović *et. al.* (ur.), *Kultura pavlina u Hrvatskoj, 1244.-1786.*, Zagreb, 41-65.
- **J. M. Bak 2000**
J. M. Bak, Die Heimat der frühen Pauliner. Ungarn zu Beginn des 14. Jahrhunderts, u: K. Elm (ur.), *Beiträge zur Geschichte des Paulinerordens*, Berliner Historische Studien 32, Ordensstudien 14, Berlin, 2000, 135-142.
- **L. Borić 2022**
L. Borić, *Vranski prior Ivan Paližna*, Zagreb.
- **M. E. Brunert 1999**
M. E. Brunert, Der hl. Paulus von Theben als Vorbild für das christliche Mönchtum, u: S. Swidzinski (ur.), *Beiträge zur Spiritualität des Paulinermönchtums. Archivum ordinis sancti pauli primi eremitaе II, Dissertationes 4*, Friedrichshafen, 1999, 21-31.
- **N. Budak 2001**
N. Budak, John of Palisna, the Hospitaller Prior of Vrana, u: Z. Hunyadi, J. Laszlovszky (ur.), *The Crusades and the Military Orders. Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity*, Budapest, 283-290.
- **A. Dabinović 1940**
A. Dabinović, *Hrvatska državna i pravna povijest*, Zagreb.
- **L. Dobronić 1984**
L. Dobronić, *Viteški redovi. Templari i ivanovci u Hrvatskoj*, Zagreb.
- **K. Elm 1972**
K. Elm, Quellen zur Geschichte des Paulinerordens aus Kloster Grünwald im Hochschwarzwald in der Stiftsbibliothek von St. Paul im Lavantal, *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins* 120 = n.s. 81, 1972, 91-124.
- **K. Elm 2000**
K. Elm, Eremiten und Eremitenorden des 13. Jahrhunderts, u: K. Elm (ur.), *Beiträge zur Geschichte des Paulinerordens*, Berliner Historische Studien 32, Ordensstudien 14, Berlin, 2000, 11-22.
- **P. Engel 2001**
P. Engel, *The Realm of St Stephan, a History of Medieval Hungary, 895-1526.*, London, New York, 2001.
- **B. Fülöpp-Romhányi 2000**
B. Fülöpp-Romhányi, Die Pauliner in mittelalterlichen Ungarn, u: K. Elm (ur.), *Beiträge zur Geschichte des Paulinerordens*, Berliner Historische Studien 32, Ordensstudien 14, Berlin, 2000, 143-156.

- **B. Fülöpp-Romhányi 2009**
B. Fülöpp-Romhányi, Unterschiede der Wirtschaftstätigkeit zwischen den ungarischen und den polonisch-schlesischen Paulinerklöstern im Mittelalter, *Studia claromontana* 27, 2009, 223-234.
- **B. Fülöpp-Romhányi 2010**
B. Fülöpp-Romhányi, Die Wirtschaftstätigkeit der ungarischen Pauliner im Spätmittelalter (15.-16. Jahrhundert), u: G. Sarbak (ur.), *Der Paulinerorden: Geschichte, Geist, Kultur*, Budapest, 2010, 130-199.
- **T. Guzsik 1984**
T. Guzsik, Kritische Fragen zur frühen Paulinerarchitektur in Ungarn, u: J. Dirnbeck, R. Kropf, W. Meyer (ur.), *Der Orden der Pauliner OSPE: seine Geschichte - seine Aufgaben - seine Stellung*, Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 70, Eisenstadt, 1984, 133-154.
- **L. Holler 2010**
L. Holler, A new interpretation on the formation-process of the Pauline order. Some remarks on a charter of Paul, bishop of Veszprem from 1263, u: G. Sarbak (ur.), *Der Paulinerorden: Geschichte, Geist, Kultur*, Budapest, 2010, 94-101.
- **M. Lanović 1929**
M. Lanović, *Privatno pravo Tripartita*, Zagreb.
- **M. Matijević Sokol 1997**
M. Matijević Sokol, Najstarija svjedočanstva o Ivancu, u: *Zbornik 600 godina Ivanca*, Varaždin, Ivanec, 1997, 23-27.
- **M. Miladinov 2008**
M. Miladinov, *Margins of Solitude, Eremitism in Central Europe between East and West*, Zagreb, 2008.
- **A. Pavlović 1985**
A. Pavlović, Pravilo sv. Augustina (prijevod i komentar), u: H. Borak (ur.), *Redovnička pravila*, Zagreb, 1985, 181-202.
- **E. Peričić 1971**
E. Peričić, Vranski prior Ivan od Paližne i Petar Berislavić, *Radovi Istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru* 18, 1971, 252-279
- **S. Pisk 2017**
S. Pisk, *Pustinjaci podno Garić planine, pavlinski samostan Blažene Djevice Marije na Gariću (Moslavačka gora) i njegova uloga u regionalnoj povijesti*, Zagreb, 2017.
- **S. Rebenich 2000**
S. Rebenich, Der Kirchenvater Hieronymus als Hagiograph. Die vita Sancti Pauli primi eremitaе, u: K. Elm (ur.), *Beiträge zur Geschichte des Paulinerordens*, Berlin: Duncker und Humblot, Berliner Historische Studien 32, Ordensstudien 14, Berlin, 2000, 23-40.
- **G. Sarbak 1999**
G. Sarbak, Bemerkungen zur mittelalterlichen Ordenstracht der Pauliner, u: S. Świdziński (ur.), *Beiträge zur Spiritualität des Paulinermönchtums*, Archivum ordinis sancti pauli primi eremitaе II, Dissertationes 4, Friedrichshafen, 1999, 71-87.

- **G. Sarbak 2009**
G. Sarbak, Die Anfänge des Paulinerordens und die Entwicklung der Ordensgesetzgebung, *Studia claromontana* 27, 2009, 15-26.
- **A. Sekulić 1989**
A. Sekulić, Pregled povijesti pavlina, u: Đ. Cvitanović, V. Maleković, J. Petričević (ur.), *Kultura pavlina u Hrvatskoj, 1244.-1786.*, Zagreb, 1989, 31-39.
- **B. Steimer, M. G. Parker (ur.) 2001**
B. Steimer, M. G. Parker (ur.), *Dictionary of Popes and the Papacy*, New York, 2001.
- **S. Świdziński 1968**
S. Świdziński, Die Augustinusregel im Pauliner-Orden, *Augustiniana* 18, 1968, 29-38.
- **S. Świdziński 1979**
S. Świdziński, Die bischöflichen Regeln des Pauliner Ordens, *Ungarn Jahrbuch* 10, 1979, 29-39.
- **S. Świdziński 1999**
S. Świdziński, Organisation und Verfassung des Paulinerordens, ein geschichtlicher Überblick (ca 1250-1986), u: S. Swidzinski (ur.), *Beiträge zur Spiritualität des Paulinermönchtums, Archivum ordinis sancti pauli primi eremitaе II, Dissertationes* 4, Friedrichshafen, 1999, 216-224.
- **T. Wehli 2010**
T. Wehli, Die Fahrt des heiligen Antonius des Eremiten zu Paul dem ersten Eremiten, u G. Sarbak (ur.), *Der Paulinerorden: Geschichte, Geist, Kultur*, Budapest, 2010, 465-474.

Iva Papić
Konzervatorski odjel u Osijeku
Kuhačeva 27, Osijek
ivapapic@gmail.com

Prethodno priopćenje
Primljeno: 30.6.2022.
UDK: 726:2-523.42>(497.52)

Graditeljska tipologija crkava viteških redova na prostoru kontinentalne Hrvatske

Ovaj će rad na prostoru kontinentalne Hrvatske analizirati graditeljske tipove crkava viteških redova, koji su od druge polovice 12. stoljeća dobivali posjede na području današnje Hrvatske te u osnutku svojih redovničkih zajednica gradili crkve, samostane, utvrde i utvrđene gradove. Analiza graditeljske tipologije crkava viteških redova bit će temeljena na arhitektonskoj, povijesno-umjetničkoj i arheološkoj analizi sačuvane ostavštine vitezova templara i ivanovaca, ali i na povijesnoj analizi njihova dolaska i širenja na prostore srednjovjekovnog Hrvatsko-Ugarskog Kraljevstva, na analizi najznačajnijih komanderija odnosno sjedišta preceptorata unutar provincije odnosno priorata te analizi porijekla osoba koje su držale najznačajnije funkcije u hijerarhiji tih redova te tako utjecale na odabir stila i graditeljske tipologije. Također, bit će opisane i analizirane teze ranijih autora o općim karakteristikama arhitekture i umjetnosti viteških redova te će njihove teze biti dopunjene recentnim istraživanjima, u kojima će se kristalizirati tip crkve kao viteške dvorane, jedan specifičan tlocrtni oblik koji su viteški redovi ostvarivali u značajnijim zapovjedništvima unutar vlastite provincije.

Ključne riječi: viteški redovi, internacionalni stil viteških redova, crkva kao viteška dvorana

Među značajnijim istraživačima nasljeđa viteških redova u Hrvatskoj svakako su Lelja Dobronić i Juraj Belaj.¹ Mnogi drugi autori nasljeđa viteških redova dotiču se sporadično, u svjetlu umjetničkog razdoblja kojem pripadaju, kao što su Vladimir P. Goss, Zoran Homen, Krešimir Karlo, Predrag Marković, Ratko Ivanušec, Marija Mihaljević, Drago Miletić i mnogi drugi.²

¹ Ovaj je rad sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost projektom *Razvoj i nasljeđe viteških redova u Hrvatskoj* (milOrd) (HRZZ, IP-2019-04-5513). L. Dobronić, 1984a; 1984b; 2002. Za opsežnu bibliografiju Jurja Belaja vidjeti: <https://www.bib.irb.hr/pregled/profil/17060> (pristupljeno 23.6.2022.)

² D. Miletić, 1996-1997, 127-150; Z. Homen, 1998, 22-26; 2000a, 80-86; 2000b, 50-53; V. P. Goss, 2006, 51-65; D. Miletić, M. Valjato Fabris, 2014, 49-70; P. Marković, K. Karlo, 2014, 579-589; R. Ivanušec, M. Mihaljević, 2015, 77-94; R. Ivanušec, P. Seletković, 2020, 9-50; K. Karlo, 2020, 133-150.

Među stranim istraživačima nasljeđa viteških redova ističe se Régine Pernoud, čije je teze o karakteristikama arhitekture viteških redova prihvatila i Lelja Dobronić navodeći kako su francuski istraživači arhitekture i umjetnosti viteških redova utvrdili osnovne prostorne i arhitektonske karakteristike sjedišta templara, prema kojima je: „[...] sjedište komanderija (preceptorata) zapravo majur, to jest skupina gospodarskih zgrada na posjedu koji im je davao najsigurniji prihod: žito, vino, ulje, stoku i vunu od ovaca. Po tome su ta sjedišta templara bila slična opatijama cistercita... Najčešće je to bilo veliko četverokutno ograđeno dvorište s kape-lom na južnoj strani, stambenom zgradom na sjevernoj i sa stajama... Katkad je takav templarski kompleks imao četverokutnu kulu u jednom uglu. U većini sjedišta preceptorata pretezao je njihov poljoprivredni nad fortifikacijskim karakterom. U onim sjedištima gdje dominiraju utvrde, one su najčešće iz kasnijih vremena – poslije templara.”³ L. Dobronić nastavlja kako je u svakom templarskom sjedištu bila kapela ili crkva, a to su uglavnom bile vrlo jednostavne građevine: slabo osvijetljenu crkvu malih dimenzija činio je pravokutni brod s ravno zaključenim ili polukružnim svetištem.⁴ Navodeći R. Pernoud, L. Dobronić piše: „U Francuskoj je dokazano da se građevine viteških redova ne razlikuju od druge arhitekture uobičajene u toj zemlji. To se vjerojatno odnosi i na Hrvatsku.”⁵ Slično govori i poznati povjesničar viteških redova Anthony Luttrell opisujući templarske kapele i utvrde San Savino i Castell’ Araldo u Italiji, navodeći kako su građeni korištenjem lokalnih graditeljskih obrazaca, što se, inače, nastavlja Luttrell, može smatrati točnim za templarske crkve općenito.⁶

Francuski povjesničar Philippe Josserand u novijim je istraživanjima produbio teze R. Pernaud te razlikuje sjedišta preceptorata u ruralnim krajevima, koja su bila brojnija od njihovih urbanih sjedišta, osnivanih izvan gradskih zidina, no u neposrednoj blizini gradskih vrata.⁷ Josserand navodi kako su ruralna sjedišta templarskih preceptorata bila situirana na povišenom ili strateškom mjestu te opasana visokim zidovima, koji ipak nisu nužno morali biti utvrđeni. Građevine unutar zidova bile su raspoređene u četvrtastom dvorištu: stambene prostorije, kapela, preceptorova palača i staje bile su smještene na najvišoj točki, dok su se ispod njih, ili dalje od njih, grupirale gospodarske zgrade, golubinjak i ribnjak.⁸ Ta sjedišta ruralnih preceptorata odgovaraju opisu templarskih zapovjedništava koji je iznijela R. Pernaud. U urbanim područjima, nastavlja Josserand, gdje je postojala veća potreba za izolacijom, templari su ograđivali nutarnje dvorište te, skriveni iza zidova, dizali kapelu i groblje, samostanske prostorije, nastambe, peći, mlinove i vrtove – taj dio, nazvan i *claustrum*, često je bio povezan s gradskim zidinama.⁹ Opisujući kapele francuskih templara, Josserand navodi kako braća nisu nužno namjeravala razviti vlastiti arhitektonski stil te kako su zapravo koristili stil

3 R. Pernoud, 1974, 34-35; L. Dobronić, 1984b, 57.

4 L. Dobronić, 1984b, 58.

5 L. Dobronić, 1984b, 158.

6 A. Luttrell, 1971, 102.

7 Ph. Josserand, 2015, 464.

8 D. Carraz, 2008, 179-180, 182; Ph. Josserand, 2015, 464.

9 Josserand navodi kako je klaustar, u smislu u kojem ga se obično razumije (unutrašnje dvorište ograđeno kolonadama stupova), makar je postojao u njihovoj pariškoj opatiji, bio rijetkost u arhitekturi templarskog reda kao, uostalom, i refektorij ili dormitorij; Ph. Josserand, 2012, 31-32; 2015, 465-466. Vidi još: J. A. Durbec, 2001, 171-173; D. Carraz, 2008, 183; A. Demurger, 2009, 50, 304-306.

gradnje koji je, kako ga naziva Alain Demurger, jednostavan i praktičan. Josserand nastavlja kako su templarske kapele na tlu današnje Francuske uglavnom bile četvrtaste i jednobrodne crkve s nekoliko traveja, no kako su postojale razne inačice te osnovne graditeljske teme: kapele nisu bile jednake veličine i mogle su biti presvođene s dva do pet svodnih traveja, a svetište je moglo biti polukružno (Arville i Jalès), četvrtasto (Coulommiers, Avalleur i Fontenotte), ili izvorno četvrtasto, kasnije promijenjeno u poligonalno (Épailly i Villedieu-lès-Maurepas); dugo se koristio bačvasti svod (Clisson i Angoumois), a kasnije i križno-rebrasti svod (Limousin, Paulhac, Blaudeix i Chamberaud). Crkve su rijetko bile bogato ornamentirane, kao u Cressacu ili Montsaunèsu, već su uglavnom bile jednostavno dekorirane u romaničkom stilu, dok se gotički stil pojavio, pretpostavlja Josserand, vjerojatno prvo u sjedištima urbanih preceptorata (La Rochelle i Avignon, sredina 13. stoljeća), a tek kasnije u bogatijim ruralnim područjima (Baugy, Renneville i Saint-Vaubourg u Normandiji, u Saulce d'Island u Burgundiji).¹⁰

Talijanska povjesničarka umjetnosti Nadia Bagnarini također pristaje uz tezu o nepostojanju „stila viteških redova“, što objašnjava nedostatkom ikakvog dokumenta koji bi potvrdio razvoj neke graditeljske tehnike ili stila unutar bilo kojeg viteškog reda. Prema Bagnarini, viteški redovi su koristili lokalne radionice koje su unosile stilske elemente ili novine u građevine viteških redova, koje pak mahom pokazuju karakteristike lokalnog graditeljstva, bilo da su građene *ex novo*, bilo da su zatečene građevine obnovljene ili adaptirane.¹¹ Poput Nadije Bagnarini i Philippa Josseranda, Giulia Rossi Vairo također razlikuje dva tipa arhitektonsko-graditeljskih sklopova koje razvijaju pripadnici viteških redova na prostoru današnje Italije: jedan je urbano sjedište preceptorata, koji se razvija izvan gradskih zidina ili u gradskom podgrađu, a drugi je ruralno sjedište preceptorata, u središtu kojeg se nalazio utvrđeni kompleks, čestog naziva *casale*, skupa s crkvom ili kapelom te nizom gospodarskih građevina, sve okruženo zidom.¹² Iako odbacuje mogućnost postojanja „stila viteških redova“, autorica na crkvama i kapelama viteških redova, specifično na primjerima graditeljstva teutonskog reda u Italiji, koje uspoređuje s primjerima templarske umjetnosti na tlu Francuske, zamjećuje jedinstvenost i originalnost, pogotovo na ikonografskim obrascima zidnog slikarstva, gdje se znaju prožimati elementi svojstveni viteškim redovima s karakteristikama lokalne umjetnosti.¹³ Osim toga, G. R. Vairo je potrebu za „pokazivanjem“ identificirala kao zajedničku ideju umjetnosti i arhitekture viteških redova uopće, pa tako i arhitekture teutonskog reda u Italiji: poput templarskih zapovjedništava u Provansi građevine viteških redova u Italiji svjedočile su prestiž i plemenito podrijetlo pojedinog reda, u Provansi izgradnjom tornjeva pričvršćenih uz samostanske zgra-

10 „Chapels, which were spared from destruction more often than other buildings, are today the most iconic remains of Templar buildings. Sometimes alone in their village or in the open countryside, they have long attracted the attention of art historians. The myth of the primacy of round churches, so dear to Viollet-le-Duc, which has only been documented for the Temple in Paris, Laon and perhaps Metz in France, has now been disproved.“ M. Nuyttens, 2007, 15-18. Vidi još: D. Carraz, 2008, 188-190; A. Demurger, 2009, 164, 168-169, 172; Ph. Josserand, 2012, 27-30; 2015, 471.

11 N. Bagnarini, 2015, 162.

12 K. Toomaspoeg, 2013, 171-185; G. Rossi Vairo, 2014, 196. G. R. Vairo primjećuje kako je teorija Nielsa von Holsta, prema kojoj „teutonska arhitektura“ od Montforta do Narve čini jedinstvenu i homogenu stilsku cjelinu, danas prihvaćena kao spekulacija, kao i teza kako su graditeljski sklop crkve i utvrde „izumili“ viteški redovi; G. Rossi Vairo, 2014, 193-194. Vidi još: N. von Holst, 1981.

13 G. Rossi Vairo, 2014, 214.

de, a u Italiji izgradnjom monumentalnih ulaza (Margana, Risalaimi), kula, aplikacijom grbova (Bolzano, Latisana, Margana, Palermo, Risalaimi, Rim, Siponto i Torre Alemanna) te ciklusima fresaka, kojima je cilj priopćiti prestiž, moć i autoritet, u ovom slučaju teutonskog reda. Autorica zaključuje kako od kraja trinaestog stoljeća nadalje teutonske zajednice u Italiji osnivaju sve čvršće veze s lokalnom zajednicom te su stoga arhitektura i figurativna umjetnost tog viteškog reda, prihvaćajući lokalne tradicije, postale izraz koji je služio njegovanju i očuvanju kontinuiteta tih odnosa.¹⁴

Graditeljsko nasljeđe viteških redova u Hrvatskoj

Alexander Ruttkay navodi kako je na području srednjovjekovnog Hrvatsko-Ugarskog Kraljevstva postojalo 81 administrativno sjedište ivanovačkog reda te kako je preko 300 naselja u Karpatskom bazenu u razdoblju od druge polovice 14. do prve polovice 16. stoljeća pripadalo ivanovcima.¹⁵ Prema katalogu ivanovačkih preceptorata u srednjovjekovnoj Ugarskoj monarhiji, koji je sastavio mađarski povjesničar Zsolt Hunyadi, za većinu preceptorata saznajemo tek iz pisanih izvora jer nisu sačuvani materijalni dokazi njihova postojanja.¹⁶ Prema istom katalogu, koji je u ovom tekstu dopunjen zaključcima drugih autora, na sljedećim lokalitetima nalazimo tragove arhitekture viteških redova: Esztergom (Esztergom), Székesfehérvár (Fejér), Szirák (Nógrád), Csurgó (Somogy), Újudvar (Zala), Sopron (Sopron), Margitsziget (Pilis), Koprivna-Dopsin, Pakrac, Pusta Bela, Gora, Našice/Martin, Koška, Trnava, Vrana, Glogovnica, Račeša, Ljesnica, Moštanica (?), Ivanec, Ljubljana (Ljubač) kod Zadra, Zablaće, *Villa Magna* – Novi Mikanovci, Sveti Martin na Prozorju, Brckovljani, Križovljan (?).¹⁷ Od navedenih lokaliteta na sljedećim su hrvatskim lokalitetima vršena arheološka i arhitektonska istraživanja (navodim današnje titulare crkvi): templarska pa ivanovačka crkva Majke Božje u Gori¹⁸, templarska pa ivanovačka crkva sv. Martina na Prozorju¹⁹, ivanovačka kapela u Ivancu²⁰, crkva Uznesenja BDM u Glogovnici²¹, ivanovačka kapela u sklopu kaštela Stari grad u Pakracu²², templarski pa

14 G. Rossi Vairo, 2014, 217.

15 A. Ruttkay, 1996, 176.

16 Sljedeći preceptorati, utvrde ili župe viteških redova su bez vidljive materijalne ostavštine (u zgradama su navedene županije unutar kojih su preceptorati ubicirani): Szentpéter (Zala), Kesztelec (Tolna), Aracs (Tolna), Győr (Győr), Gyánt (Tolna), Tolmács (Nógrád), Szomolya (Nógrád), Tolmács (Nógrád), Szomolya (Nógrád), Dada (Somogy) Somogyudvarhely (Somogy), Dubica, Hresno, Csáktornya (Kőrös), Szenta (Somogy), Szentlőrinc (Baranja), Bonyhádvarasd (Tolna), Karaševo, Egyházfalu (Sopron), Bó (Sopron), Fadd (Tolna); Zs. Hunyadi, 2004, 114-179.

17 L. Dobronić, 1984a, 98-139; Zs. Hunyadi, 2004, 114-179.

18 D. Miletić, 1996-1997, 127-150; A. Azinović Bebek, T. Pleše, 2004, 146-155; J. Belaj, F. Sirovica, 2012, 58-62; D. Miletić, M. Valjato Fabris, 2014, 49-70.

19 J. Belaj, 2007a, 60-65; 2007b; 2008a, 66-69; J. Belaj, S. Stingl, 2018, 110-114.

20 J. Belaj, 2005a, 61-66; 2005b, 88-90; 2006-2007, 139-141; 2008b.

21 Z. Homen, 1998, 22-26; Z. Horvat, D. Miletić 1999; Z. Homen, 2000a, 80-86; 2000b, 50-53; A. Oroz, 2017, 73-90; K. Karlo, 2020, 133-150.

22 J. Belaj, 2017, 54-60; 2019, 101-106; 2020, 122-134; J. Belaj, I. Papić, 2021b, 509-528.

ivanovački lokalitet Račeša²³, templarski pa ivanovački lokalitet Trnava²⁴, ivanovačka crkva sv. Bartola u Novim Mikanovcima²⁵, ivanovačka crkva Rođenja Presvete Bogorodice u Koprivni²⁶, ivanovačka crkva sv. Petra i Pavla u Koški²⁷, templarska pa ivanovačka crkva u Martinu kraj Našica²⁸, templarska crkva sv. Katarine u Vrani²⁹, templarski lokalitet Zablaće – Pakoštane³⁰. Prema tlocrtnoj tipologiji sačuvanih i/ili istraženih crkava koje se vežu uz viteške redove, velik broj tih crkava su jednobrodne crkve s užim svetištem. Od njih se razlikuje tip crkve kao viteške dvorane, ostvaren tek na manjem broju lokaliteta. U nastavku teksta analizirat će se oba graditeljska tipa crkava viteških redova, no naglasak će biti na analizi crkve kao viteške dvorane, uvozu tog graditeljskog tipa na prostor srednjovjekovnog Hrvatsko-Ugarskog Kraljevstva te će biti dano moguće objašnjenje kada se birao i, u konačnici, realizirao takav tip crkve.

Jednobrodne crkve s užim svetištem

Ovom tipu pripada velik broj crkava viteških redova: ivanovačka kapela u Ivancu³¹, crkva Uznesenja BDM u Glogovnici (prvi srednjovjekovni sloj)³², ivanovačka crkva sv. Bartola u Novim Mikanovcima (prvi srednjovjekovni sloj)³³, ivanovačka crkva Rođenja Presvete Bogorodice u Koprivni³⁴, ivanovačka crkva sv. Petra i Pavla u Koški (prvi srednjovjekovni sloj)³⁵, templarska pa ivanovačka crkva u Martinu kraj Našica.³⁶ Vjerojatno je tom tipu pripadala i templarska pa ivanovačka crkva sv. Martina u Prozorju, koliko je moguće zaključiti prema arheološkim istraživanjima, no izvorni tlocrt templarske/ivanovačke crkve nije sa sigurnošću moguće utvrditi³⁷ (sl. 1).³⁸

23 R. Ivanušec, M. Mihaljević, 2015, 77-94.

24 R. Ivanušec, M. Mihaljević, 2015, 77-94.

25 V. P. Goss, 2003, 5-12; I. Papić, 2019, 167-183, 326-330; R. Ivanušec, P. Seletković, 2020, 9-50.

26 A. Horvat, 1975-1976, 11-21; I. Papić, 2011, 231-244; 2019, 167-183; B. Miličić, D. Njari, 2020, 55-61; I. Papić, 2021, 9-42; 2022, 67-91.

27 B. Valenčić, T. Papić, 1990, 45-58; 1992.

28 R. Ivanušec, Ž. Perković, 2011, 75-90.

29 J. Vučić, 2005, 319-321.

30 K. Gusar, D. Vujević, 2013, 271-300.

31 J. Belaj, 2005a, 61-66; 2005b, 88-90; 2006-2007, 139-141; 2008b.

32 K. Karlo, 2020, 133-150.

33 I. Papić, 2019, 167-183, 326-330; R. Ivanušec, P. Seletković, 2020, 9-50.

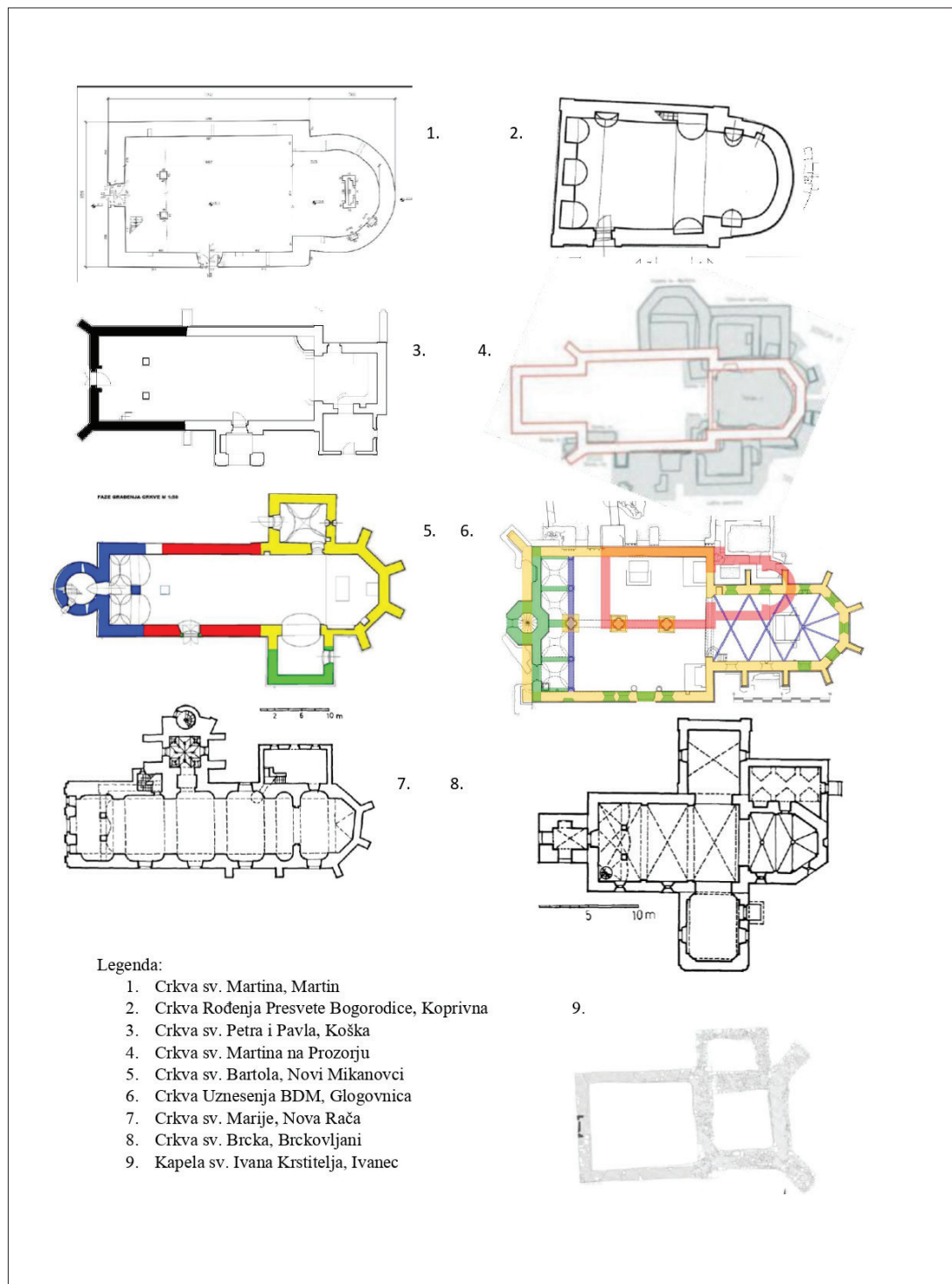
34 A. Horvat, 1975-1976, 11-21; I. Papić, 2011, 231-244; 2019, 167-183; 2022, 67-91.

35 B. Valenčić, T. Papić, 1990, 45-58; 1992; I. Papić, 2019, 322-325.

36 R. Ivanušec, Ž. Perković, 2011, 75-90; I. Papić, 2019, 339-342.

37 J. Belaj, 2006, 257-294; 2007b; 2009b, 79-99.

38 Usporedbe radi, vjerojatno je tipu jednobrodne crkve s užim svetištem pripadala i crkva nekadašnjeg templarskog lokaliteta *Castrum Liube*, za koju Petricioli navodi kako joj je u 15. stoljeću na gotički brod dograđeno troapsidalno svetište, uz koju je Luka Jelić prije Petriciolija nacrtao i jednobrodnu crkvu s polukružnom apsidom. Petricioli navodi: „No najviše joj je pažnje s tog stanovišta posvetio L. Jelić. Nije mi poznato je li što objavio o tome. U njegovoj ostavštini, koja se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu, našao sam nekih nacрта što se odnose na taj lokalitet. To su skica tlocrta čitava kastruma gdje je osim troapsidalne crkve označeno još jedna s jednom apsidom, „duga 15 koraka i široka 6“, precizan tlocrt troapsidalne crkve, tlocrt ulaza u recint i skica pogleda na taj dio zidina.“ I. Petricioli, 1983, 119-120, 122. Jednobrodna je i crkva s polukružnim svetištem na templarskom lokalitetu Zablaće – Pakoštane, čiju su južnu dogradnju također jednobrodne crkve s užim polukružnim svetištem istraživači protumačili kao pastoforiju; K. Gusar, D. Vujević, 2013, 273.

Slika 1 1. tlocrt crkve sv. Martina u Martinu; 2. tlocrt crkve Rođenja Presvete Bogorodice u Koprivnici; 3. tlocrt crkve sv. Petra i Pavla u Koški; 4. tlocrt crkve sv. Martina na Prozorju; 5. tlocrt crkve sv. Bartola u Novim Mikanovcima; 6. tlocrt crkve Uznesenja BDM u Glogovnici; 7. tlocrt crkve sv. Marije u Novoj Rači; 8. tlocrt crkve sv. Brcka u Brckovljanima; 9. tlocrt kapele sv. Ivana Krstitelja u Ivanecu

Na svim navedenim primjerima sakralne arhitekture viteških redova prisutne su graditeljske karakteristike koje nalazimo na sakralnoj arhitekturi u ruralnim sredinama i manjim naseljima srednjovjekovnog Hrvatsko-Ugarskog Kraljevstva. Crkve viteških redova „[...] pokazuju sličnosti sa seoskim župnim crkvama ranog 13. stoljeća, s kojima su istovremene, u tlocrtnoj tipologiji i dimenzijama, te u oblikovanju pročelja. Primjerice, raščlamba vanjskih pročelja ugaonim lezenama vidljiva je u Bapskoj, ali i u Koprivni i Koški, dekorativni potkrovnji vijenac, izveden u opeci, nalazimo u Bapskoj i Koprivni, a motiv zubaca pile, koji je ukrašavao prozore mikanovačke crkve još dugo vremena će se ponavljati i na kasnijoj arhitekturi župnih crkvi istočnohrvatske ravnice (Kneževi Vinogradi [II. srednjovjekovni sloj], Lug).“³⁹

Sličnost graditeljskoj tipologiji sredine u koju viteški redovi dolaze pokazuje i prikaz tlocrta nekolicine crkava viteških redova s prostora Hrvatsko-Ugarskog Kraljevstva, autora Alexandera Ruttkaya, naziva „Selection of religious buildings in the Carpathian basin connected with the activity of military-religious orders“ (sl. 2), po kojemu je tip jednobrodne crkve s užim svetištem ostvaren na nekoliko primjera crkava viteških redova s navedenog prostora.⁴⁰ Ruttkay ističe kako nije moguće tvrditi da su tlocrti navedenih crkava isključivo vezani uz viteške redove, odnosno da ih viteški redovi nisu naslijedili prilikom preuzimanja posjeda (kakav je slučaj s Vranom) ili da izgled crkava nije rezultat neke kasnije graditeljske faze (pogotovo na primjerima dvoranskih crkava!), iako navodi kako često korišteni titular – sv. Ivan Krstitelj – ipak upućuje na to da su crkve gradili upravo viteški redovi.⁴¹

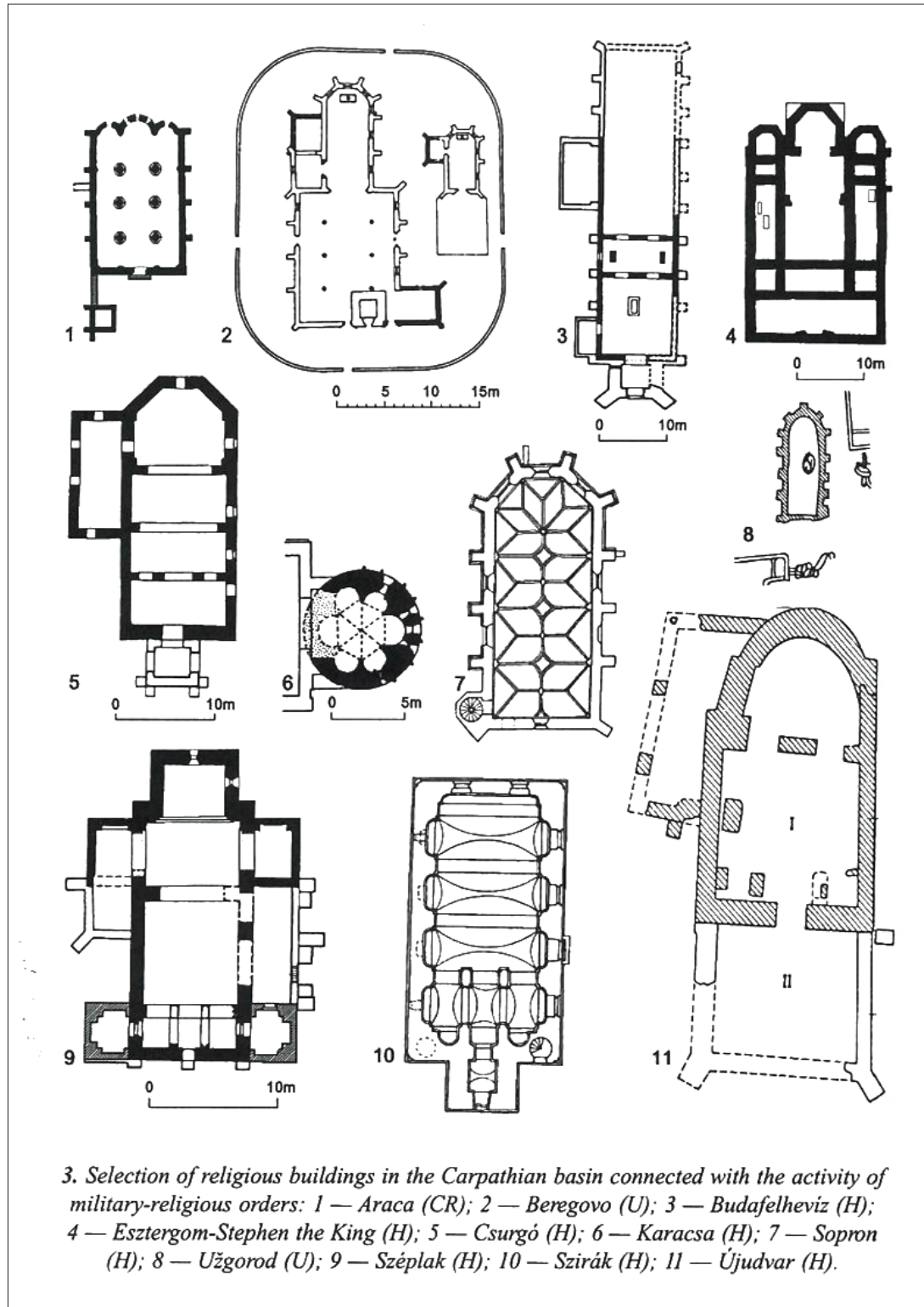
Navedene crkve viteških redova potvrđuju ranije iznesenu tezu R. Pernauda, L. Dobronić i drugih autora kako su templarske kapele ili crkve uglavnom bile vrlo jednostavne, slabo osvijetljene crkve malih dimenzija, pravokutnog broda s ravno zaključenim ili polukružnim svetištem, pri čemu se njihove crkve nisu razlikovale od druge arhitekture uobičajene u zemlji u koju bi došli.⁴²

39 I. Papić, 2019, 97. Ivo Petricoli, opisujući crkvu *Castruma Liube*, također opisuje prihvaćanje graditeljskih formi seoske arhitekture primorja pri dogradnji navedene crkve u utvrdi koja je sve do ranog 15. stoljeća pripadala ivanovcima: „O vremenu gradnje koliko lađe toliko oltarnog prostora može se zasada tek nagađati. Lađa, kako sam naveo, jako je izdužena i po tome ukazuje na gotiku. Kakvo joj je bilo originalno svetište, ne može se znati bez iskopavanja. Oltarni prostor koji po pravilnim polukružnim apsidama na prvi pogled ukazuje na romaniku, očito je sekundarno pridodan lađi. Analiza zidarske tehnike ne govori u prilog romanici, pa ga i po tim svojstvima moramo smatrati kasnijim. Moramo imati na umu da se čak u 15. st. u seoskoj arhitekturi našeg primorja grade manje crkve s polukružnim apsidama.“ I. Petricoli, 1983, 119-120, 122. Elemente lokalnog graditeljstva ruralnih i manjih sredina očito su preuzeli i graditelji crkve na templarskom lokalitetu Zablaće, gdje se uz oba bočna zida broda crkve grade zasebni prostori različita tlocrta, koje su istraživači identificirali kao pastoforije; K. Gusar, D. Vujević, 2013, 273.

40 A. Ruttkay, 1996, 178, sl. 3. Prema Ruttkayevom prikazu ivanovačka crkva u Újudvaru (njezin prvi sloj) jednobrodna je crkva malih dimenzija s užim polukružnim svetištem, crkva u Széplaku je jednobrodna crkva s užim četvrtastim svetištem (kao crkva u Koški) i bočnim kapelama (kao crkva u Zablaću), crkve u Csurgóu, Sopronu i Užgorodu dvoranske su crkve s poligonalnom ili polukružnom apsidom, dok su crkve u Arači i Esztergomu (crkva sv. Stjepana kralja) trobrodne bazilike.

41 A. Ruttkay, 1996, 179.

42 R. Pernoud, 1974, 34-35; L. Dobronić, 1984b, 58, 158; R. Pernoud, 2005, 49-55.

Slika 2 Prikaz crkava viteških redova s prostora Hrvatsko-Ugarskog Kraljevstva

Crkva kao viteška dvorana

Crkva kao viteška dvorana jednobrodna je dvoranska crkva (*Saalkirche*) ravno zaključenog svetišta, u cijelosti presvođena te okružena potpornjacima. Na prostoru Hrvatske sa sigurnošću se može reći kako je taj tip ostvaren na dvama primjerima: izvorno templarska pa ivanovačka crkva u Gori, danas crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije (sl. 3), čiji je izvorni tlocrt templarske faze utvrđen tijekom arheoloških istraživanja⁴³, te kapela unutar ivanovačkog Starog grada u Pakracu, otkrivena tijekom arheoloških istraživanja, koja su počela 2017. godine i koja i dalje traju (sl. 4).⁴⁴ Obje crkve su u cijelosti bile presvođene, a svodove su nosili parovi stupova u Pakracu odnosno svežnjastih nosača u Gori: crkva u Gori bila je presvođena s četiri traveja križno-rebrastog svoda, a kapela u Pakracu s tri traveja također križno-rebrastog svoda, što se može zaključiti prema ulomku svodnog rebra bademaste profilacije s četvrtastim profilom i žlijebom.⁴⁵ Rebra križno-rebrastog svoda u Gori također su bila oblikovana bademastom profilacijom (sl. 5).

Već su Drago Miletić i Marina Valjato Fabris uočili srodnosti crkve u Gori s primjerima francuske arhitekture viteških redova te su naveli kako su gorsku crkvu gradili francuski graditelji.⁴⁶ Primjere gotovo identične gorskoj crkvi i pakračkoj kapeli nalazimo najviše na tlu današnje Francuske: izvorno templarska, a zatim ivanovačka kapela komanderija/preceptorata d'Avalleur (osnovanog 1167. ili 1172. godine, danas u blizini francuskog mjesta Bar-sur-Seine)⁴⁷, templarska kapela Saint-Martin-des-Champs (kraj 12. stoljeća, blizina Coulommiersa)⁴⁸, templarska pa ivanovačka kapela u Coulommiersu iz 1173. godine, templarska kapela u Libdeau (12. stoljeće, nedaleko Nancyja)⁴⁹, templarska kapela u Courteixu, iz 12. stoljeća, kao i templarska kapela Notre-Dame-de-la-Boissière u Châteaudunu, datirana u 13. stoljeće.⁵⁰ Svi navedeni francuski primjeri slijede jednaku tipologiju: to su dvoranske ravno zaključene crkve u cijelosti uokvirene potpornjacima, svodene s tri do četiri traveja križno-rebrastog ili bačvastog svoda koji nose stupovi ili konzole, osvjetljene rozetom na zapadnom odnosno biforama na istočnom pročelju. Tom graditeljskom tipu pripadaju i templarska, a zatim ivanovačka crkva u Gori te ivanovačka kapela u Pakracu.

Moguće je pretpostaviti kako je tip crkve kao viteške dvorane ostvaren i na crkvi sv. Katarine u Vrani, koju je djelomično arheološki istražio Jakov Vučić te ju opisao kao jednobrodnu građevinu s upisanim četvrtastim svetištem.⁵¹ Vučić navodi kako nije bilo moguće provesti sustavna arheološka istraživanja, no izrađen je tlocrt crkve koji daje mogućnost za njezina nova i

43 D. Miletić, 1999, 127-150; J. Belaj, F. Sirovica, 2012, 58-62; D. Miletić, M. Valjato Fabris, 2014, 49-70.

44 J. Belaj, 2017, 54-60; 2019, 101-106; 2020, 122-134; J. Belaj, I. Papić, 2021b, 509-528.

45 J. Belaj, I. Papić, 2021b, 524, sl. 11 i 12.

46 D. Miletić, M. Valjato Fabris, 2014, 57.

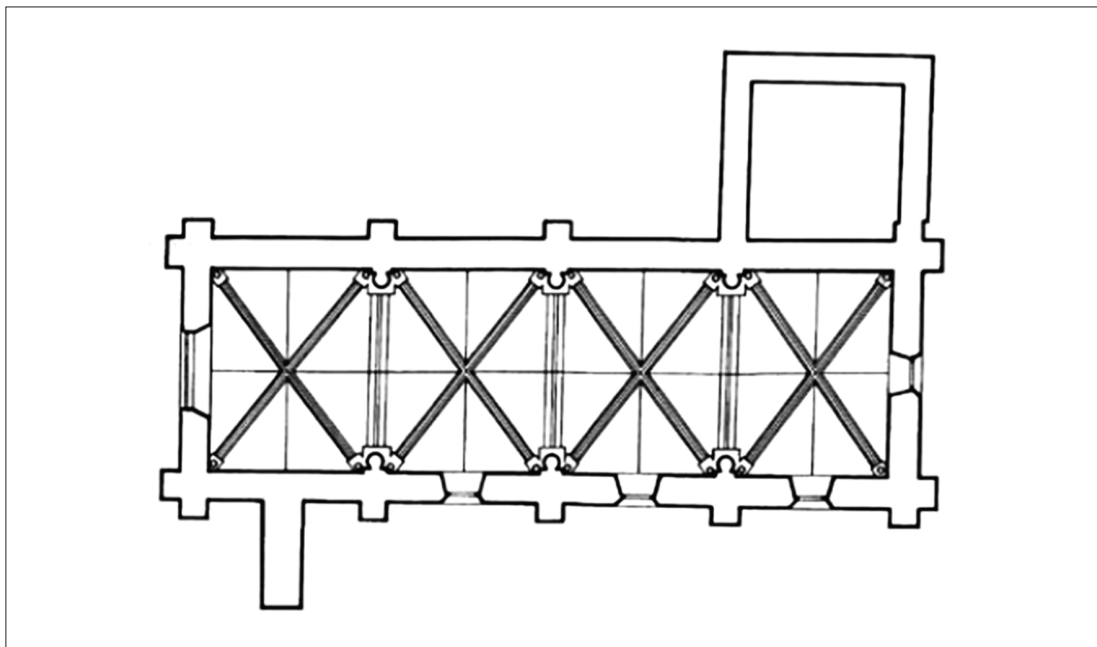
47 V. Alanière, F. Gilet, 1995, 41-50; C. Roms, S. Venault, G. Verbrugghe, 2013, 243-278; D. Miletić, M. Valjato Fabris, 2014, 57; J. Belaj, I. Papić, 2021b, 515.

48 J. L. Aubarbier, 2007, 317; D. Miletić, M. Valjato Fabris, 2014, 57; J. Belaj, I. Papić, 2021b, 515.

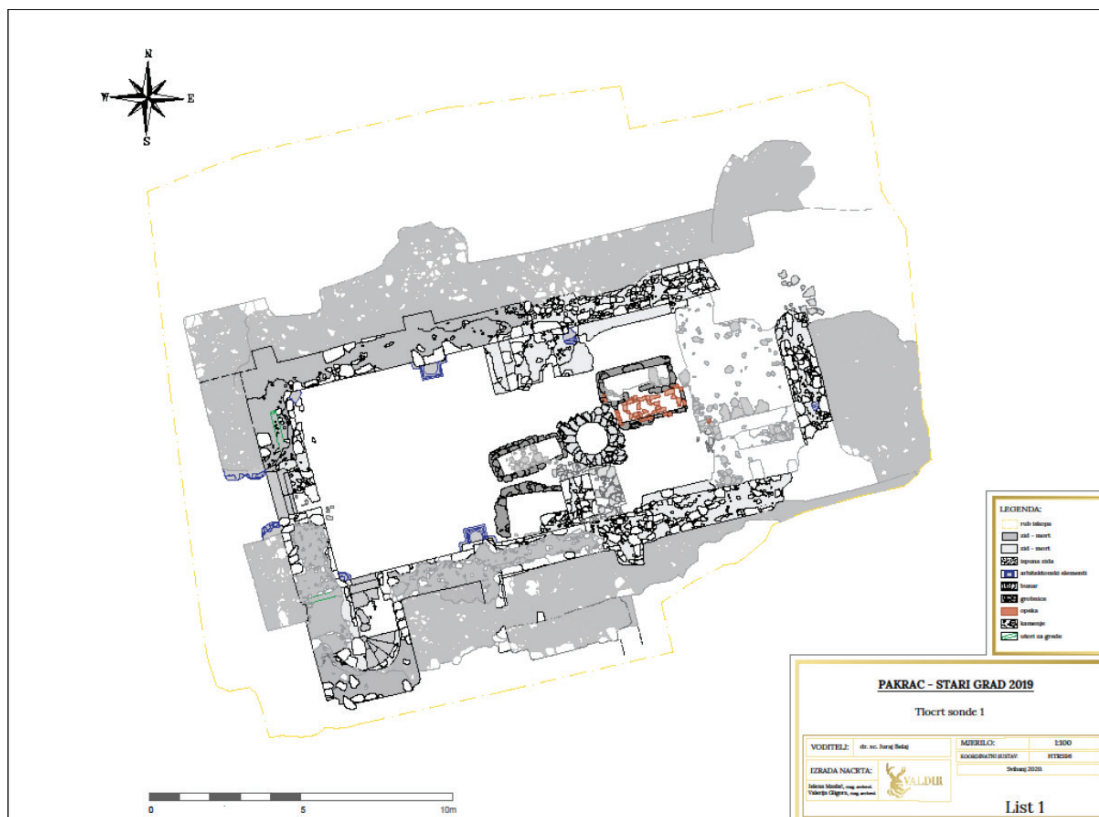
49 P. Simonin 1992a, 21-25; 1992b, 15-25; M. Henry, 2006, 354; P. Simonin, 2014, 7-9; J. Belaj, I. Papić, 2021b, 515.

50 C. Métais, 1902, 263; J. Belaj, I. Papić, 2021b, 515.

51 J. Vučić, 2005, 319-321.

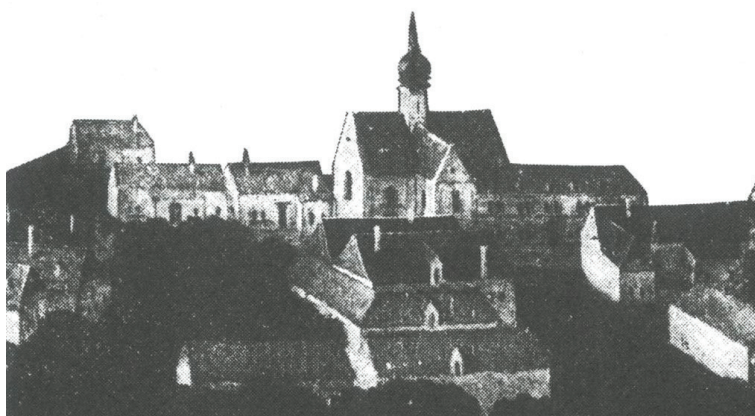
Slika 3 Tlocrt crkve Uznesenja BDM u Gori

Slika 4 Tlocrt ivanovačke kapele u Pakracu

Slika 5 Unutrašnjost crkve
Uznesenja BDM u Gori

Slika 6 Crtež sjedišta ivanovačkog
preceptorata u Brnu,
Volpert von Allen, 1690.

drugačija tumačenja. Naime, zidovi crkve su različitih dimenzija: bočni zidovi broda su oko 90 cm debeli, zapadni zid je nešto tanji te njegova debljina iznosi oko 80 cm, a dio istočnog zida koji se, prema Vučiću, može opisati kao rame upisanog svetišta, debljine je 1,50 do 1,60 m, dok je istočni zid upisanog svetišta debljine tek 40 cm.⁵² Prema takvom tumačenju, svetište bi bilo duboko tek jedan metar i široko 2,7 metara. Vučić navodi kako je svetište, kao i brod, bilo presvođeno lomljenim bačvastim svodom, koji se u prostoru broda oslanjao na dva para pilastara.⁵³ Standardna debljina zidova srednjovjekovnih crkava je između 80 cm i 1 m (naravno da postoje odstupanja) te je neuobičajeno da je istočni zid crkve „tanak“ (prema srednjovjekovnim kriterijima) tek 40 cm, dok bočni zidovi, debeli oko 80-90 cm, odgovaraju standardnim dimenzijama zida srednjovjekovnih crkava. To odstupanje od norme postaje još indikativnije ako se uzme u obzir da je crkva u cijelosti bila presvođena bačvastim svodom, koji se tek u prostoru broda oslanjao na parove pilastara, dok se u prostoru svetišta oslanjao o zidove. S obzirom na to da nisu nađeni vanjski potpornjaci koji podupiru zidove o koje se oslanjaju svodovi, stanjivanje zida na tek 40 cm značajno umanjuje nosivost zida odnosno stabilnost samog svoda. Zbog navedenih razloga moguće je pretpostaviti kako je crkva sv. Katarine, smještena uz ulazni portal prvog dijela utvrde Vrana, izvorno imala drugačiji tlocrt, srodan crkvi u Gori ili kapeli u Pakracu: moguće je da je crkva bila jednobrodna dvoranska crkva s ravno zaključenim svetištem, u cijelosti presvođena s tri svodna traveja jednakih dimenzija, zbog čega se i za crkvu sv. Katarine može pretpostaviti kako je realizirana po uzoru na navedene francuske crkve viteških redova, odnosno crkve kao viteške dvorane. Njezin istočni dio, koji je Vučić interpretirao kao svetište, moguća je kasnija graditeljska intervencija ili grobnica, no s obzirom na to da nisu provedena arhitektonska istraživanja graditeljskih slojeva crkve, nije moguće ništa pouzdano tvrditi.

Tip crkve kao viteške dvorane moguće je da je ostvaren i u Székesfehérváru, prvom ivanovačkom preceptoratu u srednjovjekovnom Hrvatsko-Ugarskom Kraljevstvu, osnovanom oko 1150. godine, no završenom u periodu 1157.-1186. godine.⁵⁴ Danas je taj samostanski sklop tek djelomično poznat iz arheoloških istraživanja, koja su započela 1978. godine, ali su zbog visoke razine podzemnih voda prekinuta 1984. godine: utvrđene su tri različite razine tla, uključujući i onu iz dvanaestog stoljeća.⁵⁵ Iako arheolozi nisu uspjeli nedvosmisleno identificirati različite elemente građevinskog kompleksa, utvrdili su da se u njemu osim samostana nalazi crkva posvećena sv. Stjepanu I., velika dvorana (Zs. Hunyadi pretpostavlja da bi to mogla biti kapitularna dvorana⁵⁶), dvije kule/tornja i stubišna kula/toranj.⁵⁷ Crtež s nalazima

52 J. Vučić, 2005, 319. Crkva slične debljine zidova je i gotička crkva sv. Ivana Krstitelja unutar ivanovačke utvrde Stari grad u Ivancu: zidovi broda crkve su debeli oko 100 cm, dok su zidovi svetišta debeli oko 160 cm, što voditelj arheoloških istraživanja Juraj Belaj objašnjava pretpostavkom kako je svetište ove crkve u ranijoj fazi, moguće, bila (ivanovačka) branič-kula odnosno najstarija utvrda Ivanca; autor također navodi kako debljina zidova ukazuje i na njezinu veliku visinu; J. Belaj 2008a, 19.

53 J. Vučić, 2005, 320.

54 Zs. Hunyadi, 2011, 188.

55 Gy. Siklósi, 1990, 83; Zs. Hunyadi, 2004, 116, 380.

56 Zs. Hunyadi, 2004, 116.

57 Gy. Siklósi, 1979, 297-302; 1984, 1581-1583; 1990, 79-86; Zs. Hunyadi, 2004, 116-117.

arheoloških istraživanja 1978.-1984. godine objavio je voditelj istraživanja Gyula Siklósi, a zatim i Zsolt Hunyadi te Ribi András.⁵⁸ Na crtežu se jasno prepoznaje četvrtasta kula zbog znatno debljih zidova od ostatka prikazanih građevina, a istočno, zapadno i južno od kule nastavljaju se građevine tlocrta izduženog pravokutnika – čini se da su građevine južno i zapadno od kule dva krila jedinstvene građevine te ih Ribi András interpretira kao preceptorovu palaču odnosno *domus*.⁵⁹ Na izrađenom crtežu Gyula Siklósi nije pojedinačno interpretirao djelomično istražene građevine, samo je naveo kako se unutar građevinskog kompleksa nalazi samostan, crkva posvećena sv. Stjepanu I. (ugarskom), velika dvorana, dvije kule/tornja i stubišna kula/toranj.⁶⁰ Ribi András je 2015. godine pokušao interpretirati nalaze te je građevinu zapadno od kvadratne kule tumačio kao *domus*, dok se istočno od kule, prema njemu, pružala kuhinja s dvije manje prostorije, građevinu sjeveroistočno od tog kompleksa protumačio je kao „prostoriju“, a građevinu još dalje na istok interpretirao je kao dvoranu.⁶¹ Ako se usporede određeni zaključci navedenih autora, može se zaključiti kako se Ribi András, Gyula Siklósi i Zsolt Hunyadi slažu u interpretaciji kvadratne građevine debljih zidova kao kule/tornja, građevine zapadno od nje kao *domusa* te građevine na krajnjem istoku nalazišta kao dvorane, za koju Hunyadi još navodi kako bi to mogla biti kapitularna dvorana.⁶² Građevine o kojima se mišljenja razlikuju, a prikazane su na crtežu, jesu građevina istočno od kvadratne kule, dimenzija 6 x 13 + 6 x 6 + 6 x 1 m, te sjeverna prostorija, dimenzija 11,5 x 5,1 m. Ribi András građevinu istočno od kule interpretira kao kuhinju s dvije manje prostorije, a sjevernu građevinu kao „prostoriju“; Siklósi i Hunyadi nisu te dvije građevine uopće tumačili pojedinačno. No, ako Siklósi navodi kako su tijekom istraživanja identificirali samostan (*domus*), veliku dvoranu, dvije kule i crkvu, evidentno je kako, prema Siklósiju, jedna od preostalih dviju neidentificiranih građevina s crteža arheološkog nalazišta mora biti crkva sv. Stjepana. Pretpostavljam da bi crkvu trebalo tražiti u građevini istočno od kule, prvenstveno zbog blizine *domusa*, s kojim je bila povezana kvadratnom kulom, a zatim i zbog dimenzija koje približno odgovaraju pakračkoj i gorskoj crkvi: templarska pa ivanovačka crkva u Gori je 20,36 x 6,17 m⁶³, ivanovačka kapela u Pakracu je 16 x 6,27 – 6,48 m⁶⁴, a građevina istočno od kvadratne kule u székesfehérvárskom sjedištu preceptorata je 20 x 6 m.⁶⁵ Također, građevina sjeverno od kule ili „prostorija“, kako je naziva Ribi András, nepravilno je orijentirana, u smjeru sjever-jug, te stoga ne može biti interpretirana kao crkva. Prema dosadašnjoj literaturi, moguće je kako je ivanovačka crkva sv. Stjepana bila upravo građevina istočno od kvadratne kule, pravilne orijentacije, koja tlocrtom i dimenzijama odgovara

58 Gy. Siklósi, 1990, 83; Zs. Hunyadi, 2004, 380; A. Ribi, 2015, sv. 1, 84.

59 A. Ribi, 2015, sv. 1, 84.

60 Gy. Siklósi, 1979, 297-302; 1984, 1581-1583; 1990, 79-86; Zs. Hunyadi, 2004, 116-117.

61 A. Ribi, 2015, sv. 1, 84, sl. 1.

62 Gy. Siklósi, 1990, 78-85; Zs. Hunyadi, 2004, 116; A. Ribi, 2015, sv. 1, 71-89.

63 D. Miletić, M. Valjato Fabris, 2014, 56.

64 J. Belaj, I. Papić 2021b, 514.

65 A. Ribi, 2015, sv. 1, 84, sl. 1.

pakračkoj i gorskoj crkvi, odnosno tipu crkve kao viteške dvorane.⁶⁶ Zaključno, opisana arheološka istraživanja u Székesfehérváru bila su djelomična i ograničena, a arhitektonska istraživanja nisu ni provedena, stoga s krajnjim oprezom treba pristupati zaključcima, no dosadašnja istraživanja omogućuju izvođenje pretpostavke kako je i székesfehérvárska ivanovačka crkva moguće pripadala tipu crkve kao viteške dvorane.

Povijesni kontekst kao mogući uzrok gradnje crkve kao viteške dvorane

Iako je crkva kao viteška dvorana ostvarena u Gori i Pakracu te se za još dva sjedišta preceptorata može pretpostaviti kako su njihove kapele pripadale tom graditeljskom tipu, u Vrani i Székesfehérváru, većina sačuvanih crkava viteških redova u Hrvatsko-Ugarskom Kraljevstvu pokazuje srodnost s tipologijom crkvenog graditeljstva sredina u koje su viteški redovi došli. Stoga se nameće pitanje: zašto je tip crkve kao viteške dvorane realiziran na vrlo malom broju primjera i što te preceptorate čini značajnim u odnosu na druge? Odgovor se može naći u analizi dolaska i širenja viteških redova na prostoru Ugarske, u analizi funkcija koje je određeno sjedište preceptorata obnašalo, odnosno u društvenom značaju određenog sjedišta preceptorata te u analizi porijekla ne samo prvih redovnika vitezova koji su došli u Ugarsku, već i onih koji su držali najviše funkcije u hijerarhiji same provincije odnosno priorata.

Vrana je jedan od prvih templarskih posjeda na području srednjovjekovne Ugarske, stečena prije 1169. godine te, nakon ukidanja templarskog reda, ostaje višestoljetno sjedište ivanovačke slavonsko-ugarske provincije, sve do ukinuća reda, pri čemu se naziv *prioratus Auranæ* koristio kao drugo ime za *prioratus Hungariae et Sclavoniae*.⁶⁷ Unutar dvodijelne vranske utvrde u izvorima se spominje *domus*, *castrum* i kapela; 1169. godine u Vrani je rezidencija magistra Pontiusa de Croce, priora templarske ugarsko-slavonske provincije, u kojoj je magistar boravio tijekom križarskog pohoda Andrije II.⁶⁸ U opisu vranske templarske utvrde L. Dobronić nalazi tipološke srodnosti sa zapadnoeuropskim, a posebice francuskim kaštelima druge polovine 12. stoljeća, u koje vrijeme smješta izgradnju Vrane, što prihvaća i Željko Tomičić.⁶⁹ Gora je također jedan od najranijih templarskih posjeda na prostoru Hrvatsko-Ugarskog Kraljevstva,

66 Usporedbe radi, kvadratnom kulom bili su vezani *domus* i crkva Sta Maria in Carbonara templarskog komandemarija u Viterbu: kvadratna kula se naslanjala na južnu stranu crkve odnosno sjevernu stranu *domusa*, a unutar nje bilo je i stubište koje je povezivalo sve etaže te kojim se istovremeno prilazilo kripti; N. Bagnarini, 2012, 245-246. Crkva i *domus* na sličan su način spojeni i u komanderijima Sta Maria na Aventinu u Rimu te San Bevnate u Perugi, gdje je obrambena kula smještena između desne strane crkve i sjevernog krila dvokrilnog *domusa*; N. Bagnarini, 2012, 246-247.

67 I. Kukuljević Sakcinski, 1886; M. Grgić, 1971; L. Dobronić, 1984a, 112; Zs. Hunyadi, 2004, 170. Hunyadi navodi kako se ugarska templarska provincija spominje nešto ranije od prvog zapisa o prisutnosti ili posjedu templara u kraljevstvu: isprava *Status hiérarchique*, datirana oko 1165. godine, navodi ugarsku provinciju među već postojećim pokrajinama, ali prvi spomen prisutnosti templara u kraljevstvu datira iz 1169. godine, kada su templari preuzeli i naselili nekadašnji benediktinski samostan u Vrani. Većina zapovjedništava uspostavljenih do samog kraja dvanaestog stoljeća (Vrana, Senj, Bojišće) nalazi se na dalmatinskom primorju; Zs. Hunyadi, 2011, 184.

68 Zs. Hunyadi, 2004, 170-172.

69 L. Dobronić, 1984a, 112-114; Ž. Tomičić, 1996, 214.

prema Hunyadiju stečena tijekom drugog vala širenja templarskih posjeda, odnosno od kraja 12. stoljeća do 1209. godine.⁷⁰ Prema izvorima, Gora je 1353. godine bila mjesto okupljanja visokih dužnosnika priorata, 1358. godine u Gori je imenovan preceptor Albert, koji je zatim jedno desetljeće upravljao svim ivanovačkim preceptoratima južno od Save.⁷¹ Prema tome, značaj Vrane i Gore treba promatrati u kontekstu dolaska templara i širenja njihovih posjeda u Hrvatsko-Ugarskom Kraljevstvu. Prvi templarski preceptorati srednjovjekovne Ugarske, prema Hunyadiju, uspostavljeni su do kraja dvanaestog stoljeća (Vrana, Senj, Bojišće) i nalazili su se na dalmatinskom primorju.⁷² Drugi "val" donacija, međutim, ukazuje na širenje njihovih posjeda prema današnjoj Mađarskoj: posjedima dobivenim do 1209. godine templari su uspostavili prisutnost u Slavoniji (Hresno, Gora, Sv. Martin), a do kraja prve trećine 13. stoljeća osnovali su kuće i unutar granica Ugarske (Szentlőrinc, Keresztény, Bó, Esztergom).⁷³ Dakle, u kontekstu dolaska templara na prostor Hrvatsko-Ugarskog Kraljevstva Vrana i Gora bili su među prvim preceptoratima i među najranijim crkvama tog reda na istom prostoru.

Pakrac i Székesfehérvár su od svog osnutka bili posjedi/preceptorati ivanovaca, a njihov značaj za ivanovački red bio je jednak značaju Vrane i Gore za templarski red. Naime, za razliku od templara, ivanovci su, zaključuje Zsolt Hunyadi, prve posjede stekli u samom srcu kraljevstva te su se „širili“ na jug. Isti povjesničar navodi kako su ivanovci stekli Pakrac još „prije prvog okretanja Slavoniji 1238. godine“⁷⁴, te je Pakrac bio prvi ivanovački posjed južno od Drave. U izvorima, koje potvrđuju recentna arheološka istraživanja, unutar pakračkog grada postojao je *domus, castrum* (*castrum S. Ioannis de Pucherts*) i kapela, a neko je vrijeme Pakrac funkcionirao i kao vjerodostojno mjesto (*locus credibilis*).⁷⁵ Između 1326. i 1340. godine u Pakracu su održana četiri kapitula ivanovačkog reda, a Hunyadi navodi Pakrac i kao jedan od sjedišta ugarskog ivanovačkog priorata.⁷⁶ U opisu ivanovačkog utvrđenog grada Pakraca Dobronić nalazi srodnosti s francuskim kaštelima koji su se razvili oko 1200. godine pod snažnim utjecajem fortifikacijske križarske arhitekture Svete Zemlje te gradnju pakračkog kaštela smješta u prvu četvrtinu 13. stoljeća, što ga čini istovremenim burgovima tog tipa u Francuskoj.⁷⁷ U Székesfehérváru je, pak, oko 1150. godine, na poticaj kraljice Eufrosine (r. 1130. –† oko 1193.), osnovan prvi ivanovački preceptorat u Ugarskoj: njegove zidine su se već gradile kada je nadbiskup Martirius od Esztergoma, osnivač samostana, umro 1157. godine.⁷⁸ Hunyadi pretpostavlja kako je samostan završen u razdoblju između smrti nadbiskupa Martiriusa i progonstva kraljice Eufrozine, dakle u periodu 1157-1186. godine.⁷⁹ Povelja iz 1272. izvještuje da je kuća podignuta izvan

70 Zs. Hunyadi, 2011, 186.

71 Zs. Hunyadi, 2004, 143, 162.

72 Zs. Hunyadi, 2011, 184.

73 Zs. Hunyadi, 2011, 186.

74 Zs. Hunyadi, 2010, 130; J. Belaj, I. Papić, 2021b, 516.

75 Zs. Hunyadi, 2004, 146, 221; J. Belaj, I. Papić, 2021b, 517.

76 Zs. Hunyadi, 2004, 146, 221; J. Belaj, I. Papić, 2021b, 517.

77 L. Dobronić, 1984a, 112.

78 Zs. Hunyadi, 2011, 188.

79 Zs. Hunyadi, 2011, 188.

zidina (*extra muros*) Székesfehérvára.⁸⁰ Zahvaljujući potpori Bele III. (1172.-1196.) samostan u Székesfehérváru postao je prvi preceptorat u Ugarskoj i središnja kuća nekoliko članova reda (*membra*), koji su kasnije organizirani u zapovjedništva u Transdunavskoj regiji tijekom trinaestog stoljeća.⁸¹ Važnost lokacije székesfehérvárskog samostana istaknuo je Erik Fügedi navodeći kako je „Otok skupio i razvrstao putove prema Zapadu”, odnosno da je kuća postavljena na središnjem zemljopisnom položaju (*medium regni*), a prisutnost hodočasnika koji posjećuju grob sv. Stjepana Ugarskog uvjetovala je dolazak reda koji obavlja hospitalske djelatnosti.⁸² Na temelju povelje iz 1252. Hunyadi zaključuje da je u tom sjedištu preceptorata djelovao i hospicij.⁸³ Samostan je služio kao vjerodostojno mjesto (*locus credibilis*) za deset okolnih regija kraljevstva najkasnije od 1243. godine.⁸⁴ Na temelju isprave u kojoj se u székesfehérvárskom samostanu spominje *custos* i *lector* Hunyadi pretpostavlja kako je u samostanu djelovala i škola, koja je, moguće, podučavala *septem artes liberales*.⁸⁵ Székesfehérvárski preceptorat bio je prvo sjedište ivanovačke ugarsko-slavonske provincije.

Dakle, crkve na kojima je ostvaren francuski graditeljski tip crkve kao viteške dvorane mahom su među najranijim crkvama u svakoj od provincija viteških redova unutar Hrvatsko-Ugarskog Kraljevstva, građene netom po dolasku templara odnosno ivanovaca na područje kraljevstva.

Francuski povjesničar viteških redova Damien Carraz istraživao je ulogu naručitelja u umjetnosti viteških redova, pritom navodi kako su viteški redovi imali manju slobodu od ostalih redovnika, te dijecezanskog svećenstva u odabiru likovnog izričaja unutar svojih crkava te u odabiru samih umjetnika majstora – tu dužnost (ili čast) odabira likovnog izričaja i radionice/majstora sve do kraja 13. stoljeća obavljali su poglavari reda, a tek od kasnijeg 13. stoljeća i niži dužnosnici unutar reda.⁸⁶ U literaturi se nerijetko navodi kako su, uz rijetke iznimke, visoki dužnosnici reda – preceptori, kustodi i priori – bili stranog porijekla, uglavnom francuskog i talijanskog, sve do 1370-ih godina.⁸⁷ Dakle, moguće je, u svjetlu dosadašnjih istraživanja, pretpostaviti kako su viteški redovi po svom dolasku donijeli i tip crkve kao viteške dvorane, koji se razvio „[...] već tijekom druge polovine 12. stoljeća u arhitekturi viteških redova u Francuskoj, gdje je jednako zastupljen u sakralnoj arhitekturi templara i ivanovaca. Vjerojatno je s područja Francuske taj tlocrtni tip uvezen i ostvaren na najranijim crkvama viteških redova u ugarskom kraljevstvu.”⁸⁸ S obzirom na to da su selektori likovnog izričaja unutar pojedinog viteškog reda, koji su držali i najviše funkcije unutar reda, bili mahom francuskog ili talijanskog porijekla, vjerojatno je kako su u „koloniziranju” novih krajeva birali upravo onaj izričaj koji je

80 Zs. Hunyadi, 2004, 116.

81 Zs. Hunyadi, 2011, 189.

82 E. Fügedi, 1967, 33; E. Fügedi, 1969, 108-109; Zs. Hunyadi, 2004, 116.

83 Hunyadi navodi kako su braća 1252. godine podnijela zahtjev za izuzeće od održavanja *silentiuma* za vrijeme jela „zbog mnoštva gostiju”; Zs. Hunyadi, 2004, 117.

84 Zs. Hunyadi, 2004, 117.

85 Z. Miklós, 1940-1941, 178; Zs. Hunyadi, 2004, 123.

86 D. Carraz, 2016, 34; I. Papić, 2021, 24.

87 L. Dobronić, 1984a, 126-128; Zs. Hunyadi, 2005, 142-154; J. Belaj, 2007b, 102; I. Papić, 2021, 24; J. Belaj, I. Papić, 2021b, 516.

88 J. Belaj, I. Papić, 2021b, 516.

karakterističan za područje s kojega su došli.⁸⁹ Na osnovi te pretpostavke može se iznijeti i druga pretpostavka, kako je tip crkve kao viteške dvorane odabran za ona sjedišta preceptorata koja su istovremeno obnašala značajne funkcije unutar provincije odnosno priorata: to su bila utvrđena sjedišta preceptorata, što su služila kao sjedišta provincije, s funkcijom vjerodostojnog mjesta, s hospitalima, s rezidencijama za vrhovne poglavare reda, a moguće i sa školom. Za razliku od tih preceptorata, na velikom broju ostalih sjedišta preceptorata, na kojima je većinom ostvaren tip jednobrodne crkve s užim svetištem, u pisanim izvorima potvrđeno je postojanje tek kapele i/ili *domusa*.⁹⁰

Tip crkve kao viteške dvorane nije s prostora Francuske bio uvezen samo na prostore Hrvatsko-Ugarskog Kraljevstva.⁹¹ primjeri iz današnje Češke i Italije ukazuju kako je tip crkve kao viteške dvorane moguće bio ostvaren u današnjoj Češkoj – ivanovački preceptorat „na Starém Brně” – te vjerojatno u današnjoj Italiji. U danas nestalom sjedištu ivanovačkog preceptorata „na Starém Brně”, za koji je poznato kako je 1243. godine držao hospital Sv. Duha i kako je vjerojatno pripadao austrijskim ivanovcima, nalazila se crkva za koju je moguće da je bila izgrađena kao viteška dvorana. O tome svjedoči crtež sjedišta ivanovačkog preceptorata u Brnu autora Volperta von Allena iz 1690. godine, koji prikazuje dvoransku crkvu ravno zaključenog svetišta, uokvirenu potpornjacima, na koju se, moguće, naslanja *domus* (sl. 6).⁹² Srodni primjeri crkve kao viteške dvorane vidljivi su i na dvama talijanskim primjerima arhitekture viteških redova: crkva u prizemlju kvadratne kule u teutonskoj utvrdi Torre Alemanna, blizu grada Cernigola u Apuliji te templarska crkva San Bevnate u Perugii. Crkva unutar kule u utvrdi Torre Alemanna kvadratnog je svetišta, presvođenog križno-rebrastim svodom što počiva na gotičkim polustupovima s *crochet* kapitelima, a brod crkve širine jednake svetištu nastavljao se, vjerojatno, zapadno od kule s kojom je spojen.⁹³ Iako nije dvoranska crkva, već jednobrodna crkva s neznatno užim svetištem četvrtastog zaključka, na izvorno templarskoj crkvi San Bevnate u Perugii vidljive su srodnosti s primjerima dvoranske crkve viteških redova. To je, poput drugih navedenih crkava, jednobrodna crkva u cijelosti presvođena s tri traveja križno-rebrastog svoda koji nose bočni odnosno ugaoni svežnjasti nosači i njima korespondirajući potpornjaci, a zapadno pročelje definirano je rozetom u zabatu i portalom u osi rozete, dok se na istoku ističe tek jedna bifora s mrežištem.⁹⁴

Njima srodna rješenja, gdje se ostvaruje tlocrt dvoranske crkve ravno zaključenog svetišta, no crkve nisu presvođene, već ih prekriva otvoreno krovništvo, talijanska autorica N. Bagna-

89 Ta pretpostavka je na tragu teze G. R. Vairo kako je potreba za „pokazivanjem” jedna od karakteristika arhitekture i umjetnosti viteških redova, gdje je likovni izričaj, pogotovo po dolasku viteških redova na prostore današnje Italije, reklamirao prestiž i plemenito podrijetlo Reda; G. Rossi Vairo, 2014, 217.

90 Zs. Hunyadi, 2004, 114-184.

91 J. Belaj, I. Papić, 2021b, 516.

92 P. Bolina, 1996, 15, sl. 3.

93 M. S. Calò Mariani, 2004; V. Russo, 2009; G. Rossi Vairo, 2014, 207-208. Na utvrdi Torre Alemanna vidljiva je sličnost s templarskom utvrdom u Vrani: Torre Alemanna se, kao i vranska utvrda, sastojala od dvaju zasebnih dijelova, međusobno odvojenih zidom, a sličan je i smještaj građevina unutar svake od tih dviju zasebnih cjelina. Naime, kao u Vrani, uz glavni ulaz u utvrdi Torre Alemanna nalazila se crkva – u Vrani je to već opisana sv. Katarina – dok je u dugom dijelu utvrde bila izgrađena obrambena kula, *domus*, još jedna kapela i ostali sadržaji.

94 M. Roncetti, P. Scarpellini, F. Tommasi (ur.), 1987.

rini opisuje kao učestala rješenja templarske arhitekture na prostoru Italije: templarska crkva Santa Maria Carbonara u Viterbu⁹⁵, crkva Santa Maria di Pilonico Paterno, smještena *extra et prope moenia Pilonici*, što je pripadala templarskom komanderiju San Giustino e Girolamo⁹⁶, crkva Santa Maria delle Grazie u utvrdi Castell'Araldo^{97, 98}.

„Internacionalni stil“ viteških redova na prostoru Hrvatske

Teze autora s početka ovog rada, prema kojima su viteški redovi preuzimali graditeljsku tipologiju i obrasce lokalnog graditeljstva te koristili lokalne majstorske radionice, mogu se analizirati usporedbom malobrojnih sačuvanih primjera lokalne arhitekture s kraja 12. odnosno početka 13. stoljeća na prostoru kontinentalne Hrvatske s istovremenom arhitekturom viteških redova, građenom po njihovu dolasku na ove prostore. Ta usporedba pokazuje velike nesrazmjere u tehnologiji i vještini gradnje između njih. Malobrojni sačuvani primjeri lokalnog graditeljstva svjedoče kako su oni bili građeni rimskom opekom, iskorištenom kao sekundarni materijal, ili lomljenim ili pločastim kamenom, bez ikakve klesarske obrade: crkva sv. Ilije na Meraji, Vinkovci, crkva sv. Martina (?), Đakovački Selci, crkva sv. Marije Magdalene, Luč, crkva ispod templarske crkve Majke Božje u Gori i dr.⁹⁹ Na navedenim primjerima vidljivo je kako se koristila vrlo jednostavna i rudimentarna tehnologija zidanja, gdje su se unutar drvene oplata slagale oštećene odnosno napukle rimske opeke nejednakih dimenzija ili nejednaki komadi lomljenog kamena, koji su se zalijevali gašenim vapnom kao vezivom. Odnosno, „[...] tehnologija zidanja najranijih župnih crkvi u manjim sredinama istočne Hrvatske bila je vrlo slična na načinima zidanja najranijih zemljanih i drvenih utvrda, iz vremena do 13. stoljeća.“, koja se

95 N. Bagnarini, 2012, 241-249; 2015, 145.

96 <http://www.arnatemplare.eu/san-giustino-de-arno-dipendenze.html>, 12. 5. 2022.

97 A. Luttrell, 1971, 90-124; N. Bagnarini, 2015, 153.

98 Na tim primjerima, uz San Bevignate u Perugii i Santa Maria in Capita u Bagnorei, N. Bagnarini opisuje graditeljske karakteristike koje su koristili templari na području središnje Italije: to su bile jednobrodne crkve s ravno zaključenim svetištem što se naslanja na fortifikacijski zid, građene u blizini luke odnosno strateškog mjesta; N. Bagnarini, 2015, 156. Crkva Santa Maria Carbonara u Viterbu bila je dio templarskog komanderija u Viterbu (N. Bagnarini, 2012, 244-245), a njezin postojeći izgled N. Bagnarini pripisuje njezinoj drugoj graditeljskoj fazi, kada su u unutrašnjosti crkve dodani transversalni prelomljeni lukovi na polustupcima; N. Bagnarini, 2012, 246. Svodovi nisu umetnuti te je crkva zadržala svoj izgled otvorenog krovništva. Srodnu tipologiju dvoranske crkve ravno zaključenog svetišta s otvorenim krovijem pokazuje i crkva Santa Maria delle Grazie (Castell' Araldo), za koju Nadia Bagnarini nalazi srodnosti s ostalim templarskim crkvama, poput već navedene Santa Maria Carbonara u Viterbu i San Giustino, Pilonico Paterno kod Perugie. Bagnarini navodi: „The fortified hamlet of Castell'Araldo was three kilometres from Marta, overlooking the left bank of its eponymous river. In restoration works carried out between 2006 and 2008, it was possible to recover the original medieval image of the small church dedicated to Santa Maria delle Grazie... Indeed, the church shows clear architectural features typical of the 13th century, such as the single nave ending, leading to an apse covered by a roof truss. These features are also recognisable in other churches of the Templar Order, like Santa Maria Carbonara in Viterbo and San Giustino a Pilonico Paterno near Perugia.“ N. Bagnarini, 2015, 153. Njima srodna je i crkva Santa Maria di Forcassi in Vetralla, jednobrodna građevina s četvrtastim svetištem gotovo jednake širine, kao i brod crkve, prekrivena otvorenim krovijem. Zapadno pročelje je zaključeno zabatom s prozorom u obliku četverolista. Tu crkvu su u 12. stoljeću podigli ivanovci na ostacima ranije crkve iz 9. stoljeća; D. Camilli, E. Perugi, 2001; N. Bagnarini, 2015, 150.

99 J. Belaj, F. Sirovica, 2012, 58-62; I. Papić, 2019, 47-107, osobito 94-98.

izvodila na principu oplata i ispune.¹⁰⁰ Jedna od promjena gradnje utvrda za vrijeme Bele IV., prema Eriku Fügediju, svakako je vezanje lomljenog kamena žbukom, no i u tom slučaju je bila potrebna drvena oplata.¹⁰¹ Razvoj te tehnologije zidanja na principu oplata i ispune vidljiv je u istočnohrvatskoj ravnici upravo na crkvama viteških redova: u Koprivni, Koški i Novim Mikavcima vanjski bridovi zida zidali bi se opekama srednjovjekovnog formata, gotičkim vezom, koristeći najbolje pečene odnosno cjelovite opeke, dok bi ispunu u pravilu činile serije nedovoljno pečene ili prepečene opeke. Ispunu ne bi činili „nabacani“ komadi lomljene opeke i kamena, kao u istovremenim primjerima lokalnog graditeljstva, nego poslagana lomljena opeka, vezana žbukom. Crkva sv. Ivana Krstitelja u Ivancu unutar ivanovačke utvrde u Ivancu građena je na takav način da su najveći komadi pločasto oblikovanog kamena formirali vanjske bridove zida, dok su ispunu činili manji komadi lomljenog kamena, no arheološkim istraživanjima su na vanjskim bridovima zida sakristije utvrđeni otisci drvene oplata, što voditelj istraživanja J. Belaj oprezno tumači kao mogući popravak zida.¹⁰² Također, među prvim primjerima zidanja cijelog zida pravilnim vezom i pravilnim klesancima upravo su dvije crkve viteških redova tipa viteške dvorane: ivanovačka kapela u Pakracu te izvorno templarska crkva u Gori, u cijelosti zidane klesanim blokovima kamena.¹⁰³ Dakle, najranija upotreba klesanog kamena i opeke srednjovjekovnog formata na prostoru kontinentalne Hrvatske, osobito današnje Slavonije, uočena je na građevinama koje su rezultat kraljevskih donacija: benediktinske crkve i crkve viteških redova. Ostvarenja tih redova su ujedno i mediji širenja kasnoromaničkog odnosno ranogotičkog stila.¹⁰⁴

Također, uočena je srodnost arhitektonske plastike viteških crkava u Gori i Pakracu s mađarskim ostvarenjima, na kojima su mađarski povjesničari umjetnosti ustanovili prisutnost stila i majstorskih radionica francuske gotike *Il-de-Francea*: to su, među ostalima, benediktinska opatija iz Pannonhalme (oko 1200., utjecaj radionice iz Chartresa i Reimsa) i grobnica kraljice Gertrude iz ranog 13. stoljeća, u cistercijskoj crkvi u Pilisu (utjecaj radionice katedrale u Reimsu).¹⁰⁵ Tlocrt gorske i pakračke crkve identičan je brojnim primjerima crkava viteških redova najviše s prostora Francuske, ali ostvarenih, u manjem broju, i na tlu Italije i današnje Češke.¹⁰⁶ Navedeni mađarski primjeri svjedoče o uvozu francuskih rješenja u Ugarsku, pa su ista, moguće, uvezena i u Goru i Pakrac. Arhitektonska i klesarska rješenja viteških crkava u Gori i Pakracu upućuju na to kako viteški redovi u vremenu svog dolaska na prostor današnje Hrvatske

100 „Erik Fügedi navodi rekonstrukcije tehnologije zidanja zemljanih utvrda Ugarske iz vremena 9.-11. stoljeća (primjerice, rekonstrukcija utvrde Zalavár iz 9. i 11. stoljeća ili utvrde Hont iz vremena 10./11. stoljeća): između oplata od drvenih stupova povezanih prućem ili unutar «roštilja» od drvenih greda nasipavana je zemlja.“ I. Papić, 2019, 179; E. Fügedi, 1986, 23, crtež 3, 27, crtež 4.

101 E. Fügedi, 1986, 60; I. Papić, 2019, 179.

102 „To su otisci drvenih dasaka u mortu na zapadnom dijelu sjevernog zida crkvenog broda. Otisci dasaka su široki po 20 cm, a presječeni su otiscima drvenih kolaca promjera 10 cm u mortu.“ J. Belaj, 2009a, 92.

103 I. Papić, 2019, 180.

104 I. Papić, 2019, 152-183.

105 B. Zs. Szakács, 2013, 171-180; I. Takács, 2015, 5-88; M. Duda, S. Jóźwiak, M. Wiewióra, 2018, 115-132; I. Takács, 2018; J. Belaj, I. Papić 2021a; 2021b, 509-528.

106 J. Belaj, I. Papić 2021a; 2021b, 509-528.

vjerojatno ipak nisu preuzeli lokalnu graditeljsku tradiciju jer je lokalno graditeljstvo, u usporedbi s Gorom i Pakracem, bilo još uvijek poprilično rudimentarno.

Ranije opisana usporedba lokalnih i viteških crkava upućuje na mogućnost postojanja internacionalnog rješenja crkve kao viteške dvorane, koje je u varijantama ostvareno, osim u Francuskoj i Ugarskoj, u Češkoj i u Italiji.¹⁰⁷ Odnosno, moguće je pretpostaviti kako su na prostoru kontinentalne Hrvatske viteški redovi po svome dolasku ostvarivali rješenja koja su donijeli iz matične zemlje, primjerice, crkvu kao vitešku dvoranu. Treba napomenuti da se tip crkve kao viteške dvorane razlikuje od dvoranske crkve koju su širili propovjednički redovnički redovi, a koji su najčešće na prostorima kontinentalne Hrvatske gradili dvoranske crkve s izduženim poligonalnim svetištem.¹⁰⁸ Crkve kao viteške dvorane su dvoranske ravno zaključene crkve, u cijelosti uokvirene potpornjacima, svodene u pravilu s tri do četiri traveja križno-rebrastog ili bačvastog svoda koji nose stupovi ili konzole te osvijetljene rozetom na zapadnom odnosno biforama na istočnom pročelju.¹⁰⁹

Na prostoru kontinentalne Hrvatske viteški redovi su prihvatili lokalne graditeljske obrasce, što je već istaknula L. Dobronić, no moguće je kako su lokalne obrasce preuzeli tek nakon što su određeno vrijeme boravili na ovim prostorima, uspostavili veze s lokalnom zajednicom i lokalnim graditeljima te, u prihvaćanju lokalne tradicije, nastavili njegovati izraz koji je služio očuvanju kontinuiteta tih odnosa. Također, moguće je kako su crkvu kao vitešku dvoranu ostvarili, nevezano uz vrijeme dolaska, u onim sjedištima preceptorata koja su zauzimala visoko mjesto u hijerarhiji organizacije priorata, odnosno u sjedištima koja su bila utvrđeni posjedi, unutar kojih su bile organizirane za red značajne funkcije, poput vjerodostojnog mjesta, hospicija ili škole, u kojima je postojao *domus* i kapela te koji su služili kao sjedišta priorata.

107 G. R. Vairo je na primjerima arhitekture teutonskog reda u Italiji dokazala kako njihova prva graditeljska ostvarenja, izvedena tik po dolasku teutonskog reda u Italiju, pokazuju velike srodnosti sa sličnim rješenjima arhitekture viteških redova na tlu Francuske, no kako su od kraja trinaestog stoljeća nadalje zajednice viteških redova osnivale sve čvršće veze s lokalnom zajednicom te su stoga „[...] arhitektura i figurativna umjetnost viteškog reda, prihvaćajući lokalne tradicije, postali izraz koji je služio njegovanju i očuvanju kontinuiteta tih odnosa.“ G. Rossi Vairo, 2014, 217.

108 „Istaknuti teoretičari tumače da je dvorana primitivno obilježje prosjačke ili propovjedničke crkve, no njezin sasvim pojednostavljeni prostor uvjetovan je određenim faktorima, ponajprije brojem ljudi za koji se gradi i koji će se njime koristiti. Taj građevinski tip sa svojim elementarnim prostorom i pročišćenim stilom odražava odnos tih redova prema svjetovnoj zbilji... Najrašireniji tip crkve nešto je razvedeniji i ima dvije prostorne jedinice. To je jednobrodna longitudinalna crkva s užim i nižim svetištem, koja proizlazi iz dvorskog tipa.“ D. Vukičević-Samaržija, 1986, 19. „Na slavonskim primjerima uočeno je da su jednobrodne crkve s užim svetištem raniji tip, a dvoranske crkve kasniji tip gradnje, što ne podrazumijeva nužno i prostorno razvedeniji odnosno složeniji tip – i požeška franjevačka crkva, s kraja 13. stoljeća, također ima uže svetište. Do pojednostavljenja sakralnog prostora te ostvarivanja *Saalkirche* tipa dolazi ne samo uslijed želje za jedinstvom prostora, već i uslijed želje za manifestacijom ideala askeze kroz krajnje pročišćeni oblik crkvene gradnje. Tip dvoranske crkve s razlogom često nalazimo kod crkvi propovjedničkih redova, gdje je značajna uloga propovijedi u liturgiji: prostorno složene crkve onemogućavaju vidljivost propovjednika, dok je u dvoranskoj crkvi ona omogućena iz svih dijelova broda crkve.“ I. Papić, 2019, 191, 214–215. Vidi još: D. Vukičević-Samaržija, 1986, 19; Z. Horvat, 2013, 18–30.

109 J. Belaj, I. Papić, 2021b, 515.

Na prostoru kontinentalne Hrvatske crkva kao viteška dvorana ostvarena je u tek dvama sjedištima preceptorata, dok je na svim ostalim sačuvanim primjerima vidljivo približavanje arhitekture viteških redova lokalnim obrascima gradnje. Sukladno tezama ranije navedenih autora, na velikom broju sačuvanih lokaliteta viteških redova na prostoru kontinentalne Hrvatske viteški redovi su preuzimali obrasce lokalnog graditeljstva te stoga nije moguće govoriti o postojanju internacionalnog stila umjetnosti viteških redova. Ipak, na primjerima crkava viteških redova u Gori i Pakracu moguće je pretpostaviti kako je postojao internacionalni graditeljski tip, odnosno specifično arhitektonsko rješenje crkve kao viteške dvorane, koji je, osim na prostoru kontinentalne Hrvatske, bio ostvaren i na prostoru današnje Francuske, Italije i Češke i za koji je moguće da se na prostoru kontinentalne Hrvatske realizirao zbog ranije opisanih društvenih i povijesnih razloga.

Bibliografija i izvori:

- **V. Alanièce, F. Gilet 1995**
V. Alanièce, F. Gilet, *Les templiers et leurs commanderies, l'exemple d'Avalleur en Champagne*, Langres, 1995.
- **J. L. Aubarbier 2007**
J. L. Aubarbier, *La France des Templiers*, Sud-Ouest Bordeaux, 2007.
- **A. Azinović Bebek, T. Pleše 2004**
A. Azinović Bebek, T. Pleše, Gora, ž.c. Uznesenja Blažene Djevice Marije, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 36.1, 2004, 146-155.
- **N. Bagnarini 2012**
N. Bagnarini, Sta Maria in Carbonara in Viterbo: History and Architecture of a Templar Preceptory in Northern Lazio, u: W. Peter (ur.), *The Military Orders, Volume V, Politics and Power*, London, 2012, 241-249.
- **N. Bagnarini 2015**
N. Bagnarini, The Military Orders in Latium, u: F. Sabaté (ur.), *Life and Religion in the Middle Ages*, Cambridge Scholars Publishing, 2015.
- **J. Belaj 2005a**
J. Belaj, Arheološka istraživanja lokaliteta Stari grad u Ivancu, *Annales Instituti Archaeologici* 1.1, 2005, 61-66.
- **J. Belaj 2005b**
J. Belaj, Ivanec – Stari grad, *Hrvatski arheološki godišnjak* 1 (2004), 2005, 88-90.
- **J. Belaj 2006**
J. Belaj, Interpretiranje novovjekovnih nalaza iz grobova crkve Sv. Martina na Prozorju, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 23, 2006, 257-294.
- **J. Belaj 2006-2007**
J. Belaj, Ivanec – Stari grad, *Hrvatski arheološki godišnjak* 3, 2006-2007, 139-141.
- **J. Belaj 2007a**
J. Belaj, Arheološka istraživanja crkve sv. Martina u Prozorju 2006. godine, *Annales Instituti archaeologici* 3, 2007, 60-65.
- **J. Belaj 2007b**
J. Belaj, *Templari i ivanovci na zemlji svetoga Martina*, Dugo Selo, 2007.
- **J. Belaj 2008a**
J. Belaj, Arheološka istraživanja crkve sv. Martina u Prozorju 2007. godine, *Annales Instituti archaeologici* 4, 2008, 66-69.
- **J. Belaj 2008b**
J. Belaj, *Ivanec kroz slojeve prošlosti. Deset godina arheoloških istraživanja u Ivancu*, Ivanec, 2008.
- **J. Belaj 2009a**
J. Belaj, Arheološka istraživanja crkve Sv. Ivana Krstitelja u Ivancu 2008. g., *Annales Instituti archaeologici* 5, 2009, 90-94.

- **J. Belaj 2009b**
J. Belaj, Martin-Breg između poganstva i kršćanstva, *Studia ethnologica Croatica* 21, 2009, 79-99.
- **J. Belaj 2017**
J. Belaj, Prva arheološka istraživanja lokaliteta Stari grad u Pakracu godine 2017, *Annales Instituti Archaeologici* 14.1, 2018, 54-60.
- **J. Belaj 2019**
J. Belaj, Arheološka istraživanja lokaliteta Pakrac – Stari grad 2018. godine, *Annales Instituti Archaeologici* 15.1, 2019, 101-106.
- **J. Belaj 2020**
J. Belaj, O arheološkim istraživanjima ivanovačke kapele na lokalitetu Pakrac – Stari grad 2019. godine, *Annales Instituti Archaeologici* 16.1, 2020, 122-134.
- **J. Belaj, I. Papić 2021a**
J. Belaj, I. Papić, Artistic Legacy of Military Orders in Croatia – A Network of Traces and Influences (Case Studies), u *Networks – Cooperation – Rivalry. The Fourth Biennial Conference of the Medieval Central Europe Research Network (MECERN)*, University of Gdańsk, 7-9 April 2021, predavanje.
- **J. Belaj, I. Papić 2021b**
J. Belaj, I. Papić, Ivanovačka kapela u Pakracu – prikaz graditeljskog razvoja, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 54, 2021, 509-528.
- **J. Belaj, F. Sirovica 2012**
J. Belaj, F. Sirovica, Arheološka istraživanja crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Gori od 2008. do 2011. godine, *Annales Instituti Archaeologici* 8.1, 2012, 58-62.
- **J. Belaj, S. Stingl 2018**
J. Belaj, S. Stingl, Arheološka istraživanja crkve Sv. Martina u Prozorju 2017. godine, *Annales Instituti archaeologici* 14.1, 2018, 110-114.
- **P. Bolina 1996**
P. Bolina, Moravian castles of military-religious orders until the Hussite wars, u: L. Kajzer, H. Paner (ur.), *Castle and church, Castrum bene* 5/1996, conference, May 20-24, 1996, Gniew Castle, Gdańsk, 1996, 11-26.
- **M. S. Calò Mariani 2004**
M. S. Calò Mariani, *Teutonic Knights in Capitanata. The Torre Alemanna settlement*, Cerignola, 2004.
- **D. Camilli, E. Perugi 2001**
D. Camilli, E. Perugi, *Santa Maria di Foro Cassio*, Vetralla, 2001.
- **D. Carraz 2008**
D. Carraz, Archéologie des commanderies de l'Hôpital et du Temple en France (1977-2007), *Cahiers de recherches médiévales et humanistes. Journal of medieval and humanistic studies* 15, 2008, 175-202.

- **D. Carraz 2016**
D. Carraz, À l'orée d'une enquête: image peinte et lieux de culte des ordres militaires dans l'espace français, u: D. Carraz, E. Dehoux (ur.), *Images et ornements autour des ordres militaires au Moyen Âge. Culture visuelle et culte des saints (France, Espagne du Nord, Italie)*, Toulouse, 2016, 21-35.
- **A. Demurger 2009**
A. Demurger, *Les Templiers. Une chevalerie chrétienne chrétienne au Moyen Âge*, Paris, 2009.
- **L. Dobronić 1984a**
L. Dobronić, *Posjedi i sjedišta templara, ivanovaca i sepulkralaca u Hrvatskoj*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 406, Razred za likovne umjetnosti, knj. 11, Zagreb, 1984.
- **L. Dobronić 1984b**
L. Dobronić, *Viteški redovi. Templari i ivanovci u Hrvatskoj*, Biblioteka Analecta Croatica Christiana 18, Zagreb, 1984.
- **L. Dobronić 2002**
L. Dobronić, *Templari i ivanovci u Hrvatskoj*, Zagreb, 2002.
- **M. Duda, S. Jóźwiak, M. Wiewióra 2018**
M. Duda, S. Jóźwiak, M. Wiewióra, Did French Architects, Builders, Stonemasons, and Sculptors Operate in the Hungarian Kingdom in the Second Half of the 12th Century and in the 13th Century?, *Mediaevistik* 31, 2018, 115-132.
- **J. A. Durbec 2001**
J. A. Durbec, *Templiers et Hospitaliers en Provence et dans les Alpes-Maritimes*, Grenoble, 2001.
- **E. Fügedi 1967**
E. Fügedi, Székesfehérvár középkori alaprajza és a polgárság kezdetei Magyarországon, *Településtudományi Közlemények* 20, 1967, 31-45.
- **E. Fügedi 1969**
E. Fügedi, Der Stadtplan von Stuhlweißenburg und die Anfänge des Bürgerturms in Ungarn, *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 15 (1.2), 1969, 108-109.
- **E. Fügedi 1986**
E. Fügedi, *Castle and Society in Medieval Hungary*, Budapest, 1986.
- **V. P. Goss 2003**
V. P. Goss, Crkva sv. Bartola u Novim Mikanovcima – romanika između Save i Drave i europska kultura, *Peristil* 46, 2003, 5-12.
- **V. P. Goss 2006**
V. P. Goss, Military Orders between Sava and Drava Rivers – Sculpture, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 30, 2006, 51-65.
- **M. Grgić 1971**
M. Grgić, *Benediktinski samostan u Vrani; povijest Vrane*, Zadar, 1971.

- **K. Gusar, D. Vujević 2013**
K. Gusar, D. Vujević, Grob 75 s lokaliteta Pakoštane-Crkvina, *Archaeologia Adriatica* 7.1, 2013, 271-300.
- **M. Henry 2006**
M. Henry, *Les ordres militaires en Lorraine*, Éditions Serpenoise, 2006.
- **N. von Holst 1981**
N. von Holst, *Der Deutsche Ritterorden und seine Bauten: von Jerusalem bis Sevilla, von Thorn bis Narwa*, Berlin, 1981.
- **Z. Homen 1998**
Z. Homen, Rezultati prve etape arheoloških istraživanja u Glogovnici kraj Križevaca, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske* 3-4, 1998, 22-26.
- **Z. Homen 2000a**
Z. Homen, Glogovnica pokraj Križevaca – rezultati arheoloških istraživanja tijekom 1998. i 1999., *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 32.1, 2000, 80-86.
- **Z. Homen 2000b**
Z. Homen, Rezultati arheoloških istraživanja tijekom 1998. i 1999. godine u Glogovnici, *Cris* 2.1, 2000, 50-53.
- **A. Horvat 1975-1976**
A. Horvat, Novi prilozi romanici srednjovjekovne Slavonije, *Peristil* 18-19, 1975-1976, 11-21.
- **Z. Horvat 2013**
Z. Horvat, Novi pogled na križevačku augustinsku crkvu u srednjem vijeku, *Cris* 15.1, 2013, 18-30.
- **Z. Horvat, D. Miletić 1999**
Z. Horvat, D. Miletić, *Glogovnica. Župna crkva B. D. Marije s posebnim osvrtom na posljednja istraživanja*, elaborat (Arhiv konzervatorskog odjela u Zagrebu), Zagreb, 1999.
- **Zs. Hunyadi 2004**
Zs. Hunyadi, *Hospitallers in the Medieval Kingdom of Hungary c. 1150-1387*, doktorska disertacija, Central European University, Budapest, 2004.
- **Zs. Hunyadi 2005**
Zs. Hunyadi, Hospitaller Officials of Foreign Origin in the Hungarian-Slavonian Priory (Thirteenth and Fourteenth Centuries), u: H. J. Nicholson, J. Burgdorf (ur.), *International Mobility in the Military Orders (Twelfth to Fifteenth centuries). Travelling on Christ's Business*, Cardiff, 2005, 142-154.
- **Zs. Hunyadi 2010**
Zs. Hunyadi, *The Hospitallers in the Medieval Kingdom of Hungary c. 1150-1387*, METEM Könyvek – METEM Books 70, CEU Medievalia 13, Budapest, 2010.
- **Zs. Hunyadi 2011**
Zs. Hunyadi, The formation and territorial structure of the Templars and Hospitallers in the medieval Kingdom of Hungary, u: K. Borchardt, L. Jan (ur.), *Die Geistlichen Ritterorden in Mitteleuropa. Mittelalter*, Edice Země a Kulturave Strědní Evropě 20, Brno, 2011, 183-197.

- **R. Ivanušec, Ž. Perković 2011**
R. Ivanušec, Ž. Perković, Crkva sv. Martina u Lovčiću, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 35, 2011, 75-90.
- **R. Ivanušec, M. Mihaljević 2015**
R. Ivanušec, M. Mihaljević, Lokaliteti križarskih utvrda Račeša, Cage – Lješnica, Sv. Ivan Trnava (Gornji Bogićevci), *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 39, 2015, 77-94.
- R. Ivanušec, P. Seletković 2020 – R. Ivanušec, P. Seletković, Posjed Horvati u srednjem vijeku i crkva sv. Bartola u Novim Mikanovcima, *Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest* 20.1, 2020, 9-50.
- **Ph. Josserand 2012**
Ph. Josserand, Les Templiers en Bretagne au Moyen Âge: mythes et réalités, *Annales de Bretagne et des Pays de l'Ouest* 119.4, 2012, 7-34.
- **Ph. Josserand 2015**
Ph. Josserand, The Templars in France: Between History, Heritage, and Memory, *Mirabilia. Medieval and early modern Iberian Peninsula Cultural History (XIII-XVII centuries)* 21, 2015/2.
- **K. Karlo 2020**
K. Karlo, Dva broda, četiri reda i biskupov nećak: Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Donjoj Glogovnici, *Portal – Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda* 11, 2020, 133-150.
- **I. Kukuljević Sakcinski 1886**
I. Kukuljević Sakcinski, *Priorat vranski sa vitezi templari i hospitalci sv. Ivana u Hrvatskoj*, Zagreb, 1886.
- **A. Luttrell 1971**
A. Luttrell, Two Templar-Hospitaller Preceptories North of Tuscania, *Papers of the British School at Rome* 39, 1971, 90-124.
- **P. Marković, K. Karlo 2014**
P. Marković, K. Karlo, Religious architecture of the Military Orders in Medieval Slavonia and its reflections in the 13th and 14th century, *Hortus Artium Medievalium* 20 (2), 2014, 579-589.
- **C. Métais 1902**
C. Métais, *Les Templiers en Eure-et-Loir, Histoire et Cartulaire*, Archives du diocese de Chartres 7, Chartres, 1902.
- **D. Miletić 1996-1997**
D. Miletić, Župna crkva B. D. Marije u Gori, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 22-23, 1996-1997, 127-150.
- **D. Miletić, M. Valjato Fabris 2014**
D. Miletić, M. Valjato Fabris, Rekonstrukcija templarskog sloja župne crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Gori, *Portal – Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda* 5, 2014, 49-70.
- **B. Miličić, D. Njari 2020**
B. Miličić, D. Njari, Srednjovjekovna naselja na području današnjih Vladislavaca kod Osijeka, *Osječki zbornik* 35, 2020, 55-61.

- **Z. Miklósy 1940-1941**
Z. Miklósy, Hiteles hely és iskola a középkorban, *Levéltári Közlemények* 18-19, 1940-1941, 170-178.
- **M. Nuyttens 2007**
M. Nuyttens, *Krijgers voor God. De orde van de Tempeliers in de Lage Landen (1120-1312)*, Louvain, 2007.
- **A. Oroz 2017**
A. Oroz, Analiza pokretnih nalaza iz arheoloških istraživanja kod crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Donjoj Glogovnici, *Časopis Povijesnog društva Križevci* 19.1, 2017, 73-90.
- **I. Petricioli 1983**
I. Petricioli, Castrum Liube (neistraženi arheološki lokalitet), *Starohrvatska prosvjeta* 3/13, 1983, 117-122.
- **I. Papić 2011**
I. Papić, Romanička crkva Rođenja Presvete Bogorodice u Koprivni, *Starohrvatska prosvjeta* 3/38, 2011, 231-244.
- **I. Papić 2019**
I. Papić, *Srednjovjekovna sakralna arhitektura istočne Slavonije, Baranje i Srijema te njezine preobrazbe u vremenu osmanske vlasti*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2019.
- **I. Papić 2021**
I. Papić, Zidni oslici u crkvi Rođenja Presvete Bogorodice u Koprivni – analiza ikonografije, stila i naručitelja u kontekstu umjetnosti viteških redova, *Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest* 21, 2021, 9-42.
- **I. Papić 2022**
I. Papić, A kapornai templom építéstörténete és restaurálása, *In Situ*, 2021, 67-91 (<https://www.telekialapitvany.hu/online-folyoirat/>, 9.5.2022.).
- **R. Pernoud 1974**
R. Pernoud, *Les Templiers*, Presses universitaires de France, 1974.
- **R. Pernoud 2005**
R. Pernoud, *Templari. Prava istina o tajnovitom viteškom redu*, Zagreb, 2005.
- **A. Ribí 2015**
A. Ribí, Propter multitudinem hospitum. A Fehérvári keresztes (johannita) konvent mint ispotály a középkorban, *Fons* 22.1, 2015, 71-89.
- **C. Roms, S. Venault, G. Verbrugghe 2013**
C. Roms, S. Venault, G. Verbrugghe, Le devenir de la commanderie d'Avalleur à l'époque hospitalière, u: *Les templiers dans l'Aube: cycle de conférences organisé dans le cadre de l'exposition „Templiers. Une histoire, notre trésor“, du 22 mars au 17 octobre 2012*, La Vie en Champagne, 2013, 243-278.

- **M. Roncetti, P. Scarpellini, F. Tommasi (ur.) 1987**
M. Roncetti, P. Scarpellini, F. Tommasi (ur.), *Templari e ospitalieri in Italia: la chiesa di San Bevignate a Perugia*, Milano, 1987.
- **G. Rossi Vairo 2014**
G. Rossi Vairo, Originality and Adaptation: The Architecture of the Teutonic Order in Italy, u: C. Carlsson, M. Piana (ur.), *Archaeology and Architecture of the Military Orders. New Studies*, Ashgate, 2014.
- **V. Russo 2009**
V. Russo, *Complesso monumentale di Torre Alemanna*, Città di Cerignola, 2009.
- **A. Ruttkay 1996**
A. Ruttkay, Military and Religious Orders Offering Medical Care (Archaeological and Written Sources in Slovakia), u: L. Kajzer, H. Paner (ur.), *Castle and church, Castrum bene 5/1996*, conference, May 20-24, 1996, Gniew Castle, Gdańsk, 1996, 173-192.
- **Gy. Siklósi 1979**
Gy. Siklósi, Emberfejes senteltvíztartó töredéke a székesfehérvári Szigetről, *Alba Regia* 17, 1979, 297-302.
- **Gy. Siklósi 1984**
Gy. Siklósi, A középkori Alba Regia és a Johannita lovagok, *Élet és Tudomány* 50, 1984, 1581-1583.
- **Gy. Siklósi 1990**
Gy. Siklósi, *Adattár Székesfehérvár középkori és törökkori építészetéről* [Repertory on the Architecture of Székesfehérvár in the Middle Ages and during the Turkish Occupation], Székesfehérvár, Megyei Művelődési Központ, 1990.
- **P. Simonin 1992a**
P. Simonin, L'ancienne chapelle des Templiers de Libdeau, *Études Toulouses* 61, 1992, 21-25.
- **P. Simonin 1992b**
P. Simonin, Quatre chapelles du temple en Lorraine, *Le Pays Lorrain* 73/1, 1992, 15-25.
- **P. Simonin 2014**
P. Simonin, La chapelle de la commanderie de Libdeau, *Études Toulouses* 150, 2014, 7-9.
- **B. Zs. Szakács 2013**
B. Zs. Szakács, The reconstruction of Pannonhalma: archaism in 13th-century Hungary, u: J. McNeill, R. Plant (ur.), *Romanesque and the Past*, Leeds, 2013, 171-180.
- **I. Takács 2015**
I. Takács, The tomb of queen Gertrude, *Acta Historiae Artium* Tomus 56, 2015, 5-88.
- **I. Takács 2018**
I. Takács, *Francia gótika recepciója Magyarországon II. András korában*, Budapest, 2018.
- **Ž. Tomičić 1996**
Ž. Tomičić, Fortifications of Orders of Knights in Medieval Croatia, u: L. Kajzer, H. Paner (ur.), *Castle and church, Castrum bene 5/1996*, conference, May 20-24, 1996, Gniew Castle, Gdańsk, 1996, 201-218.

- **K. Toomaspoeg 2013**

K. Toomaspoeg, Les ordres militaires dans les villes du Mezzogiorno, u: D. Carraz (ur.), *Les ordres militaires dans la ville médiévale (1100 - 1350): actes du colloque international de Clermont-Ferrand, 26 - 28 mai 2010*, Clermont-Ferrand, 2013, 171-185.

- **B. Valenčić, T. Papić 1990**

B. Valenčić, T. Papić, Župna crkva sv. Petra i Pavla u Koški, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 16, 1990, 45-58.

- **B. Valenčić, T. Papić 1992**

B. Valenčić, T. Papić, *Župna crkva sv. Petra i Pavla u Koški*, Koška, Orahovica, 1992.

- **J. Vučić 2005**

J. Vučić, Vrana – Sveta Katarina (templarska gradina), *Hrvatski arheološki godišnjak* 2, 2005, 319-321.

- **D. Vukičević-Samaržija 1986**

D. Vukičević-Samaržija, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, Zagreb, 1986.

Ilustracije:

Slika 1 Tlocrt crkve sv. Martina u Martinu (Ivanušec, Ž. Perković, 2011, 79, sl. 12); tlocrt crkve Rođenja Presvete Bogorodice u Koprivnici (R. Ivanušec, Ž. Perković, 2011, 79, sl. 13); tlocrt crkve sv. Petra i Pavla u Koški (Zahirović i Marinović, dokumentacija KO Osijek, uredila I. Papić); tlocrt crkve sv. Martina na Prozorju (J. Belaj, 2007a, 61. sl. 18, uredila: I. Papić); tlocrt crkve sv. Bartola u Novim Mikanovcima (I. Papić, 2019, 152, sl. 29, uredila: I. Papić); tlocrt crkve Uznesenja BDM u Glogovnici (K. Karlo, 2020, 144, sl. 20, uredila: I. Papić); tlocrt crkve sv. Marije u Novoj Rači (L. Dobronić, 1984a, 130); tlocrt crkve sv. Brcka u Brckovljanima (L. Dobronić, 1984a, 128); tlocrt kapele sv. Ivana Krstitelja u Ivancu (J. Belaj, 2008, 19, sl. 29, uredila: I. Papić).

Slika 2 Prikaz crkava viteških redova s prostora Hrvatsko-Ugarskog Kraljevstva, Alexander Ruttkay: „Selection of religious buildings in the Carpathian basin connected with the activity of military-religious orders“ (A. Ruttkay, 1996, 178, sl. 3).

Slika 3 Tlocrt crkve Uznesenja BDM u Gori (D. Miletić, M. Valjato Fabris, 2014, 55. sl. 9, izradila M. Valjato Fabris).

Slika 4 Tlocrt ivanovačke kapele u Pakracu (J. Belaj, I. Papić, 2021b, 510. sl. 1, izradile V. Gligora, J. Maslač).

Slika 5 Unutrašnjost crkve Uznesenja BDM u Gori (J. Belaj, I. Papić, 2021b, 515, sl. 6, snimio: J. Belaj).

Slika 6 Crtež sjedišta ivanovačkog preceptorata u Brnu, Volpert von Allen, 1690. godina (P. Bolina, 1996, 15, sl. 3)

Andrej Janeš

Croatian Conservation Institute
Division for Archaeological Heritage
Department for Archaeology
ajanes@hrz.hr

Original Scientific Paper

Received: 10.10.2022.

UDK: 27-789.2(497.54)

The Resilience of Faith: Early Modern Christian Burial Practices in an Ottoman Occupied Monastery

The commonly accepted theory is that the Ottoman victory at Mohács led to the destruction of everyday life in the territory of Slavonia. Western, Christian sources tell a story, which has been used in historiographical and archaeological studies of a great exodus of the Christian population from Slavonia, but also other regions of the medieval Kingdom of Hungary before and during the Ottoman rule. Most of the large ecclesiastical institutions were dissolved, especially monasteries. Historiography tends to interpret these events as the end of monasteries and other ecclesiastical institutions in Slavonia. During archaeological excavations of the Benedictine monastery of St. Margaret in Bijela 36 graves were excavated in the church. Most of the buried belong to the time when the monastery was fully functional, but a large percentage of the deceased was buried after the Ottoman conquest that occurred in 1543. The most recent graves were dated to the second half of the 17th century. Other excavations of medieval monasteries and parish cemeteries in the region show no signs of disruption of burials during the Ottoman conquest and contrast with the common opinion. Data attest to the resilience of local places of worship, but also to a large community that kept these places functioning in spite of the new religious overlords.

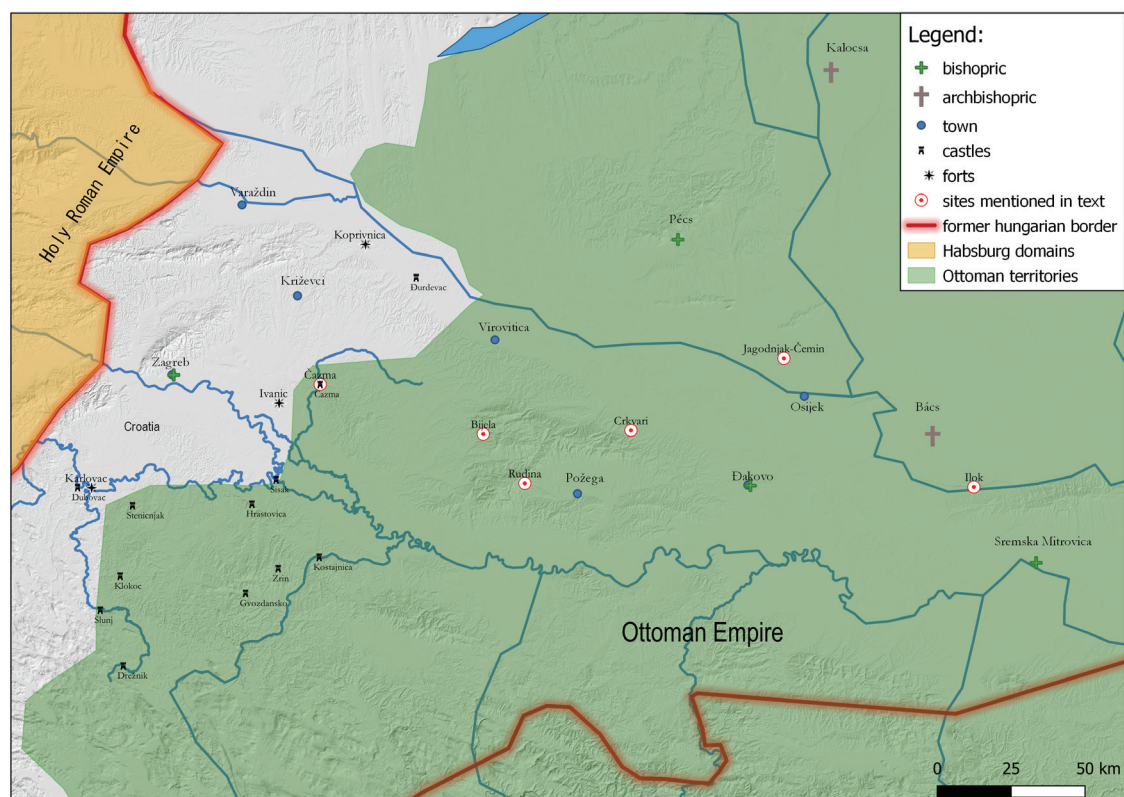
Keywords: Benedictine monastery, early modern period burials, Ottoman conquest, intentional violence, continuity of faith

Historical context

After medieval Bosnia fell under Ottoman rule in 1463 - today's Slavonia – the area bordered by the Sava, Drava and Danube Rivers – was increasingly subjected to Ottoman raids. By the beginning of the 16th century, Slavonia turned from a target to a way station to conquering regions further west, such as Carniola, Styria and Friuli.¹ The pivotal event that would change the course of history in the area between the Sava and Drava Rivers was the successful

¹ N. Budak, 2007, 15-16.

conquest of Belgrade by Suleiman II in 1521, culminating five years later in the annihilation of the Hungarian army at Mohács. The death of King Louis II marked the end of the Kingdom of Hungary and the beginning of the gradual expansion of the Ottoman Empire towards the west. These events are considered to be a turning point in the historical development of Slavonia, leading to major changes in its population, primarily its Christian population. The constant threats of war not only caused the presumed demographic collapse of the region, but also changes in social relations or, more precisely, the disappearance of the former medieval landowners, lay nobility, members of the clergy and religious orders. The failure of Katzianer's campaign to conquer Osijek and Syrmia in 1537 enabled the Ottoman army to advance westward, and their conquests were further made easier by the civil war between two claimants to the Hungarian throne, John Zápolya and Archduke Ferdinand I. Due to the military failures of the Habsburg armies, the border shifted in 1543 after the Ottoman Empire annexed the area from Esztergom through Lake Balaton to Pakrac. The Ottomans advanced further west during the following nineteen years by conquering Virovitica in 1552 and Čazma in 1556² (map 1).

Map 1 Map of Slavonia during the Ottoman rule in the 16th century

2 N. Budak, 2007, 20.

The Benedictine monastery of St. Margaret and early modern period burials

During the Middle Ages, one of the biggest landowners in the area between the Sava, Danube and Drava Rivers were religious orders. Monasteries first started appearing in the Kingdom of Hungary at the end of the 10th century. These were naturally monasteries of the Order of Saint Benedict, as well as those of the Order of Saint Basil the Great. The Benedictines founded the Pannonhalma Archabbey in honour of Saint Martin. By the 12th century, when the Cistercians³ joined the Benedictines, monasteries of western religious orders completely outnumbered all others. At the time, the largest number of monasteries in south Pannonia were Benedictine monasteries, mainly situated in Syrmia on the slopes of Fruška gora. During the 13th century, contemplative (Cistercians), mendicant (Franciscans and Dominicans) and hermit (Augustinians and, later, Pauline Fathers) orders founded monasteries in medieval Slavonia and the eastern counties (Požega and Vukovo Counties). In terms of church governance, the area in question was divided between two diocese – the Diocese of Zagreb and the Diocese of Pécs, with the Diocese of Syrmia established sometime later in Syrmia. The most prominent religious community in the area was the one in Bijela, which became an abbey in the 14th century, as the only Benedictine community in the Diocese of Zagreb. It was founded on the west slopes of Papuk and surrounded by estates of the noble families of Tibold/Svetački.⁴ In the first half of the 15th century, the abbey was also described as a fortification (*castrum ac abbasiam Bela*)⁵, and a century later it was actively used in the defence against Ottoman attacks. The list of forts of the Kingdom of Slavonia from 1540 mentions Bijela as a fort to which 32 foot soldiers should be sent.⁶ The area of west Papuk fell under Ottoman rule from 1543 to 1684 when it was conquered by Habsburg troops during the Great Turkish War (*Grosser Türkenkrieg*). The Habsburg rule was fortified after the Ottoman counter-attack in 1691 had failed and their offensive had been crushed in the Battle of Slankamen.

According to historical sources that record governing entities of monasteries, the historical development of the abbey in Bijela can be split into seven phases:

- Phase I: until 1422 – creation of the monastic community and evolution into an abbey
- Phase II: 1422-1439 – under the governance of John Albeni, bishop of Zagreb
- Phase III: 1439-1485 – second governance of the abbots
- Phase IV: 1485-1513 – under the governance of the bans of Jajce
- Phase V: 1513-1529 – third governance of the abbots
- Phase VI: 1529-1543 – part of the Anti-Ottoman Defence System
- Phase VII: 1543-1684/1691 – period of Ottoman rule

3 J. Laszlovsky, B. Romhanyi, 2003, 373.

4 M. Karbić, 2010, 79-80; A. Janeš, P. Sekulić, 2014, 193-201; A. Janeš, Ž. Bedić, 2023, 348.

5 S. Andrić, 2005, 44-45.

6 S. Andrić, 2005, 101-102.

Church as a burial site

Archaeological excavations have so far uncovered the interior of the monastery's church, a single-nave church split into three bays with an elongated sanctuary with a polygonal end.⁷ Burials have been found throughout the church's nave and sanctuary, except in places that were subjects of digging during the 18th and 19th centuries.⁸ A total of 36 graves with 40 preserved skeletons have been excavated (fig. 1). Displaced human osteological material, identified to be the remains of another 20 individuals has been excavated from the layers created by additional excavations of the monastery's church.⁹ As expected, of the total number of the deceased in graves *in situ*, an overwhelming majority, i.e. 29 (72%), were male, a far smaller number were female and children, i.e. 5 (13%) respectively, while the sex of one individual could not be determined (3%) (fig. 2). In terms of age, the same number of adult (*adultus*) and mature (*maturus*) skeletons has been found, i.e. 17 or 43% of the sample found. Five childrens' graves (*infans* age group) (12% of the total sample) and one grave with the deceased in the *iuvenis* age group (2%) have been found (fig. 3).

Percentages show a prevalence of male graves, which would be common in a monastery for men. However, the dating of certain deceased persons indicates a period that extends beyond the time when the monastery was fully functional. Of the total number of skeletons preserved *in situ*, 15 were subjected to radiocarbon dating. The dates obtained range from the end of the 13th century to the end of the 17th century (table 1). The remains of six individuals (skeleton SU 146 in grave 1, graves 5, 6, 8, 22 and 27) have been positively dated between the middle of the 16th century and the end of the 17th century. The remains of two more individuals (graves 7 and 25) can be added thereto if we take into account the stratigraphic relationships with other buried people. These eight remains amount to 20% of the excavated sample, which points to a high percentage of burials in the period after the monastery had been abandoned. The comparison of the dated remains to the monastery's historical phases indicates that at least five individuals (skeleton SU 146 in grave 1, graves 5, 6, 7 and 27) were buried in phase VII, that two graves (grave 8¹⁰ and 22) were positively dated to the 16th century, and that the deaths occurred between the period prior to the Ottoman's conquest as well as during their rule, which means they occurred between historical phases VI and VII. Moreover, stratigraphic relationships date the burial of grave 25 to the same period (fig. 4).

7 A. Janeš, Ž. Bedić, 2020, 189; 2023, 329.

8 The results of the analysis of the burials have been gradually published; A. Janeš, Ž. Bedić, 2020, 189-201; 2023, 333-343.

9 This paper centres on the results of the anthropological analysis of the graves excavated between 2015 and 2020.

10 The dates for the deceased in grave 8 point to a wider range of dates, including the transition from the 15th to the 16th century, so his burial may, although with less probability, be linked to historical phase IV or transition to phase V.

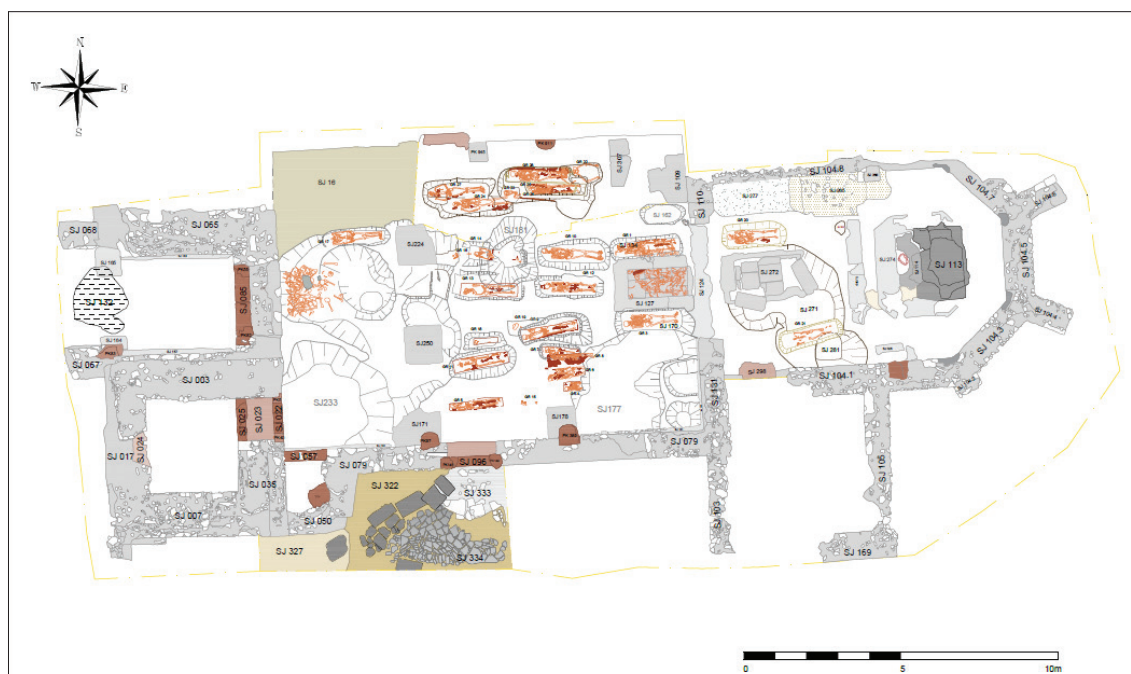

Figure 1 Layout of the monastic church with the excavated graves

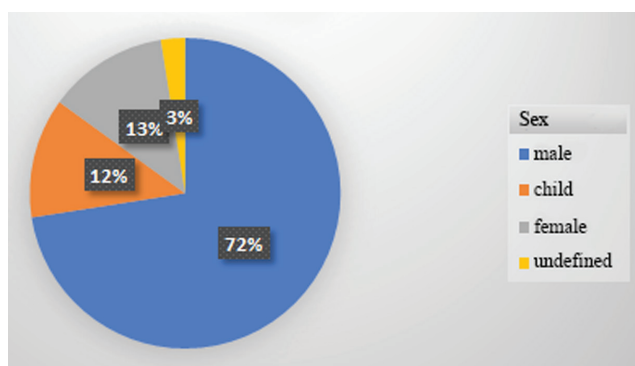

Figure 2 Representation of sex in the *in situ* preserved graves in Bijela

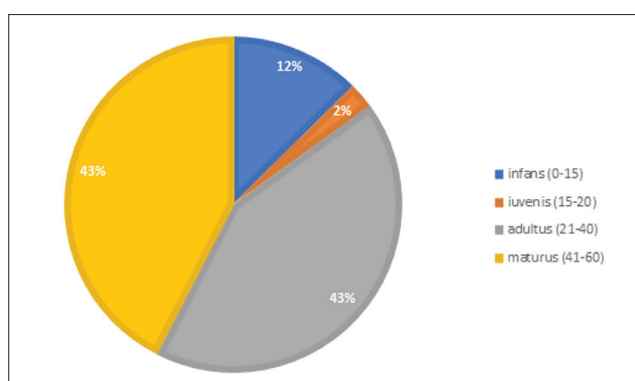

Figure 3 Distribution of graves by age groups in the Bijela sample

Grave	Radiocarbon date	1 Sigma 68,3% probability	2 sigma 95,4% probability
1 (SE 138)	413±36 BP	Cal AD 1438 to 1490	Cal AD 1427 to 1522
1 (SE 146)	344±30 BP	Cal AD 1488 to 1524 (34% probability) AD 1558 to 1604 (42 % probability)	Cal AD 1467 to 1637
2 (tomb) person 1	470±32 BP	Cal AD 1423 to 1446	Cal AD 1408 to 1462
2 (tomb) person 2	413±29 BP	Cal AD 1441 to 1482	Cal AD 1431 to 1517
2 (tomb) person 3	671±31 BP	Cal AD 1281 to 1304 (59 % probability) AD 1365 to 1383 (41 % probability)	Cal AD 1273 to 1320 (56 % probability) AD 1350 to 1391 (44 % probability)
3	408±36 BP	Cal AD 1439 to 1493	Cal AD 1430 to 1523
5	245±38 BP	Cal AD 1634 to 1671	Cal AD 1619 to 1683
6	257±31 BP	Cal AD 1635 to 1666	Cal AD 1619 to 1675
8	346±23 BP	Cal AD 1487 to 1523 (39 % probability) AD 1571 to 1604 (35 % probability)	Cal AD 1466 to 1530 (40 % probability) AD 1539 to 1635 (60 % probability)
10	519±31 BP	Cal AD 1405 to 1434	Cal AD 1393 to 1443
13	429±27 BP	Cal AD 1437 to 1465	Cal AD 1425 to 1492
22	319±25 BP	Cal AD 1521 to 1591	Cal AD 1489 to 1603
23	385±25 BP	Cal AD 1455 to 1499	Cal AD 1447 to 1522
26	368±25 BP	Cal AD 1468 to 1511 (57 % probability) AD 1591 to 1620 (37 % probability)	Cal AD 1455 to 1525 (55 % probability) AD 1591 to 1620 (44 % probability)
27	328±26 BP	Cal AD 1539 to 1601	Cal AD 1484 to 1642

Plate 1 Graves with absolute dates, early modern graves in yellow

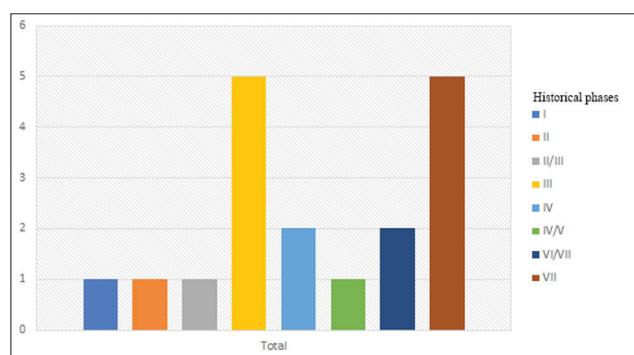

Figure 4 Distribution of graves by historical phases

In terms of spatial distribution, these early modern burials were found along the sides of the nave, with none in its central area. Later interventions within the church made it impossible to form a complete picture of the spatial distribution of early modern burials.

The anthropological analysis determined a high frequency of perimortem trauma, i.e. visible bone injuries occurring at or near the time of death.¹¹ Perimortem traumas from the analysed sample account for 2/3 of the traumas recorded at the site. This type of bone trauma was found on skeletons in graves preserved *in situ*, as well as in samples of displaced bones. Five skeletons with traces of perimortem trauma belong to the period after the monks abandoned the monastery. The manner of burial of the deceased in grave 22 stands out (fig. 5). The burial site was found in the northern part of the first bay with the skeleton unusually laid out in the grave, as if the body was thrown into the pit. The deceased was on his back with his left hand on his chest and his right hand extending away from the body. The upper part of the body was laid deeper than the lower part. The legs were spread at the knees, while the feet were pushed against the sides of the grave. The deceased was dated to the 16th century using radiocarbon dating and found to be a male who died between the ages of 40 and 50 and had on his lower jaw a mark of a cut obtained during his life that could have caused him severe pain.¹²

The deceased from grave 27, who was also buried in the northern part of the nave, but in a different bay, was dated almost to the same period. The deceased was buried according to Christian tradition with his head towards the west, his feet extended towards the east and his hands resting on his stomach. The deceased was a male 35 to 50 years old. He had a large perimortem cut from a sharp object on his parietal bone and part of his occipital bone (fig. 6).

In terms of the burial type, most of the deceased were buried in coffins laid in earth graves. Grave 1 stands out as it was used to bury several deceased persons. The grave was located in the third bay of the nave. Upon subsequent burials, older remains were excavated, and the bones of the deceased returned to the grave together with the earth. The deepest grave (SU 146), dated to the second half of the 16th century, was preserved *in situ* (fig. 7). During the burial, the existing bones of the deceased were displaced. The grave contained a male 30 to 35 years old. The skeleton stands out in terms of the number of recorded perimortem traumas – a total of 15, five of which were found on the skull, occipital bone and temporal bones, one on his first vertebra, one on his shoulder and collar bones, and seven on the bones of his left hand.¹³ The head traumas point to attempted decapitation and cutting of the ears, while hand injuries show signs of defence (fig. 8).

Two burials – graves 5 and 6 – dated to the 17th century and containing female remains are located in the southern part of the nave. Grave 5 is located in the second bay, while grave 6 was located between the second and third bay. A female 30 to 35 years old was buried in grave 5 in a coffin with her head towards the west and her hands resting on her stomach. She had trauma on her nasal bones caused by cutting the nose (fig. 9). A female who died between

11 Ž. Bedić *et al.*, 2019, 141-146; A. Janeš, Ž. Bedić, 2020, 197.

12 T. Crnić *et al.*, 2021, 104, 107.

13 Ž. Bedić *et al.*, 2019, 142.

the ages of 30 and 40 was buried in grave 6 with her head towards the west and her hands resting on her pelvis. During the digging of a larger pit in the south-east corner of the nave, the grave was damaged and the leg bones below the knees were removed. The deceased female had traumas on her scalp, and the remains of the weapon with which she was killed were found with her.

None of the early modern burials contained items of clothing in which the deceased were buried or any grave goods. The only things found in graves were coffin remains, wooden boards and iron nails.

Figure 5 3D model of grave 22

Figure 6 Perimortem trauma on the skull from grave 27

Figure 7 Individual SU 146 in grave 1

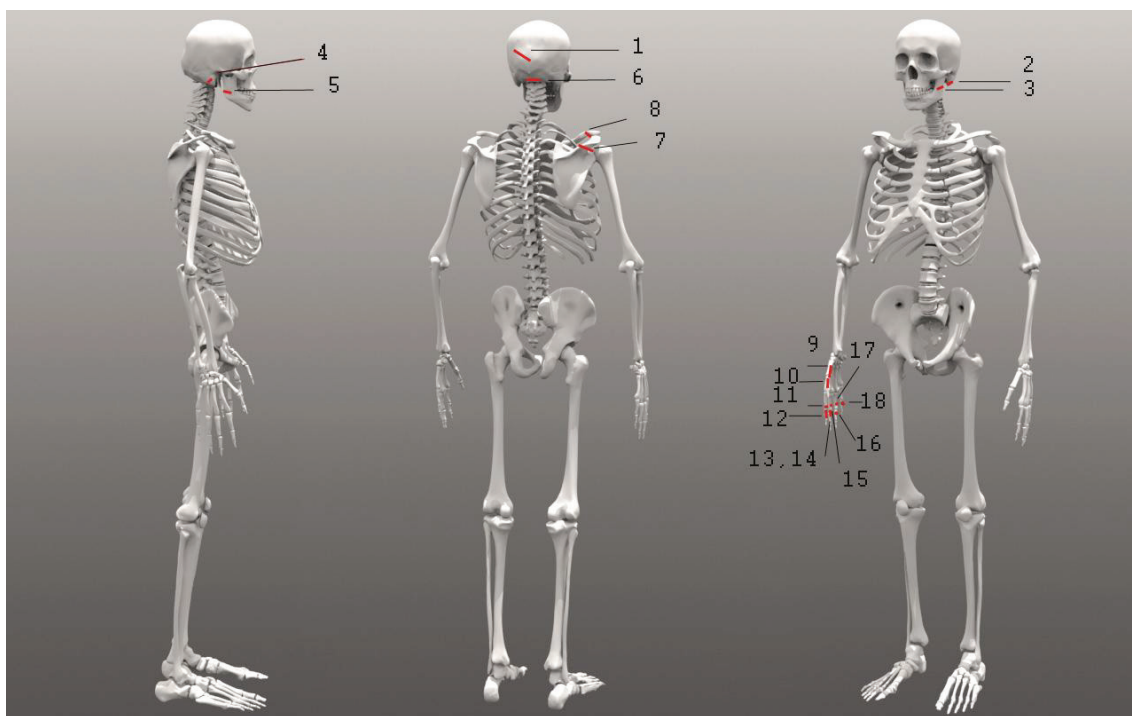

Figure 8 Scheme of suffered injuries on the individual SU 146 in grave 1

Figure 9 Grave 5

Discussion

After 1540, the abbey in Bijela stops being mentioned in written sources, while in 1543 the area to which it belonged was annexed to the Ottoman Empire. The abbey and the monks were last mentioned in 1529, so it may be presumed that they abandoned the monastery after 1529 and before 1540. The fortified abbey proved to be ideal for a garrison, prompting its inclusion in the Anti-Ottoman Defence System, which the Slavonian estates tried to organise in the second quarter of the 16th century. These examples show that the monastery's church continued to provide religious services, or if nothing else, at least burials. Although it no longer served as a monastic church, it continued to serve as a final resting place. The dating of graves 5, 6 and 27 and skeleton SU 146 in grave 1 confirmed the practice of burials even after the Ottomans conquered west Slavonia. This find confirms that a Catholic community existed in the area that administratively belonged to the Sanjak of Pakrac/Cernik, which partially belonged to the *serhat* (Ottoman military frontier). Military personnel, mostly Muslims, were sent to live in the *serhat*. Existing papers on the settling of newly conquered areas of the Ottoman Empire deem that the majority of Christians emigrated, leading to the abandonment of ceme-

teries and the destruction of their places of worship, as is the case with the archaeologically excavated example from Đakovo. The parish town cemetery is deemed to have been abandoned after the Ottomans' arrived in 1536 and the new Muslim population settled in the area.¹⁴ A new cemetery was formed in Ivandvor and it is believed that the first burials started around 1567.¹⁵ A part of the cemetery recently excavated at the Ilok-Krstbajer site was also abandoned at the transition from the 15th to the 16th century.¹⁶ Finds from the abbey in Bijela indicate that Christian places of worship may have existed for a longer period in the area between the Sava, Danube and Drava Rivers.

A similar situation was recently discovered during archaeological excavations of the cloister of a former Benedictine monastery of St. Michael the Archangel in Rudina. Three graves oriented differently from others were excavated where the deceased were buried in a north-south orientation. One female skeleton was dated to the 17th century¹⁷ using radiocarbon analysis and is seen as a direct analogy to the finds in Bijela. A portion of the graves excavated in the monastery's church are claimed, without any further analytical approach, to date from the period of the Ottoman rule, after 1538.¹⁸

As an important centre in Syrmia, Ilok fell into Ottoman hands in 1527 soon after the battle of Mohács. As in the case of Đakovo, a new population was settled by the new overlords and several mosques and hammams were built in the city. Archaeological excavations on the outer side of the city walls along the east city gates uncovered a cemetery that was used as the final resting place of Ilok's Christians, as evidenced by devotional objects that were found there.¹⁹ A preliminary analysis of the finds determined that the deceased were buried there starting in the 17th century.²⁰ The cemetery was placed outside of city walls because the Ottomans forbade burials within the city. The cemetery itself was closest to a Christian place of worship – a Franciscan friary located in the eastern part of the city.

Systemic excavations at the church of St. Lawrence in Crkvari near Orahovica uncovered a large church with an accompanying cemetery. The excavated church was built in the 15th century, but burials had been performed there as early as the 11th century. Burials were performed until the beginning of the 18th century, with no noticeable disruption during the Ottoman rule.²¹ The area of Orahovica fell under Ottoman rule in 1542.

14 K. Filipec, 2012.

15 Z. Bojčić, 1991, 86.

16 S. Krznar, A. Rimpf, 2018, 11.

17 The radiocarbon analysis was performed in the Chrono14 Laboratory, Queen's University Belfast. BP 264 ± 34, cal AD (sigma 2, 98.4% probability) 1617 to 1673, (sigma 2, 68.3% probability) 1633 to 1665.

18 T. Pleše *et al.*, 2018, note 32. In the case concerned, the high percentage of children's graves and their stratigraphic position are used as dating factors. On the other hand, some children found in these graves were deemed to be of noble descent, primarily children of church benefactors, since one of them was found behind the altar in the central apse of the monastery's church; Ž. Tomičić, 2013, 39-45.

19 I. Pleština *et al.*, 2013, 46.

20 A. Azinović Bebek, 2020, 266

21 T. Tkalčec, 2014, 74-75.

During archaeological rescue excavations on the future A5 motorway in Baranya at the site Jagodnjak-Ciglana and Čemin-Ciganska pošta, a large portion of a Christian cemetery was excavated that was used from the 15th century until at least the middle or second half of the 17th century.²²

After archaeological excavations, another example found at the very western edge of Ottoman conquests in the area between the Sava, Danube and Drava Rivers confirmed the continuity of burials of the local Christian population. During archaeological excavations in the church of St. Mary Magdalene in Čazma, 136 graves were excavated that were dated to the period between the 16th and 18th centuries. The Ottomans conquered Čazma in 1552 and kept it under their rule for a relatively short period of time, until 1559. After the Ottomans left, the church was left in ruins and its restoration began only in 1679. Burials in the ruined church were recorded throughout that entire period.²³

All of the listed examples indicate the continuity of burials at places of great significance for the local Christian population, regardless of whether they are parish cemeteries and churches (Čazma, Crkvari, Jagodnjak) or monastic complexes (Bijela and Rudina). They also indicate that there was a larger percentage of the Christian population compared to what modern descriptions of Ottoman conquests suggest. The example from Bijela, where a large portion of the burials is dated to historical phase VII, points to the preservation of the traditional sacred place. The Sanjak of Pakrac included approximately 100 villages and settlements, of which around 30 were inhabited by Christians. Despite claims of a small Christian population, some authors believe that the number of Catholics in the Sanjak surpassed 25000-28000.²⁴

These early modern examples from Bijela indicate a large proportion of violent deaths. The absolute dating of individuals succumbing to wounds indicates that these did not occur during a single violent event (such as a battle), but rather over a longer period of time. Individuals buried in the monastery's church in Bijela were subjected to severe intentional violence, which is not specific solely to the period of Ottoman rule.²⁵ A comparison of absolute dates and historical events in the area of west Papuk suggests that no violence can be connected to any significant event, e.g. a military campaign, and that these were individual acts of violence typical of petty warfare (or *Kleinkrieg*) that was common in the border areas between the Habsburg Monarchy and the Ottoman Empire. Burning villages, pillaging and intentional violence were common tactics of both warring parties. While the Ottomans opted for light cavalry – the *akinji*, the imperial army used *hajduk* bands. There is a record of an attack by *hajduk* Mate Lapsović around the end of the Long Turkish War in 1603 when nearby Pakrac, Trojeglava and Kamensko were burned down.²⁶ The killing of women from graves 5 and 6 who were buried in the church at almost the same time may cautiously be linked to a single violent event. At the

22 Š. Vrkić, 2016, 38.

23 T. Pleše, A. Azinović Bebek, 2005, 304.

24 I. Mažuran, 1998, 217.

25 The anthropological analysis suggests that certain skeletons, dated to the period when the monastery was fully functional, show signs of trauma resulting from intentional violence.

26 I. Mažuran, 1998, 178.

time, no major military operations were under way in the area of west Papuk since the Long Turkish War had ended in 1606 and Nikola Zrinski would not wage his military campaign towards Osijek until 1664.²⁷ The civil war in Hungary between the supporters of Archduke Ferdinand I and his rival John Zápolya should also be taken into account. The fact that people who died violent deaths were buried at the monastery's church in Bijela points to the continuity of burials of such individuals as far back as the medieval period, which sets apart the abbey in Bijela from other religious orders. The reasons behind the burials of these individuals can be linked to the medieval monasteries' role as hospitals, as is suggested for nearby Rudina²⁸ as well as evidenced by the English Gilbertine Priory of St. Andrew in Fishergate, where a high frequency of the deceased with perimortem traumas has been recorded.²⁹ Given the above, it is possible to understand why individuals who died violent deaths continued to be buried in the abbey's church in Bijela even after the monks had left.

Conclusion

A portion of the graves excavated within the church of the Benedictine monastery of St. Margaret in Bijela dates to the period after the monks left. The burials indicate that the burial site continued to be used in the period after the Ottomans, whose official religion was Islam, conquered the area of today's west Slavonia. According to Christian rules, the deceased had to be buried in consecrated land within or next to a church. Despite the widespread opinion that churches were systematically demolished during Ottoman conquests, finds from Bijela suggest something else. Burials in the monastery's church during the 16th and 17th century indicate that it is probable that the church was still intact and used by the local Christian population as a final resting place. Despite the common opinion that settlements, including places of worship, were forcibly abandoned, other examples from the area between the Sava, Danube and Drava Rivers reveal similar situations where the transition of power and the new overlords did not affect funeral customs, as well as shows the resilience of the population in challenging times. The analysed examples show some variations that a religious group used to adapt to new circumstances. In some cases (Crkvari, Jagodnjak), there is no evident discontinuity, while in the case of Bijela and Čazma completely and partially damaged places of worship continued to be used as burial sites. A similar situation is observed in the case of the abbey in Rudina, while the case in Ilok is an example of adaptation to a new situation where the displacement of the burial site to an area close to a Christian place of worship was an attempt to conform to church rules. The size of the Christian population on newly conquered areas of the Empire can be analysed from the perspective of the Ottoman tax policy. The tax collection system (*resumi urfije*) exempted the Muslim population from higher taxes, while the bulk of the taxes was paid by the non-Muslim population.³⁰ A larger non-Muslim population meant higher revenue for the Empire.

27 I. Mažuran, 1998, 235-242.

28 M. Novak, 2013, 129.

29 R. L. Kemp, C. Pamela Graves, 1996.

30 P. Bejaković, 2016, 36-37.

Acknowledgements

I would like to thank my colleagues Tihomir Percan, Ivica Pleština, Petar Sekulić, Sebastian Stingl and Šime Vrkić for providing some unpublished data from field reports used in this paper, Jelena Boras for the help with the map making, as well as Željka Bedić, PhD, for advice on anthropological analysis, without all of whom this paper would not have been possible.

Bibliography:

- **S. Andrić 2005**
S. Andrić, Benediktinski samostan svete Margarete u Bijeli, *Tkalčić* 9, 2005, 9-122.
- **A. Azinović Bebek 2020**
A. Azinović Bebek, Early modern cemeteries Lobar, Ilok and Rijeka: similarities and differences in burial customs, in: S. Krznar et al. (eds.), *Life and Death in Mediaeval and Early Modern Times, Proceedings of the 5th International Scientific Conference of Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology, Zagreb, 6th-7th June 2018*, Zbornik Instituta za arheologiju 14, Zagreb, 2020, 261-270.
- **Ž. Bedić et al. 2019**
Ž. Bedić, A. Janeš, M. Šlaus, Anthropological Analysis of Trauma Frequencies and Distribution in the Skeletal Series from the Benedictine Monastery of St Margaret in Bijela, Croatia, *Collegium Anthropologicum* 43, 2019, 141-146.
- **P. Bejaković 2016**
P. Bejaković, Porezi u islamskom svijetu i Osmanskom Carstvu, *Političke analize* 7.25, 2016, 32-39.
- **Z. Bojčić 1991**
Z. Bojčić, Ivandvor između prošlosti i budućnosti, *Revija Đakovački vezovi* 1991, 1991, 85-86.
- **N. Budak 2007**
N. Budak, *Hrvatska povijest u ranom novom vijeku: Hrvatska i Slavonija u ranom novom vijeku*, Zagreb, 2007.
- **T. Crnić et al. 2021**
T. Crnić, A. Janeš, Ž. Bedić, Paleopathological and traumatic changes on the mandible of the skeleton found at the Bijela-St. Margaret site, *Bulletin of the International Association of Paleodontology* 15.2, 2021, 102-109.
- **K. Filipec 2012**
K. Filipec, *Srednjovjekovno groblje i naselje Đakovo – Župna crkva*, Zagreb, 2012.
- **A. Janeš, P. Sekulić 2014**
A. Janeš, P. Sekulić, Rudina i Bijela: benediktinski samostani kasnosrednjovjekovne Slavonije, *Starohrvatska prosvjeta* 3/41, 2014, 185-204.
- **A. Janeš, Ž. Bedić 2018**
A. Janeš, Ž. Bedić, Rezultati arheoloških iskopavanja benediktinskog samostana sv. Mar-

garete u Bijeli s osvrtom na rezultate antropološke analize, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 32 (2018), 2023, 324–351.

- **A. Janeš, Ž. Bedić, 2020**
A. Janeš, Ž. Bedić, Death in the convent: burials in a Benedictine monastery, in: S. Krznar et al. (eds.), *Life and Death in Mediaeval and Early Modern Times, Proceedings of the 5th International Scientific Conference of Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology, Zagreb, 6th-7th June 2018*, Zbornik Instituta za arheologiju 14, Zagreb, 2020, 190–201.
- **M. Karbić 2010**
M. Karbić, Dioba posjeda i plemićki rod: primjeri iz Slavonije, *Scrinia slavonica* 10, 2010, 70–86.
- **R. L. Kemp, C. Pamela Graves, 1996**
R. L. Kemp, C. Pamela Graves, *The Church and the Gilbertine Priory of St. Andrews, Fishergate, York*, 1996.
- **S. Krznar, A. Rimpf 2018**
S. Krznar, A. Rimpf, Rezultati istraživanja lokaliteta Ilok – Krstbajer, *Annales Instituti Archaeologici* 14, 2018, 9–12.
- **J. Laszlovsky, B. Romhanyi 2003**
J. Laszlovsky, B. Romhanyi, Cathedrals, Monasteries and Churches: the Archaeology of Ecclesiastic Monuments, in: Z. Visy, M. Nagy (eds.) *Hungarian Archaeology at the Turn of the Millennium*, Budapest, 2003, 372–377.
- **I. Mažuran 1998**
I. Mažuran, *Hrvati i Osmansko carstvo*, Zagreb, 1998.
- **M. Novak 2013**
M. Novak, Antropološka analiza ljudskih koštanih ostataka s nalazišta Rudina – benediktinska opatija sv. Mihovila, *Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi* 2, 2013, 115–136.
- **T. Pleše, A. Azinović Bebek 2005**
T. Pleše, A. Azinović Bebek, Arheološka istraživanja župne crkve Marije Magdalene u Čazmi, *Opuscula archaeologica* 29, 2005, 287–305.
- **T. Pleše et al. 2018**
T. Pleše, P. Sekulić, B. Mostarčić, Ususret četvrtom desetljeću od početka istraživanja benediktinske opatije sv. Mihovila Arkandela na Rudini, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Požegi* 7, 2018, 91–135.
- **I. Pleština et al. 2013**
I. Pleština, J. Višnjić, S. Pamić, Ilok – srednjovjekovna citadela, *Hrvatski arheološki godišnjak* 9 (2012), 2013, 44–47.
- **T. Tkalčec 2014**
T. Tkalčec, Posljednja sezona sustavnih zaštitnih arheoloških istraživanja nalazišta Crkvari – crkva sv. Lovre, *Annales Instituti Archaeologici* 10, 2014, 73–81.

- **Ž. Tomičić 2013**

Ž. Tomičić, Novije arheološke spoznaje o Rudini, *Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi* 2, 2013, 27–61.

- **Š. Vrkić 2016**

Š. Vrkić, Jagodnjak – Ciglana, Čemin – Ciganska pošta (AN10), *Hrvatski arheološki godišnjak* 12 (2015), 2016, 36–39.

Illustrations:

- Map 1 Map of Slavonia during the Ottoman rule in the 16th century (map: A. Janeš, layout: EU-DEM/Copernicus)
- Figure 1 Layout of the monastic church with the excavated graves (drawing: V. Gligora)
- Figure 2 Representation of sex in the *in situ* preserved graves in Bijela (graph: A. Janeš)
- Figure 3 Distribution of graves by age groups in the Bijela sample (graph: A. Janeš)
- Figure 4 Distribution of graves by historical phases (graph: A. Janeš)
- Figure 5 3D model of grave 22 (made: V. Gligora)
- Figure 6 Perimortal trauma on the skull from grave 27 (photo: Ž. Bedić)
- Figure 7 Individual SU 146 in grave 1 (photo: A. Janeš)
- Figure 8 Scheme of suffered injuries on the individual SU 146 in grave 1 (made: Ž. Bedić)
- Figure 9 Grave 5 (photo: V. Gligora)
- Plate 1 Graves with absolute dates, early modern graves in yellow (A. Janeš)

Danko Dujmović

Odsjek za povijest umjetnosti

Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci

ddujmovic@uniri.hr

Pregledni rad

Primljen: 27.6.2022.

UDK: 911.53(497.527.1)"15/17"

726:27-523.6>(497.527.1)

Otpornost srednjovjekovnog kulturnog krajolika u Moslavini na primjerima pravoslavnih crkava u Kutinici i Velikoj Bršljanici

Zbog osmanlijske vladavine na moslavačkom području tijekom 16. i 17. stoljeća srednjovjekovni kulturni krajolik Moslavine zadesile su velike promjene. Veći dio područja u tom je razdoblju bio napušten, a većina je naselja, crkava, utvrda, posjeda, trgova i drugih sadržaja u krajoliku nestala ili su očuvani tek njihovi rijetki tragovi. Nakon vraćanja tog teritorija pod habsburšku vlast započeo je proces obnove i ponovnog naseljavanja. Među novodoseljenim stanovništvom bili su i pravoslavni Srbi koji su izbjegli s osmanlijskog područja krajem 17. i početkom 18. stoljeća. Koristeći pisane izvore, arheološke tragove, povijesne zemljovide i postojeće spomenike, ovaj rad donosi prikaz prilagodbe i reupotrebe sadržaja iz predosmanlijskih slojeva kulturnog krajolika za potrebe nove lokalne zajednice.

Ključne riječi: kulturni krajolik, Moslavina, manastir Bršljanovac, Velika Bršljanica

Moslavina je regija u središnjoj Hrvatskoj koja je, otprilike, omeđena rijekama Ilovom na istoku, Česmom na sjeveru i Lonjom na zapadu. Povijesno gledano, područje današnje Moslavine u srednjem vijeku nije činilo jasno definirani teritorij, već se radi o geografskom terminu nastalom tijekom 20. stoljeća. Ime potječe od naziva srednjovjekovnog posjeda koji je zauzimaio jugozapadni dio današnje regije sa središtem u današnjem gradu Popovači, a koji je od kraja 12. stoljeća pripadao Makarijevim potomcima i obitelji Csupor te je od kraja 15. stoljeća prešao u ruke obitelji Erdödy, u čijem je posjedu ostao manje ili više do kasnog 19. stoljeća. Sjeverozapadni dio današnje regije Moslavina s gradovima Čazmom i Ivanić-Gradom u srednjem je vijeku bio dio velikog posjeda zagrebačkih biskupa, a istočni dio današnje moslavačke regije činili su srednjovjekovni komitati Garić i Gračenica, koji su bili podijeljeni na brojne manje posjede sitnijeg plemstva. Veći su dio ovog područja do 1540-ih osvojili Osmanlije. Njihovi su prodori sredinom 16. stoljeća bili zaustavljeni na rijeci Česmi, a ubrzo su potisnuti prema

istoku te se granica do kasnog 17. stoljeća ustalila na rijeci Ilovi. Tijekom tog razdoblja moslavačko područje bilo je devastirano, a lokalno se stanovništvo uglavnom (iako ne u potpunosti) iselilo. Obnova područja i intenzivnija nova naseljavanja kreću od početka 18. stoljeća, nakon uspješnog potiskivanja Osmanlija i vraćanja teritorija pod habsburšku vlast. Tada je istočni dio moslavačkog područja potpao pod upravu Vojne krajine, a bio je nastanjen (između ostalih) i pravoslavnim Srbima, koji su krajem 17. i početkom 18. stoljeća pristigli na habsburški teritorij uslijed Velike seobe Srba, nakon povlačenja austrijske vojske s osmanlijskog teritorija na području današnje Srbije, s kojom se, zbog straha od turske odmazde, povukao i velik broj srpskog stanovništva pod vodstvom patrijarha Arsenija Crnojevića.¹ Habsburške vlasti su novodoseljene Srbe uglavnom naseljavale na područja koja su netom prije ponovno vraćena iz osmanlijske vlasti pod njihovu te duž granice s teritorijem koji je još uvijek preostao pod osmanlijskom vlašću. Tamo su im dodijeljeni manji posjedi u zamjenu za vojnu službu. Ubrzo je osnovana i mitropolija pravoslavne crkve na habsburškom teritoriju sa sjedištem najprije u manastiru Krušedol, pa zatim u Srijemskim Karlovcima, a potom se razvijala i teritorijalna organizacija s osnutkom episkopija, parohija i manastira.²

U ovom kontekstu treba reći da se izbjeglo pravoslavno stanovništvo iz srpskih i bosanskih područja zbog opasnosti od osmanlijskih napada naseljavalo na prostor srednjovjekovne Slavonije od sredine 16. stoljeća, ponajviše na područje Žumberka, Karlovca i kasnijeg Varaždinskog generalata.³ Dio tog doseljenog pravoslavnog stanovništva 1611. godine ušao je u uniju s Katoličkom crkvom, čime je stvorena grkokatolička crkva u Hrvatskoj. Tada je osnovana i grkokatolička biskupija sa sjedištem u manastiru Marča u blizini Ivanić-Grada, na posjedu zagrebačkog biskupa.⁴ Sam manastir Marču osnovali su izbjegli pravoslavni redovnici krajem 16. stoljeća.⁵

Navedeni proces depopulacije, zapuštanja i devastacije moslavačkog područja tijekom 16. i 17. stoljeća pa ponovnog naseljavanja novog stanovništva pridošlog iz drugih krajeva od početka 18. stoljeća uzrokovao je promjene u kulturnom krajoliku Moslavine jer se osnivaju nova naselja, a tragovi srednjovjekovnih sadržaja u prostoru prepuštaju se zaboravu, potpuno nestaju ili se pak razvija opća predodžba doseljenika kako ti tragovi predstavljaju nešto iz prošlih vremena, pritom ih uglavnom povezujući s „nečim turskim“. To se odražava u lokalnim toponimima kao što su Turski stol, Turščak, Turska gradina itd. Zbog toga je danas teško interpretirati postojeće tragove srednjovjekovnog kulturnog krajolika – postoji velik broj pozicija u prostoru ili arheoloških lokaliteta za koje nije jasno što su predstavljali, što se na njima nalazilo, odnosno koja je bila njihova izvorna funkcija u srednjem vijeku. S druge strane, postoje brojne informacije u srednjovjekovnim pisanim izvorima o naseljima, crkvama, posjedima, utvrdama itd. iz razdoblja od 13. do 16. stoljeća za koje je teško odrediti gdje su se točno nalazili u krajoliku.

1 L. Dobrovšak, 2016, 253.

2 I. Iveljić, 2010, 86-87; L. Dobrovšak, 2016, 253.

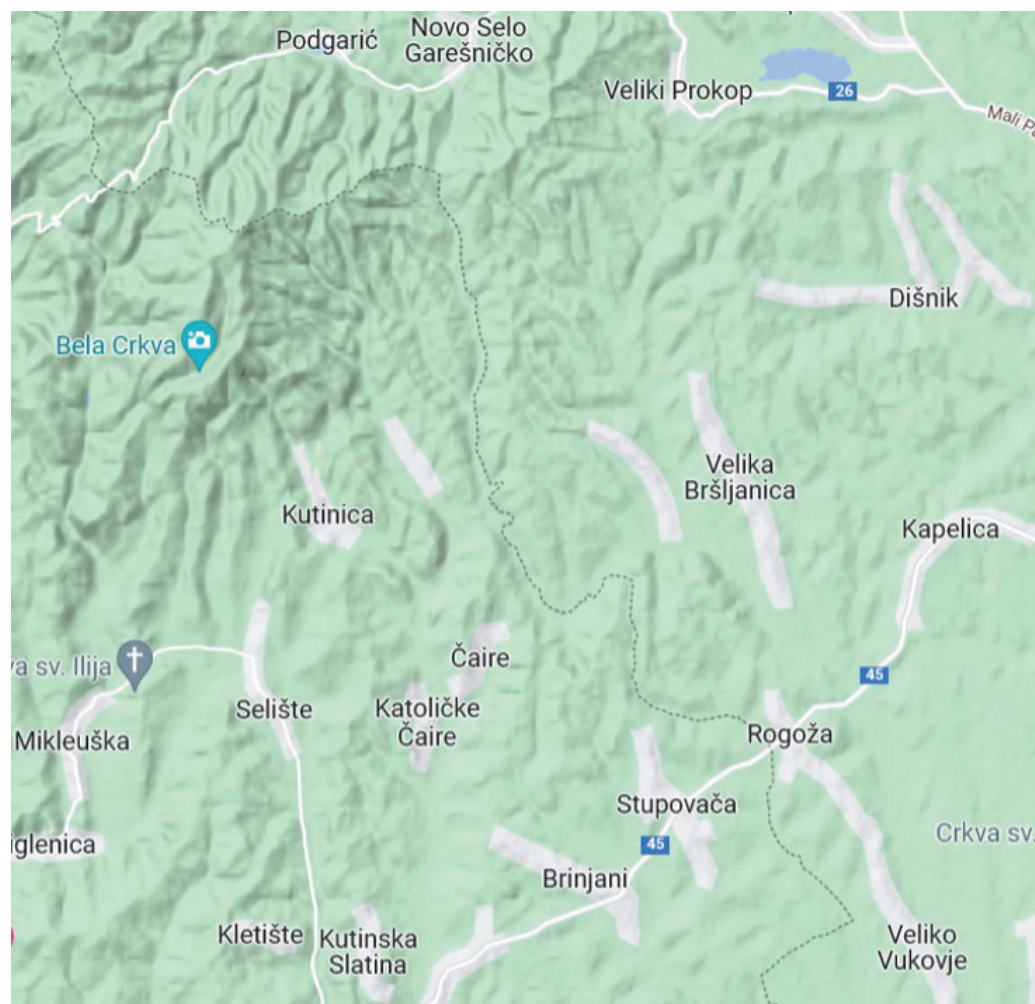
3 M. Valentić, F. Moačanin, 1981, 16, 23.

4 F. Škiljan, 2011, 22-23; L. Dobrovšak, 2016, 259.

5 D. Kašić, 1996, 317; F. Škiljan, 2011, 22.

Prema tome, povezivanje podataka poznatih iz pisanih izvora s poznatim lokalitetima na terenu, kao i rekonstrukcija razvoja i izgleda srednjovjekovnog kulturnog krajolika Moslavine predstavlja popriličan izazov.

Međutim, s druge strane, intrigantno je istraživati i procese prilagodbe novodoseljenog stanovništva u 18. stoljeću te njihovo unošenje novih sadržaja u krajolik, pri čemu su često nasljeđovali srednjovjekovne pozicije, tragove i materijale te ih iskorištavali za vlastite potrebe i tako stvarali novi sloj kulturnog krajolika. Srpski doseljenici su na području srednjovjekovnih komitata Garić i Gračenica (odnosno na području današnjih gradova Kutina i Garešnica) formirali nekoliko naselja među koja spadaju: Dišnik, Velika Bršljanica, Mala Bršljanica, Kutinica, Čaire, Podgarić, Prokop, Stupovača, Veliko Vukovje, Malo Vukovje, Mikleuška. Većina tih naselja nalazila se na teritoriju Vojne krajine, no neka su bila i na teritoriju koji je bio pod civilnom upravom hrvatskog bana i Sabora (na primjer, sela Kutinica i Mikleuška). (karta 1)

Karta 1 Karta područja sjeverno od grada Kutine s naseljima Dišnik, Velika Bršljanica, Kutinica, Čaire, Podgarić, Prokop, Stupovača, Veliko Vukovje i Mikleuška

Na to doseljeno pravoslavno stanovništvo vršeni su pritisci da prihvate uniju s Rimom, pa je potaknut time redovnik Gavriilo Popović 1715. godine osnovao manastir s crkvom sv. Georgija (sv. Jurja), koji je bio smješten u blizini sela Kutinica, s glavnim ciljem očuvanja identiteta srpskog stanovništva povezanog s pripadnošću Pravoslavnoj crkvi. Godine 1719. Gavriilo je od karlovačkog mitropolita dobio dopuštenje da novoosnovani manastir postane parohijsko sjedište za prilično veliko područje koje je obuhvaćalo sva ranije navedena naselja.⁶ Pored toga je u manastiru 1724. godine osnovana i škola za djecu iz obližnjih sela. Međutim, mjesto na kojem je manastir s crkvom izgrađen nalazilo se na posjedu koji je 1738. godine vraćen obitelji Erdödy na njihovo zahtijevanje jer im je pripadao prije osmanlijskih provala.⁷ Zbog toga je manastir 1741. godine premješten na novu poziciju, nešto sjevernije, na teritorij Vojne krajine.⁸ Uz novi manastir izgrađena je crkva sv. Nikole. No, crkva sv. Georgija nastavila je postojati i zadržala je svoju funkciju kao pravoslavna kapela sve do danas.

Zanimljivo je primijetiti kako je na austrijskoj vojnoj karti s kraja 18. stoljeća uz poziciju prvog manastira s crkvom sv. Georgija ucrtan simbol za ruševinu s natpisom *Altes Schloss Jurjevacz* (stara utvrda Jurjevac) (karta 2). S obzirom na činjenicu da je austrijska vojna karta rađena s velikom preciznošću i u nju su vrlo pedantno i pažljivo unošeni elementi krajolika praćeni terenskim opisima s informacijama važnim za potrebe vojne organizacije i opskrbe, teško je vjerovati da je moglo doći do zabune i da su na terenu zabunom ostaci manastira krivo interpretirani kao ruševine utvrde, iako iz pisanih izvora nije poznato da je na širem području postojala i jedna utvrda pod imenom Jurjevac. Situacija na terenu upućuje na zaključak da se na toj poziciji nalazila neka srednjovjekovna struktura, odnosno da je tamo postojala neka građevina. Sama crkva sv. Georgija smještena je na uzvišen plato, što također upućuje na srednjovjekovno ili, barem, predosmanlijsko porijeklo te pozicije, a na vrhu brda stotinjak metara jugoistočno od crkve nailazi se na kamenje i tragove morta raštrkane na tlu kao trag neke nestale zidane strukture.⁹ Temeljem pisanih izvora poznato je da se ovim područjem tijekom 13. i 14. stoljeća prostirao veliki posjed Bršljanovac zajedno s nekoliko manjih posjeda, a tu se spominje i nekoliko srednjovjekovnih župnih crkava za koje još uvijek nije utvrđeno gdje su se točno nalazile.¹⁰ Unatoč očitoj povezanosti imena Jurjevac (zapisanog u vojnoj karti) s titularom crkve sv. Georgija, naznačena stara utvrda vjerojatno je ipak trag nestalog srednjovjekovnog sloja kulturnog krajolika, čiji su pozicija i materijal iskorišteni u 18. stoljeću za smještaj i gradnju novoutemeljenog manastira. Nažalost, ovaj lokalitet do danas nije bio arheološki istraživani pa pretpostavke o konkretnijim sadržajima iz predosmanlijskog razdoblja na tom mjestu ne mogu biti zaključene. Današnja crkva odnosno kapela sv. Georgija izgrađena je 1888. godine jer je starija crkva iz 18. stoljeća bila u lošem stanju pa je zamijenjena ovom. Međutim, ikonas datiran u 18. stoljeće koji se u njoj nalazi vjerojatno potječe iz te starije crkve.¹¹

6 D. Kašić, 1996, 259; F. Škiljan, 2011, 89.

7 I. Mažuran, 2002, 144.

8 D. Kašić, 1996, 261.

9 A. Džaja, 2020, 33-34.

10 D. Dujmović, 2018, 103-122.

11 F. Škiljan, 2011, 69.

Karta 2 Usporedni prikaz austrijske vojne karte s kraja 18. stoljeća; lijevo: karta Banske Hrvatske s označenom pozicijom *Altes Schloss Jurjevac*; desno: karta Banske Hrvatske spojena s kartom Varaždinskog generalata – nova pozicija manastira označena je u gornjem desnom uglu kao *Abgetragenes Monaster*

Nova pozicija na kojoj je izgrađen manastir s crkvom sv. Nikole također je povezana sa srednjovjekovnim sadržajima čiji su se ostaci tamo nalazili. Naime, manastir i crkva izgrađeni su podno napuštene srednjovjekovne utvrde Bršljanovac, koja je, pak, povezana s istoime-nim srednjovjekovnim, ranije spomenutim posjedom.¹² Pretpostavlja se da je u toj utvrdi bilo sjedište posjeda. Posjed Bršljanovac prvi je put spomenut u pisanim izvorima 1256. godine, a sama utvrda izričito prvi je put spomenuta 1316.¹³ Također, u jednom pisanim izvoru iz 1327. godine spomenuta je župna crkva sv. Martina smještena podno utvrde Bršljanovac (*sub castro Bursanouch*).¹⁴ Točna pozicija srednjovjekovne crkve sv. Martina nije poznata, pa je stoga izabrana lokacija novoizgrađenog manastira iz sredine 18. stoljeća interesantna jer bi se moglo pretpostaviti da je na izbor lokacije utjecalo postojanje ranije crkve i kontinuitet sakralnog sadržaja na tom mjestu. Ni taj lokalitet manastira i crkve također nije nikad bio arheološki istražen, no s priličnom se sigurnošću može zaključiti da je za gradnju manastira i crkve korišten kamen s utvrde Bršljanovac.

Međutim, manastir ni na toj poziciji nije imao sreće. Teritorij parohije koja mu je pripadala smanjivao se osnivanjem novih parohija sredinom 18. stoljeća sa sjedištima u selima Stupovači, Vukovju i Mikleuškoj gdje su izgrađene nove parohijske crkve. To je posljedično uzrokovalo smanjivanje prihoda manastiru. U istom je razdoblju osnovana i parohija u selu Mala Bršljanica te je tamo 1752. godine izgrađena nova, zidana crkva sv. Mihaela koja je zamijenila

¹² S. Pisk, 2007, 82-86; A. Bobovec, 2013, 55-56.

¹³ T. Smičiklas (ed.), 1907, 36; 1910, 439-442; S. Pisk, 2007, 82-83.

¹⁴ T. Smičiklas (ed.), 1911, 347; S. Pisk, 2007, 85.

stariju, drvenu građevinu.¹⁵ Selo Dišnik pripadalo je parohiji u Maloj Bršljanici, no tamošnji su vjernici imali vlastitu kapelu posvećenu sv. Tomi. Izgrađena je 1746., ali su pri nedavnoj obnovi crkve otkriveni dijelovi građevine (prozori, dovratnici i nadvratnik, zidni oslik) koji upućuju na zaključak da je riječ o starijoj crkvenoj građevini iz predosmanlijskog razdoblja koja je iskorištena u 18. stoljeću za smještaj pravoslavne crkve.¹⁶ Ako je ovdje doista riječ o srednjovjekovnoj građevini, ona bi se mogla povezati s crkvom sv. Marije na posjedu Ruhovih nasljednika, koja je spomenuta u popisu župnih crkava Zagrebačke biskupije iz 1334.¹⁷

Godine 1776. manastir Bršljanovac izgubio je svoju parohijsku funkciju jer je preostali teritorij nad kojim je imao ingerenciju, sa selima Podgarić, Kutinica i Čaire, pripojen parohiji u Maloj Bršljanici. Manastir je uslijed gubitka izvora prihoda osiromašio, a i brojem monaha bio je vrlo ograničen pa su ga vlasti konačno ukinule 1779. godine. Posljednja dva monaha koji su preostali premješteni su u manastir Lepavinu, a manastirske zgrade i crkva sv. Nikole prepušteni su parohiji u Maloj Bršljanici.¹⁸ Sljedećih nekoliko desetljeća crkva sv. Nikole bila je korištena samo dvaput godišnje u vrijeme određenih blagdana, a troškovi održavanja predstavljali su teret za parohiju s obzirom i na to da je manastir bio udaljen dva sata hoda od Male Bršljanice. Početkom 19. stoljeća crkva je ostala jedina sačuvana građevina nekadašnjeg manastirskog kompleksa jer su zgrade manastira srušene, a građevni materijal iskorišten za gradnju časničkog konačišta u Stupovači.¹⁹

U tom su razdoblju vjernici u Dišniku obnavljali svoju kapelu sv. Tome i 1818. godine na njoj izgradili novi zvonik. Zahtijevali su odvajanje od Male Bršljanice i osnutak vlastite parohije jer su bili udaljeni sat vremena hoda od Male Bršljanice, a ionako su već imali vlastitu crkvenu zgradu. No, njihov su zahtjev odbili i vlasti Vojne krajine i bršljanički paroh. Istovremeno je bršljanička parohijska crkva sv. Mihaela već bila dotrajala i trebala je nužne popravke te se javilo pitanje njihova financiranja. Vjernici iz Dišnika odbili su sudjelovati u tome jer su već sami financirali obnovu svoje kapele. Tijekom 1830-ih godina javila se zamisao da se u Maloj Bršljanici umjesto obnavljanja postojeće crkve izgradi nova, i to građevnim materijalom koji bi se dobio rušenjem manastirske crkve sv. Nikole.²⁰ Unatoč protivljenju lokalnog stanovništva 1841. godine donesena je definitivna odluka o rušenju Sv. Nikole i reupotrebi materijala za izgradnju nove parohijske crkve. Međutim, tada je odlučeno da se nova parohijska crkva neće graditi na mjestu Sv. Mihaela u Maloj Bršljanici, već na novoj lokaciji u selu Velika Bršljanica, gdje stoji i danas (karta 3). Lokalno je stanovništvo moralo sudjelovati u rušenju Sv. Nikole, a zbog otpora koji su pružali bile su primjenjivane i fizičke kazne. Uslijed toga, vjernici iz Dišnika, već uvrijeđeni zbog nemogućnosti osnivanja vlastite parohije, iz inata su zajednički odlučili istupiti iz Pravoslavne crkve i pridružili su se Grkokatoličkoj crkvi te su 1845. godine izgradili novu

15 D. Kašić, 1996, 261; F. Škiljan, 2011, 88.

16 F. Škiljan, 2011, 80; G. Jakovljević, 2012, 52.

17 J. Buturac, 1984, 96; D. Dujmović, 2019, 19.

18 D. Kašić, 1996, 266-268.

19 D. Kašić, 1996, 269.

20 D. Kašić, 1996, 269-270.

crkvu posvećenu Presv. Trojstvu, dok je stara kapela sv. Tome ostala bršljaničkoj parohiji. Međutim, ubrzo se većina vjernika ipak vratila Pravoslavnoj crkvi, a grkokatolička župa konačno je ukinuta 1934. godine te je nakon toga crkva Presvetog Trojstva predana na korištenje rimo-katoličkom stanovništvu u Dišniku.²¹

Karta 3 Austrijska vojna karta s kraja 18. stoljeća: sela Mala Bršljanica s pozicijom parohijske crkve sv. Mihaela i Dišnik s kapelom sv. Tome. Istočno od Male Bršljanice nalazi se Velika Bršljanica – pozicija parohijske crkve sv. Nikole nalazi se nasuprot časničkom konačištu označenom na karti

Nova župna crkva sv. Nikole u selu Velika Bršljanica izgrađena je 1845. godine korištenjem kamenog građevnog materijala s utvrde Bršljanovac, koji je reupotrijebljen po drugi put. Crkva je opremljena oltarom i ikonostasom iz 18. stoljeća, koji su preneseni iz manastirske crkve. I danas je u funkciji kao parohijska crkva za tamošnje pravoslavne vjernike (sl. 1). Selo Velika Bršljanica naslijedilo je poziciju srednjovjekovnog posjeda Desnice na kojem su se, prema pisanim izvorima, nalazili utvrda, trg i župna crkva, no njihove točne lokacije do danas nisu poznate te ni jedan od danas vidljivih sadržaja u selu ne upućuje na kontinuitet iz ranijih razdoblja.²² Crkva sv. Nikole izgrađena je u 19. stoljeću na parceli koja je za tu namjenu određena u već formiranom naselju pa za razliku od crkava sv. Jurja, sv. Nikole (uz manastir) i sv. Tome, izbor mjesta za gradnju ove crkve nije bio ni u kakvoj povezanosti s nekim ranijim sadržajem ili naslijeđenom pozicijom iz predosmanlijskog razdoblja u krajoliku.

²¹ D. Kašić, 1996, 270; S. Kožul, 1999, 265-267.

²² D. Dujmović, 2019, 20-31.

Slika 1 Pročelje crkve sv. Nikole u Velikoj Bršljanici

Prethodna parohijska crkva sv. Mihaela u Maloj Bršljanici također je srušena zbog dotrajalosti, a njezina je pozicija potpuno napuštena te danas tamo nisu vidljivi nikakvi tragovi prijašnjeg sakralnog sadržaja. Lokacija na kojoj je crkva stajala također ne upućuje na ikakvu povezanost s nekim srednjovjekovnim sadržajem – dakle, ni ovdje se ne može govoriti o kontinuitetu mjesta, jednako kao i u Velikoj Bršljanici. Vjerojatno je razlog premještanja lokacije crkve iz Male Bršljanice u Veliku Bršljanicu u tome što se do sredine 19. stoljeća Velika Bršljanica razvila u veće i napučenije naselje.

Unatoč tome što se pozicija nestalog manastira nalazi prilično daleko i izolirano od prvih naselja, njegov lokalitet je ipak očuvan i obilježen te ga lokalna zajednica i danas održava, a pravoslavni vjernici još uvijek tamo hodočaste i održavaju bogoslužje u određene blagdane tijekom godine. Iako je manastir tamo postojao svega nekoliko desetljeća, njegovi su duhovni i kulturni značaj iz vremena doseljavanja srpskog stanovništva na moslavačko područje, kao i obrazovna uloga (barem u početku), izvršili snažan i trajan utjecaj na očuvanje religijskog i etničkog identiteta srpske pravoslavne zajednice u Moslavini.

U recentnoj obnovi crkve sv. Nikole u Velikoj Bršljanici vanjski su zidovi djelomično ostavljeni neožbukani kako bi se pokazala struktura зида od srednjovjekovnih kamenih blokova s utvrde Bršljanovac (sl. 2). Oni su bili upotrijebljeni za gradnju manastira i manastirske crkve sv. Nikole, a potom reupotrijebljeni po drugi put za izgradnju postojeće parohijske crkve u Velikoj Bršljanici, koja je naslijedila titular manastirske crkve. Ovo svjedoči i simbolično prikazuje kompleksnu slojevitost u razvoju i formiranju kulturnog krajolika. Također, to predstavlja i očuvanje tragova, kolektivne memorije i tradicije manastira koji je dvaput nestao, ali ipak još uvijek na neki način postoji – barem kao trag u krajoliku, kao jedan od najznačajnijih spomenika vezanih uz srpsku pravoslavnu zajednicu u Moslavini.

Slika 2 Parohijska crkva sv. Nikole u Velikoj Bršljanici, zid na sjeveroistočnom dijelu crkve s vidljivim srednjovjekovnim kamenim blokovima

Izvori:

- **T. Smičiklas (ed.) 1907**
T. Smičiklas (ed.), *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, vol. V, Zagreb, 1907.
- **T. Smičiklas (ed.) 1910**
T. Smičiklas (ed.), *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, vol. VIII, Zagreb, 1910.
- **T. Smičiklas (ed.) 1911**
T. Smičiklas (ed.), *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, vol. IX, Zagreb, 1911.

Bibliografija:

- **A. Bobovec 2013**
A. Bobovec, *Arheologija u Moslavini*, Kutina, 2013.
- **J. Buturac 1984**
J. Buturac, Popis župa Zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine, *Starine* 59, 1984, 43-108.
- **L. Dobrovšak 2016**
L. Dobrovšak, Ustroj i djelovanje ostalih vjerskih zajednica u Hrvatskoj u 19. stoljeću, u: V. Švogelj, J. Turkalj (ur.), *Temelji moderne Hrvatske: hrvatske zemlje u 'dugom' 19. stoljeću*, Zagreb, 2016, 253-272.
- **D. Dujmović 2018**
D. Dujmović, Zenthamas, Zabathina i Mendzent – posjedi Vlatka Vukoslavova u današnjoj istočnoj Moslavini, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 50, 2018, 103-122.
- **D. Dujmović 2019**
D. Dujmović, Jugoistok Garičkog županata u 13. i 14. stoljeću, *Scrinia Slavonica* 19, 2019, 9-36.
- **A. Džaja 2020**
A. Džaja, *Srednjovjekovne utvrde Moslavine*, Kutina, 2020.
- **I. Iveljić 2010**
I. Iveljić, *Banska Hrvatska i Vojna krajina od prosvijećenog apsolutizma do 1848. godine*, Zagreb, 2010.
- **G. Jakovljević 2012**
G. Jakovljević, *Registar arheoloških nalaza i nalazišta Bjelovarsko-bilogorske županije*, Bjelovar, 2012.
- **D. Kašić 1996**
D. Kašić, *Srpski manastiri u Hrvatskoj i Slavoniji*, Beograd, 1996.
- **S. Kožul 1999**
S. Kožul, *Sakralna umjetnost bjelovarskog kraja*, Zagreb, 1999.

- **I. Mažuran 2002**

I. Mažuran, Kutina i okolica u 18. stoljeću, u: D. Pasarić (ur.), *Kutina; povijesno-kulturni pregled s identitetom današnjice*, Kutina, 2002, 125-145.

- **S. Pisk 2007**

S. Pisk, *Topografija Garića, Gračenice i Moslavine od 1163. do 1400.*, magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2007.

- **F. Škiljan 2011**

F. Škiljan, *Kulturno-historijski spomenici Moslavine i kalničko-bilogorskog prigorja*, Zagreb, 2011.

- **M. Valentić, F. Moačanin 1981**

M. Valentić, F. Moačanin, *Vojna krajina u Hrvatskoj*, Zagreb, 1981.

Ilustracije:

Karta 1 Karta područja sjeverno od grada Kutine s naseljima Dišnik, Velika Bršljanica, Kutinica, Čaire, Podgarić, Prokop, Stupovača, Veliko Vukovje i Mikleuška (*Google maps*).

Karta 2 Usporedni prikaz austrijske vojne karte s kraja 18. stoljeća; lijevo: karta Banske Hrvatske s označenom pozicijom *Altes Schloss Jurjevac*; desno: karta Banske Hrvatske spojena s kartom Varaždinskog generalata – nova pozicija manastira označena je u gornjem desnom uglu kao *Abgetragenes Monaster* (www.maps.arcanum.com, <https://maps.arcanum.com/en/synchron/firstsurvey-croatia/firstsurvey-varazdin/?bbox=1863514.533&map-list=1&layers=145&right-layers=157>, pristupljeno 15.03.2022.)

Karta 3 Austrijska vojna karta s kraja 18. stoljeća: sela Mala Bršljanica s pozicijom parohijske crkve sv. Mihaela i Dišnik s kapelom sv. Tome. Istočno od Male Bršljanice nalazi se Velika Bršljanica – pozicija parohijske crkve sv. Nikole nalazi se nasuprot časničkom konačištu označenom na karti www.maps.arcanum.com (<https://maps.arcanum.com/en/map/europe-18century-firstsurvey/?layers=163%2C165&bbox=1870467.9040449482C5712695.146579064%2C188491.384790596%2C5717988.410787813>, pristupljeno 15.03.2022.)

Slika 1 Pročelje crkve sv. Nikole u Velikoj Bršljanici (snimio D. Dujmović)

Slika 2 Parohijska crkva sv. Nikole u Velikoj Bršljanici, zid na sjeveroistočnom dijelu crkve s vidljivim srednjovjekovnim kamenim blokovima (snimio D. Dujmović)

Dalija Tubin
Muzej Kozare
dalia_tubin@yahoo.com

Predhodno priopćenje
Primljeno: 10.10.2022.
UDK: 904:27-523.42>(497.6)Đurđevac

Daniela Radosavac
Muzej Kozare
radosavacd@yahoo.com

Crkva Đurđevac u sjeverozapadnoj Bosni

Geografski prostor današnje sjeverozapadne Bosne obuhvaća doline rijeka Sane, Une, Save i Vrbasa. U srednjem vijeku ovo je područje svojim najvećim dijelom ulazilo u sastav Slavonije. Crkva Đurđevac nalazi se na tromeđi između Prijedora, Kozarske Dubice i Kostajnice. Ostaci ove crkve nisu bili vidljivi prije arheoloških iskopavanja, a sam lokalitet nije evidentiran u arheološkoj literaturi. Podaci iz Šematizma Banjalučko-bihačke eparhije za 1901. godinu, kao i usmene predaje mještana o postojanju manastira posvećenog sv. Đorđu, bila su polazna točka za početak arheoloških istraživanja. Cilj je ovog rada prezentiranje dosad neobjavljenih rezultata arheoloških istraživanja na lokalitetu Đurđevac provedenih od 2014. do 2022. godine.

Ključne riječi: crkva Đurđevac, Dubički arhiđakonat, župe Sana, Dubica i Vrbas, plemićki rod Babonića - kneževi Blagajski

Crkva Đurđevac

Ostaci sakralnog objekta, u oskudnoj literaturi nazvanog „Manastir Đurđevac“, pronađeni su na samom graničnom području grada Prijedora i općine Kozarska Dubica, u selu Kriva Rijeka, koje pripada dubičkom području, a u okviru prijedorske parohije Marini. Lokalitet se nalazi na uzvišenom platou s desne strane istoimenog potoka Đurđevac, koji je u selu bio poznat kao Crkvina.

Jedino spominjanje ovog lokaliteta nalazi se u Šematizmu srpske pravoslavne mitropolije Banjalučko-bihačke za godinu 1901., gdje se navodi da „u parohiji marinskoj, a protoprezviterstvu prijedorskom leže razvaline starog srpskog manastira Đurđevac, od koga je do danas

očuvan jedan zid dug 12 m, a visok 1 m. Narodno predanje veli, da je ovaj manastir zadužbina sv. cara Lazara. 'Đurđevac' zove se zato što je imao za hramovsku slavu sv. Georgija".¹

Arheološka istraživanja crkve Đurđevac započeo je 2014. godine Zavičajni muzej u Gradišci a od sljedeće, 2015. godine, do danas, istraživanja na ovom lokalitetu provodi Matični muzej Kozare iz Prijedora. Prvo probno sondiranje, 2014. godine izvršeno je sjeverno od zidina crkve jer je konfiguracija zemljišta upućivala da tu postoji zid. Iskopavanjem je utvrđeno da nije zid crkve, već ruina lomljenog kamena koju su mještani bacali prilikom odnošenja kamena za gradnju štala i drugih pomoćnih objekata s lokaliteta (sl. 1).² Tom prilikom pronađeni su fragmenti fresaka koji najvjerojatnije potječu iz svetišta crkve, ali su sekundarnom upotrebom kamena došli na ovaj dio lokaliteta i nemaju jasan kontekst. Osim fragmenata fresaka pronađen je manji broj fragmenata kasnosrednjovjekovne keramike i željeznih klinova.

Daljnja arheološka istraživanja 2014. godine bila su usmjerena na otkopavanje apside. Konstatirano je da je apsida peterostrana i da se na svakom od tih uglova nalaze stupovi koji su imali svoju funkcionalnu i dekorativnu ulogu, svojevrsni kontrafori. Utvrđeno je, također, da je crkva zidana kamenom, ožbukana vapnenom žbukom i jednostavno obojena. Tragovi boje su vidljivi na vanjskom centralnom apsidalnom stupu i donjem horizontalnom redu kamena (sl. 2). Zidovi apside crkve široki su između 0,90 i 1,10 m, potpomognuti stupovima na svakom od uglova. S vanjske strane apside očuvan je dekorativni sokl ili sims. U ovom, istočnom dijelu nađeni su i fragmenti prozora (sl. 3), odnosno donji nosači stupova bifore, širine oko 50 cm. U apsidi crkve pronađene su svećeničke klupe, koje su također peterostrane, i one su oko 60 - 65 cm iznad nivoa podnice, do koje se došlo u jugoistočnom uglu apside. Podnica je rađena od vapnene žbuke na podlozi od lomljenog kamena.

Istraživanjem apside crkve pronađena je zidana grobnica ožbukana vapnenom žbukom. Preko grobnice nalazila se ploča (tzv. mramor) koja je pokrivala grobnicu. Ploča je bila potpuno devastirana. Unutar grobnice bila je šuta u kojoj su se mogli naći fragmenti fresaka i fragmenti keramike, kao i devastirane kosti muške osobe. Najvjerojatnije se radilo o ktitoru same crkve ili visoko pozicioniranom svećeniku.

Na sjevernom zidu svetišta pronađen je ulaz, a na samom prijelazu vidljivi su ostaci usjeka za vjerojatno drvene stepenice (sl. 4). U tom dijelu, u šuti, osim mnogobrojnih fragmenata keramike i željeznih klinova, pronađen je i ključ (sl. 5).

Daljnjim arheološkim radovima, koji su također bili usmjereni na apsidu crkve, uz istočni zid, pronađen je zidani objekt dimenzija 1,80 x 0,80 x 0,40 metara za koji se pretpostavlja da je oltar. Velik broj fragmenata fresaka kao i dio fresaka očuvan *in situ* iznad klupa u istočnom dijelu apside govori da je kompletan prostor bio oslikan. Freske su rađene na svježoj žbuci koja je blijedožute boje, a boje koje prevladavaju su crna, crvena, bijela, jedna nijansa sive te ponegdje oker (sl. 6). Na osnovi fragmenata kojima raspoložemo nije moguće utvrditi koji stil freskoslikarstva prevladava.

1 Pr. Milan Popović, paroh; *Prvi Šematizam pravoslavne srpske mitropolije Banjalučko-bihačke za godinu 1901, 1903, 96.*

2 U neposrednoj blizini lokaliteta, na privatnom imanju, nalazi se zapuštena štala sagrađena od kamena s lokaliteta Đurđevac. Pod štale prekriven je mramorima, odnosno nadgrobnim pločama s lokaliteta.

Slika 1 Štala napravljena od kamena i pod popločan nadgrobnim pločama sa lokaliteta Đurđevac

Slika 2 Tragovi boje na zidu sa spoljašnje strane oltara

Slika 4 Pogled na unutrašnjost oltara iz pravca sjevera, prije konzervacije

Slika 3 Fragmenti prozora

Slika 5 Ključ, pronađen u sjeveroistočnom dijelu oltara

Slika 6 Freske iz dijela oltara i naosa

U apside crkve pronađen je i ključni ili zaglavni kamen. Ključni kamen predstavlja završni ključni segment u tjemenu luka, koji se prilikom zidanja postavlja kao posljednji kamen. Često je ključni kamen dominantan likovni motiv luka, obrađen reljefno u obliku grba, ljudske ili životinjske glave i sl. Ključni kamen iz đurđevačke crkve ima motiv četverolista (sl. 7).³

Nastavak istraživanja, 2015. i 2016. godine, bio je usmjeren na otkopavanje središnjeg dijela ovog sakralnog objekta, odnosno broda (naosa). Utvrđeno je da je brod kvadratnog oblika, dimenzija 7,70 x 7,70 m. Širina zida je 0,80 m, a širina temelja oko 1,20 m. Vrijednosti su relativne zbog urušenosti zidova djelovanjem vegetacije.

Na udaljenosti od oko 2 m od južnog zida prema sjeveru i na udaljenosti od zapadnog zida od 2,30 m nalazi se *in situ* baza nosećeg stupa. Baza je izgrađena od žućkaste vapnenačke sedre, pažljivo obrađena. Dimenzije baze stupa su: visina 30 cm, širina kvadratne osnove 20 cm i promjer kružnog oblika na vrhu baze 17 cm (sl. 8). Daljnjim otkopavanjem pronađeno je mnoštvo fragmenata kamene plastike poput dijela luka od fino obrađene vapnenačke sedre, dio luka sa završetkom u obliku kapitela, dijelovi stupa, impost kapitela i još mnogo ulomaka kamene plastike (sl. 9, 10, 11). Otkopavanjem zapadnog zida otkriven je ulaz u brod crkve širine 1,50 m. Uza zapadni zid s vanjske strane u smjeru sjevera na udaljenosti od jednog metra nalazilo se postolje stupa.

Velika količina urušenog kamenog materijala, odnosno kamene plastike na koju smo nailazili prilikom otkopavanja broda crkve s vanjske strane, usmjerila nas je na mišljenje o eventualnom postojanju narteksova ili zvonika crkve. Kako su stanovnici sela izvlačili kamene blokove za svoje potrebe, pojedini dijelovi kamene plastike našli su se u sekundarnom položaju. Tijekom daljnjeg iskopavanja otklonjena je dilema o postojanju narteksova, potkrijepljena činjenicom da nisu nađeni ni ma kakvi njezini temeljni dijelovi.

Istraživanje unutrašnjosti broda crkve odnosilo se na slojevito skidanje zemlje do 0,60 m, odnosno do čistog sterilnog sloja. Prvi sloj sačinjen je od sitnijeg lomljenog kamena po kojem je raspoređen nešto krupniji kamen, a onda dolazi nabijena zemlja. Pretpostavka je da su se po tom posljednjem sloju nalazile složene kamene ploče. Potvrda ovakvog mišljenja je nalaz od triju kamenih ploča većih dimenzija, složenih u nizu. Veći dio takvih kamenih ploča nađen je u jednom stambenom objektu u obližnjem zaseoku sela (sl.1).

Osim fragmenata kamene plastike, fragmenata fresaka od pokretnog arheološkog materijala, s lokaliteta Đurđevac mogu se izdvojiti i čavli, klinovi raznih dimenzija i namjene, željezni predmeti, kao i ulomci keramike koja se svrstava u kasnosrednjovjekovnu keramiku XIV. – XV. vijeka (Tab. I i II).

Nakon otkopavanja same crkve i nakon njene konzervacije 2017. (sl. 12), pristupilo se, iduće godine, raščišćavanju terena oko njena zapadnog, južnog i istočnog zida. Tom prilikom uočeno je nekoliko kamenih ploča većih dimenzija, koje su položene u ravni s temeljima crkve. Za ploče smo pretpostavili da se radi o tzv. mramorima (nadgrobnim pločama). Do sada su, u razdoblju između 2019. i 2022. godine, na prostoru istočno i jugoistočno od apside te zapadno

3 Boris Graljuk ključni kamen s lokaliteta Đurđevac uspoređuje s grbom reda ivanovaca; B. Graljuk, 2018, 205.

Slika 7 Ključni kamen iz oltara crkve

Slika 8 Baza stuba in situ

Slika 9 Fragmenti kamene plastike sa lokaliteta Đurđevac

Slika 11 Kamena plastika s lokaliteta Đurđevac

Slika 10 Fragment kamene plastike sa lokaliteta Đurđevac

Slika 12 Prikaz crkve iz zraka, snimljeno iz pravca zapad – istok

od ulaza u crkvu istražene ukupno 24 grobne cjeline koje se nalaze u istom stratigrafskom sloju (sl. 13). Uočene su dvije vrste ukopa, mramorom i bez njega. S obzirom na to da su arheološka istraživanja u tijeku, ostala su zasad još tri neistražena mramora, koja su do sada evidentirana.

Grobni katalog

- Grob 1 – dječji kostur, orijentiran zapad – istok, s glavom na zapadu. Nalazi se jugoistočno od oltara crkve. Kostur je prilično devastiran, nalazio se u blago zgrčenom položaju. Nije bio pokriven mramorom.
- Grob 2 – devastirani kosturni ostaci na 0,20 m udaljenosti od istočne strane oltara, orijentiran zapad – istok, s glavom na zapadu. Nije bio pokriven mramorom.
- Grob 3 – nalazi se na udaljenosti od 0,50 m od groba 2, prilično devastiran, orijentiran zapad – istok, s glavom na zapadu. Nije bio pokriven mramorom.
- Grob 4 – kosturni ostaci devastirane lubanje, lubanja je na zapadu. Nije bio pokriven mramorom.
- Grob 5 – ostaci dijela *os frontale* i *os parietale* te dobro očuvana mandibula. Orijentiran zapad – istok, s glavom na zapadu. Mandibula je pripadala zrelijoj, muškoj osobi. Iznad glave stajala je manja vertikalna ploča. Konstatirana je i fibula s tibijom kao i dio pelvisa. Uz lijevu stranu kostura uočen je linijski trag trulog drveta. Grob se nalazi ispred desnog dijela zapadnog zida crkve gledajući od ulaza. Nalazio se ispod mramora.
- Grob 6 – nalazi se gotovo na ulazu u samu crkvu, udaljen na oko 0,50 m, sastoji se od oštećene mandibule i dijela *os parietale*, orijentiran zapad – istok s glavom na zapadu. Nije bio pokriven mramorom.
- Grob 7 – sastoji se od prilično devastiranih kostiju lubanje, mandibule s fragmentiranim ostacima humerusa i klavikule. Orijentiran je zapad – istok, s glavom na zapadu. Nije bio pokriven mramorom.
- Grob 8 – uvjetno rečeno grob. Devastirani kosturni ostaci nalaze se u „palištu“ čiji je promjer oko 1,00 m. Na kostima uočeni tragovi paljevine. Od kosturnih ostataka imamo nekoliko fragmenata dugih kostiju.
- Grob 9 – nalazi se pored groba broj 5. Grob 9 čine ostaci fibula s tibijom i femur, fragment *os parietale* te ostaci trulog drveta. Orijentiran je zapad – istok, s glavom na zapadu. Grobovi 5 i 9 nalaze se ispod iste kamene ploče (mramora).
- Grob 10 – konstatirana samo lubanja, orijentirana zapad – istok.
- Grobovi 11, 12 i 12 a – otkopani su dizanjem kamene ploče (mramora) koja se nalazila iza oltara crkve. Čišćenjem ove grobne cjeline uočena su tri kostura. Kosturi br. 11 i br. 12 položeni su jedan uz drugi. Kostur br. 11 čini devastirana lubanja, dok je kostur br. 12 nešto bolje očuvan s gotovo čitavom lubanjom, udovima i dijelovima pelvisa. Oba kostura su orijentirana zapad – istok, s glavom na zapadu. Dužina kostura broja 12 iznosi 175 cm. Kostur broj 12 a nalazio se na kosturu br. 11. Dužina ovog kostura je 75 cm, orijentiran je zapad – istok, s glavom na zapadu. Ovaj dječji kostur relativno je dobro očuvan. Vjerojatno

se radi o naknadnom ukopu kostura broj 12 a jer na kosturu br. 11 osim lubanje i dijela pelvisa gotovo da i nema drugih kostiju, osim pojedinačnih sitnijih koščica.

- Grob 13 – konstatirana je samo lubanja, orijentirana zapad – istok. Nije bio pokriven mramorom.
- Grob 14 – konstatirani su ostaci femura, fibule, tibije i dijela pelvisa. Nije bio pokriven mramorom.
- Grob 15 – relativno je dobro očuvan, orijentiran zapad – istok, s glavom na zapadu. Ruke su položene uz tijelo. Dužina kostura iznosi 175 cm. Nije bio pokriven mramorom.
- Grob 16 – devastiran, orijentiran zapad – istok, s glavom na zapadu. Nije bio pokriven mramorom.
- Grob 17 – konstatirana je samo lubanja, orijentirana zapad – istok. Nije bio pokriven mramorom.
- Grob 18 – devastiran, orijentiran zapad – istok, s glavom na zapadu. Nije bio pokriven mramorom.
- Grob 19 – ostaci dječjeg kostura koji se nalazio ispod kamene ploče (mramora) na dubini od 82 cm. Kostur je prilično devastiran, dužine 91 cm. Orijentiran zapad – istok, s glavom na zapadu. Pored kostura, s njegove desne strane uočen je crni trag trulog drveta. Uz lubanju nalazio se kamen.
- Grob 20 – ostaci potpuno devastiranog dječjeg kostura. Orijentiran je zapad – istok, s glavom na zapadu. Dužina kostura iznosi 57 cm. Ovaj grob se nalazi u ravnini s grobom br. 19, ali na dubini od 62 cm. Nije bio pokriven mramorom.
- Grob 21 – dobro očuvan, orijentiran je zapad – istok, s glavom na zapadu. Riječ je o ženskom kosturu dužine 160 cm. U predjelu lijevog humerusa pronađen je fragment metala i jedno fragmentirano dugme. Ruke su položene preko pelvisa. Kod zgloba lijeve noge pronađen je klin. U zemlji prilikom otkopa groba mjestimice se pojavljuju fragmenti keramike i komadići šljake (troske). Grob se nalazio na dubini od 82 cm, skoro paralelan s grobom 19. Nije bio pokriven mramorom.
- Grob 22 – na dubini od 76 cm, potpuno devastiran. Orijentiran je zapad – istok, s glavom na zapadu. Nije bio pokriven mramorom.
- Grob 23 – nalazi se u produžetku groba br. 22. Riječ je o muškom kosturu, dobro očuvanom, dužine 178 cm. Ruke su položene preko pelvisa. Orijentiran zapad – istok, s glavom na zapadu. U predjelu desnog i lijevog radijusa kao i pelvisa pronađeno je 16 ukrasnih dugmića i jedna kopča, vjerojatno od pojasa (sl. 14). Grob se nalazio na dubini od 80 cm. Nije bio pokriven mramorom.
- Grob 24 – kostur je potpuno devastiran. Nije bio pokriven mramorom.

Nalaz koji bi mogao biti izdvojen jer je gotovo u cjelini sačuvan, veći je keramički lonac, pronađen u prostoru između grobova pod rednim brojevima 1 i 8 (Tab. III).

Godine 2020. u prostoru iza južnog zida crkve, u sada već jednom dijelu nekropole, skidanjem humusnog sloja na dubini od 40 cm otkrivena je ovalna konstrukcija. Konstrukciju čini

poviši sloj zemlje na kojoj se nalaze pravilno složene kamene ploče na kojima se djelimično nalaze dva sloja zemlje (sl. 15). Visina konstrukcije iznosi 65 cm, a dimenzije promjera 120 x 100 cm. Pretpostavka je da se radilo o kružnoj kamenoj ploči koja je pod izvjesnim pritiskom popucala. Iznad nje nalazio se sloj nabijene uglučane zemlje, a iznad njega sloj crvene zemlje, koji bi mogao ukazivati na prisustvo vatre jačeg intenziteta. U profilu sa zapadne strane konstrukcije, u sloju crne zemlje nađena je brončana žica. Za sada je nejasna namjena i uloga ove konstrukcije.⁴

Arheološkim istraživanjima provedenima u razdoblju između 2014. i 2022. godine pronađene su, dakle, ukupno 24 grobne cjeline. Od toga su samo dva istražena groba imala priloge – kopču s dugmićima odnosno dugmiće, koje za sada nije moguće datirati. Od ostalih pokretnih nalaza prevladavaju fragmenti keramičkih posuda, željezni klinovi i noževi koje je preliminarnom analizom moguće kronološki smjestiti u razdoblje kasnog srednjeg vijeka.

Analizom tlocrta i fragmenata kamene plastike zapažaju se obilježja provincijalne sakralne gradnje kasnogotičkog stila (sl. 16). Kako je gradnja bila pod utjecajem mediteranskog i srednjoeuropskog graditeljstva, analogije možemo tražiti u sakralnim objektima Slavonije, kao što su crkva sv. Duha na lokalitetu Hrastovačka gora ili crkva sv. Križa u Zrinu (sl. 17).

Pod politički jedinstvenim okvirom srednjovjekovno društvo prisvaja tekovine gotičke umjetnosti, koje odgovaraju njegovim sposobnostima i prohtjevima u uvjetima feudalnog razvoja.⁵ Pojedini autori naglašavaju da su zdanja koja su građena na teritoriju današnje Bosne u velikoj mjeri skromnija, pokazuju stilsko zakašnjenje i nisu prelazila granice provincijalne umjetnosti. Navedeno se može primijetiti i na arhitekturi crkve sv. Đorđa.

U srednjem vijeku kult sv. Đorđa bio je izrazito raširen na Istoku i na Zapadu, gdje se svetac predstavljao kao vitez i kao zaštitnik zemljoradnika. Procvat ovoga kulta na prostoru Pounja i Povrbasja započinje u XII. stoljeću, s križarskim ratovima, prvenstveno među vlastelom. Sveti Đorđe, atributima feudalnog doba predstavljen kao vitez koji jaše na konju i kopljem probada zmaja (personifikaciju zla), simbol je pobjede kršćanstva nad poganstvom, predstavlja prototip idealnog kršćanskog viteza.⁶

Crkveno pitanje i organiziranje župa Dubica, Vrbas i Sana

Jedno od najtežih pitanja koja se otvaraju istraživanjem ovog lokaliteta jest povijest crkvene organizacije srednjovjekovnih župa Dubica, Vrbas i Sana, odnosno identifikacija crkvenih organizacija i njihovih sjedišta. Izvori različitog porijekla – srpski, ugarski, dubrovački, zatim dokumenti papinske kurije, katoličke crkve i franjevačkog reda svjedoče o crkvenim prilikama.⁷

4 Napravljena su dva probna rova s istočne i zapadne strane konstrukcije. Na zapadnoj strani u probnom rovu naišli smo na noge kostura koji pripada grobu broj 21. S istočne strane konstrukcije rov je spušten za 30 cm u dubinu i naišli smo na lubanju. Lubanja je zavedena i ostavljena za sljedeću kampanju. Bočno uz konstrukciju otkrivena je još jedna lubanja, koja je također zavedena i ostavljena za sljedeća arheološka istraživanja. Zatim, otvorili smo dio konstrukcije k istoku, kod probnog rova s istočne strane. U ovom otkopnom probnom profilu pronađena su dva fragmenta kostiju izrazito bijele boje (kosti su vjerojatno bile izložene vatri visoke temperature). Pored ova dva fragmenta u sloju nađen je valjkasti komad željeza, s jedne strane šupalj.

5 I. Fisković, 2005.

6 B. Graljuk, 2018, 198.

7 J. Mrgić-Radojčić, 2002, 133.

Poznato je da su na prostoru Donje Slavonije, u donjim tokovima Sane, Une i Vrbasa, zatim od Save do planine Kozare u XII. stoljeću formirane su tri županije, Dubica, Sana i Vrbas, koje u to vrijeme nisu pripadale Donjim krajima, nego su priznavale vlast ugarskog kralja.⁸

Nada Klaić ističe da srednjovjekovna Slavonija u vrijeme kad je došla pod vlast Arpadovića još nije bila „dozrela“, te da je tek jedna jača politička vlast mogla ovladati zemljom i nametnuti prvi put čvršću politiku i crkvenu organizaciju, koja se kao takva zadržala do XIII. stoljeća.⁹ To se i dogodilo nakon smrti kralja Lajoša 1382. godine, kada je veliki vojvoda Hrvoje Vukčić započeo osvajanja i ovo područje od Save na sjeveru pa sve do Une na Zapadu nakon 1385. godine uvrstio u sastav Donjih kraja.¹⁰

Najranije sačuvane podatke o prisustvu katoličke crkve na teritoriju ugarskih županija Dubice, Vrbasa i Sane daje nam popis župa Zagrebačke biskupije iz 1334. godine. Župe su bile organizirane u okviru dubičkog arhiđakonata, podijeljenog na tri kotara: dubički, vrbaški i sanski.¹¹

Župa Dubica sa središtem u gradu Dubici javlja se u izvorima 1244. godine.¹² Župa se prostirala od rijeke Strigove na zapadu do rijeke Moštanice na istoku, na jugu do obronaka Kozare, a na sjeveru je prelazila Savu i obuhvaćala teritorije i s njene lijeve obale. Prema popisu katoličkih župa iz 1334. godine dubički kotar imao je župne crkve u Dubici, Gredi, Slabinji, Brekinji i Strigovi.¹³ Hrvoje Vukčić osvaja Dubicu i pripaja je Donjim krajima (1398. – 1402. godine).¹⁴ Budući da je grad bio središte župe, a kako se nalazio na trasi važnog puta uz obalu Une i Save do Siska, brzo se razvijao. Grad pada pod osmanlijsku vlast 1538. godine, deset godina nakon pada Jajačke banovine. Na prostor Dubičke županije otprilike u isto vrijeme, početkom XIII. vijeka, doseljavaju se viteški (u ovom slučaju templari) i crkveni (pavlani, ivanovci i dr.) redovi. Dolaskom Osmanlija i jednima i drugima nestaje trag.¹⁵

U sklopu ove župe u XIII. vijeku prvi se put spominje i Kostajnica, kao naziv jednog posjeda (oko 1258. godine), ali već 1290. godine pojavljuje se kao naselje većeg ranga.¹⁶ Određeni broj župa iz popisa 1334. odnosno 1501. godine spominje se u blizini Kostajnice, odnosno kostajničkog Pounja, podijeljenog između arhiđakonata Gora i Dubica. Kako je područje Kostajnice bilo granično, s granicom na rijeci Uni, povremeno dolazi do promjena u teritorijalno-vlasničkim odnosima između dubičke s jedne i gorske s druge strane. Stoga se pojedine župe povremeno javljaju na području dubičke županije.¹⁷

8 J. Mrgić-Radojčić, 2002, 244-258; P. Čošković, 2008, 96-97.

9 P. Čošković, 2008, 95.

10 J. Mrgić-Radojčić, 2002, 244.

11 J. Buturac, 1984, 70-73.

12 U izvorima od 1244. godine Dubica se spominje kao „slobodna varoš“ (*libera villa*) i njeni varošani (*hospites*). Granice ove župe detaljno su opisane u povelji kralja Bele IV. iz 1269. godine, templari u zamjenu za Senj i Gacku dobili su Dubicu; tako funkciju župana obavljaju vranski priori templarskog reda, a od 1313. godine iz reda vitezova sv. Ivana hospitalci, ivanovci; J. Mrgić-Radojčić, 2002, 257.

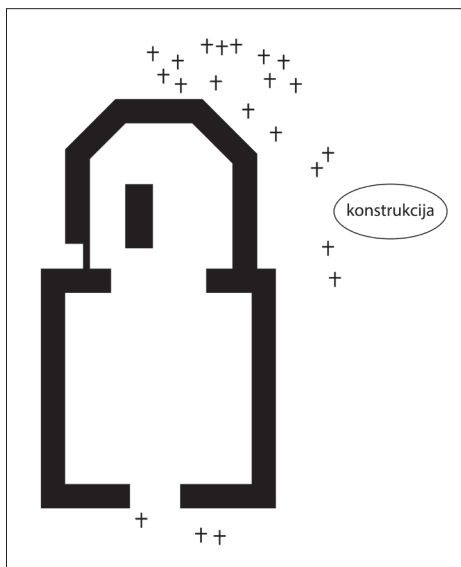
13 J. Buturac, 1984, 70-71.

14 10. srpnja 1402. vranski prior i dubički župan Emerik Bebek javlja ugarskom kralju da je dubička župa ponovno u njegovim rukama; J. Mrgić-Radojčić, 2002, 257.

15 L. Borić, 2017, 13.

16 Kostajnica testamentom Jelene Lipovičke (1442. godine) prelazi u ruke kneza Martina Frankopana; J. Mrgić-Radojčić, 2002, 258.

17 A. Novak, 2011, 167-168.

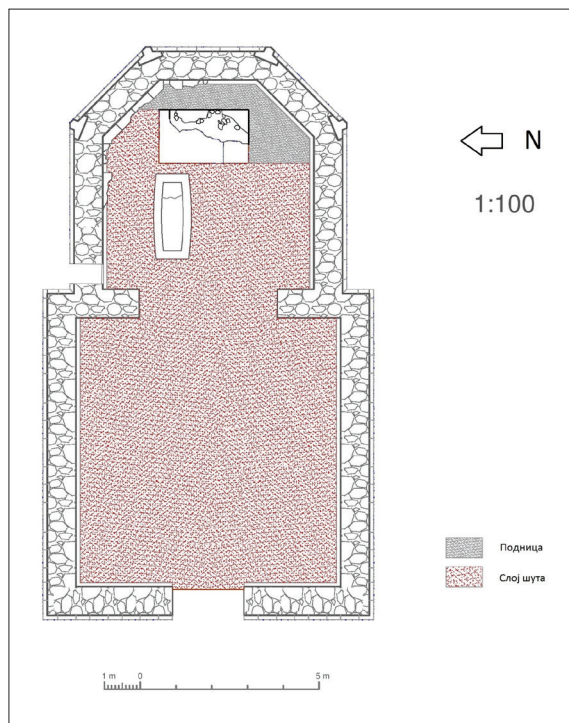
Slika 13 Položaj grobova u odnosu na crkvu sa položajem konstrukcije

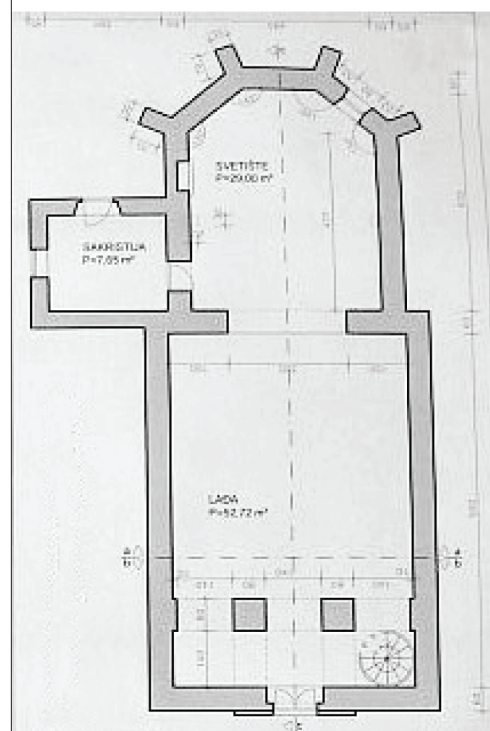
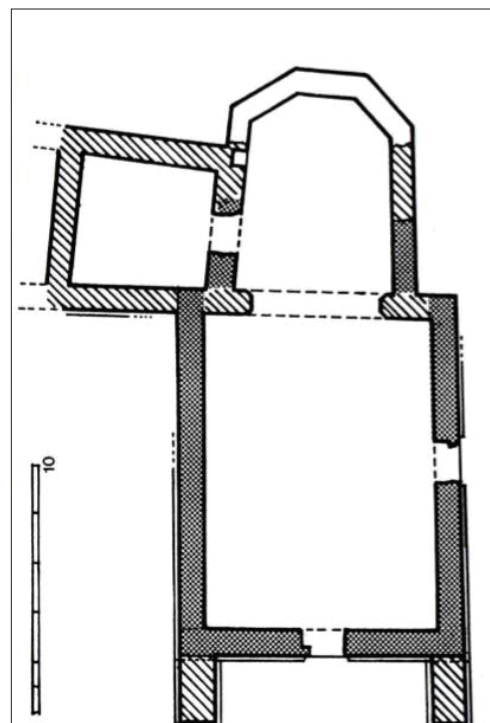
Slika 14 Nalaz iz groba 23

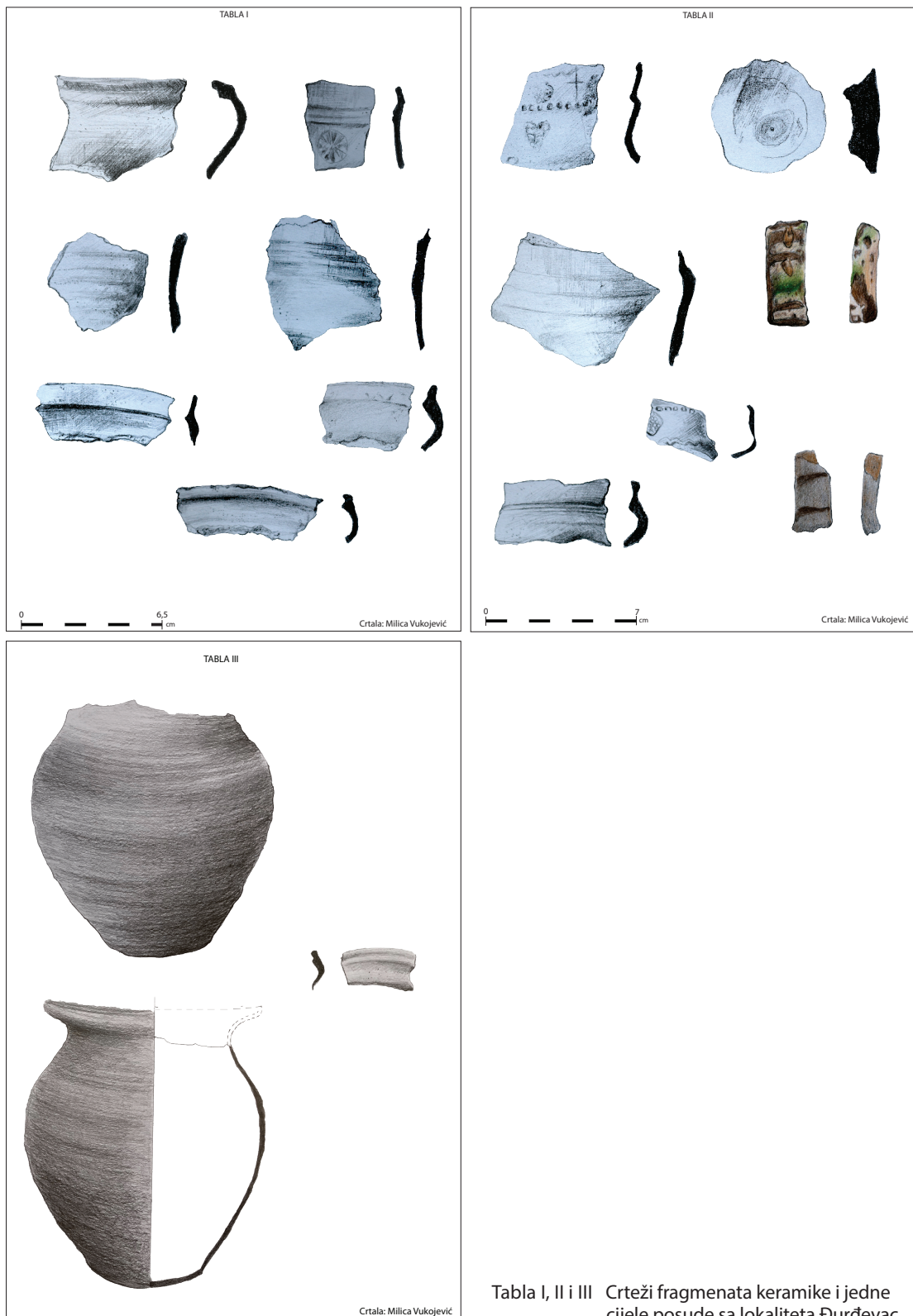
Slika 15 Ovalna konstrukcija na lokalitetu Đurđevac

Slika 16 Tlocrt crkve sv. Đorđa – Đurđevac

Slika 17 Tlocrt crkve sv. Duha, Hrastovička gora; tlocrt crkve sv. Križa, Zrin

Župa Sana spominje se u povijesnim izvorima 1244.¹⁸ godine, u dokumentu kralja Bele IV., kada je bila u sastavu Donjih kraja, kojim je upravljao Stjepan Hrvatinić (rodonačelnik porodice Hrvatinića).¹⁹ Obuhvaćala je teritorij od Mrina na jugu do grada Kozara (današnji Kozarac) na sjeveru, na zapadu do Japre i Une, a na sjeverozapadu do rijeke Svodne, gdje se graničila sa župom Dubicom. Sa župom Vrbas granica je bila na padinama planine Kozara i sela Piskavice.²⁰

Na osnovi popisa crkava Zagrebačke biskupije iz 1334. godine, na području dubičkog arhiđakonata postojalo je 7 crkava posvećenih sv. Đorđu (*sanctus Georgius*); dvije u dubičkom, dvije u sanskom i tri u vrbaškom kotaru, ali nijedna od dolje navedenih ne pripada crkvi s lokaliteta Đurđevac.

Item ecclesia santci Georgii de Ozirauchi – danas Elezovača kod Gornjih Međuvođa (dubički kotar).

Item ecclesia sancti Georgii de Optez – crkva sv. Đorđa u Otoku kod Dubice (dubički kotar).

Item ecclesia sancti Georgii de Mren – danas Mrin između Sanskog Mosta i Ključa (sanski kotar).

Item ecclesia sancti georgii de Blagaj – Blagaj na Sani kod Novog Grada (sanski kotar).²¹

O lokalnom stanovništvu i njegovu duhovnom životu brigu vode župnici i niže svećenstvo. Uz župne crkve na terenu i u izvorima spominje se određeni broj crkava i kapela koje nisu navedene u župnim popisima. O njima posjedujemo jako malo podataka, neke od njih bile su filijalne crkve i kapele, a neke su funkcionirale kao grobljanske i o njima nema podataka jer nisu davale prihod te se stoga ne mogu naći u popisima.²²

Babonići, kneževi Blagajski, između Vodičeva i Tvrdog grada

Donje i srednje Pounje u srednjem vijeku pripadalo je Slavoniji, odnosno ulazilo je u sastav Ugarskog Kraljevstva. Među najznačajnijim feudalnim porodicama ovog teritorija, koji se možda mogu povezati upravo uz srednjovjekovnu crkvu Đurđevac, izdvojila se porodica goričko-vodičkih kneževa, koja krajem XII. vijeka ima brojne posjede u današnjoj sjeverozapadnoj Bosni. Među najznačajnijima su posjedi Vodičevo, Tvrdi grad Blagaj.

Gorički kneževi postaju vlastela u staroj dubičkoj župi u XII. vijeku.²³ Srednjovjekovno Vodičevo (*Wodicha, Wodycha, Vodyche*), smješteno na desnoj obali Une, od Novog Grada ka

18 Prvo spominjanje župe Sana u izvorima iz 1256. godine, u ispravi stolnobeogradskog kapitola, gdje se navodi Aleksandar „comes de Zana“, a uz njega i Mojsije „comes de Vrbas“. U ispravi zagrebačkog biskupa iz 1278. godine o izmirenju dviju najmoćnijih slavonskih porodica - Gisingovaca i Babonića spominje Giralda, arhiđakon Sane, Dubice i Vrbasa. Župan Vrbasa i Sane 1280. je Ivan od Gisinga, a već 1285. godine Radoslav Babonić, „gospodar Glaža, Vrbasa i Sane“; J. Mrgić-Radojčić, 2002, 244.

19 M. Tomić, 2018, 138.

20 J. Mrgić-Radojčić, 2002, 244-248.

21 J. Buturac, 1984, 70-73.

22 A. Novak, 2011, 159-160.

23 I. Bojanovski, 1964, 10.

Kostajnici, knez Stjepan I. Babonić dobiva „zemlju Vodicom zvanu“ od ugarsko-hrvatskog kralja Emerika.²⁴ Širenje posjeda krajem XII. i početkom XIII. vijeka na prostor Vodičeva bilo je prvo teritorijalno širenje kneževa Babonića.²⁵ Posjed se nalazio na važnom srednjovjekovnom putu, uz dolinu Une, a u blizini prvobitnih posjeda Goričke i Zrina. U ispravi hercega Bele, sina kralja Bele IV., spominje se utvrda Vodičevo, što navodi da su kneževi Babonići odlučili dodatno osigurati svoju vlast.²⁶ Ivo Bojanovski ostatke ove srednjovjekovne utvrde smješta u Donje Vodičevo, na uzvišenju zvanom Đurića-kula.²⁷ Da je srednjovjekovno Vodičevo bilo naseljeno, govori nam podatak da se u popisu goričkog arhiđakona Ivana 1334. godine navodi crkva posvećena Djevici Mariji.²⁸

Krajem XIII. vijeka, nakon gašenja vodičke grane kneževa Babonića, Vodičevo preuzimaju njihovi rođaci iz goričke grane, da bi sredinom XIV. vijeka Vodičevo doživjelo novi uspon za života kneza Dujma Blagajskog.²⁹ U drugoj polovini XIV. vijeka obližnji Blagaj postaje glavno sjedište blagajske grane roda Babonića te Vodičevo postupno počinje gubiti na ekonomskoj i strateškoj važnosti.³⁰ Babonići nastoje ostvariti svoju političku i ekonomsku prevlast u sanskoj županiji. Važnost doline Sane kao komunikacijskog pravca navela je Baboniće da svoju utvrdu Vodičevo i okolne posjede koji su se nalazili u neposrednoj blizini ušća Sane u Unu iskoriste kao polaznu točku njihove ekspanzije u političkoj i ekonomskoj moći.

Najvažniji posjed, utvrda na prostoru sanske županije kneževa Babonića svakako je Tvrdi grad Blagaj.³¹ Grad se našao u samom središtu posjeda Babonića, koji su se prostirali od Kupe do Vrbasa i od Save do planine Grmeč. Krajem XIII. vijeka Babonići zauzimaju Blagaj, kada knez Radoslav I. preuzima župansku službu u Sanskoj županiji³² i postaje župan Glaža, Vrbasa i Sane (... *Nos Radizlaus comes de Glaas, Vrbaz et Zana...*).³³ Nastanak Blagaja na Sani pada u doba najveće moći Babonića.³⁴ Spojivši prostrane vodičko-sansko-dubičke posjede, Babonići postadoše daleko najmoćnija feudalna porodica. Slavonijom vladaju kao pravi dinasti, a kao banovi kuju novac.³⁵

24 „...terram Wodicha vocatam in partibus inferioribus Sclavonie, in contiguitate districtus Zane et Dubicha existentem...“, T. Smičiklas (ur.), 1904, dok. 332, 360.

25 H. Kekez, 2012, 308.

26 H. Kekez, 2012, 309.

27 I. Bojanovski, 1964, 12; Srednjovjekovni utvrđeni dvorac Vodica, matica knezova Babonića Vodičevskih. Do 1974. stajao je još sjeverni ugao (8 x 2 x 2), kada je sve porušeno u akciji izgradnje seoskog puta; *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom 2, 1988, 37.

28 *Item ecclesia beate virginis de Vodicha*, J. Buturac, 1984, 72.

29 H. Kekez, 2012, 310.

30 H. Kekez, 2012, 311.

31 Srednjovjekovni zamak na istaknutom brdu, gdje se nalaze ostaci povelike utvrde. Vlasništvo je velikaške porodice Babonića, čija jedna grana po njemu nosi nadimak Blagajski („de Blagay“); *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom 2, 1988, 37.

32 H. Kekez, 2012, 356.

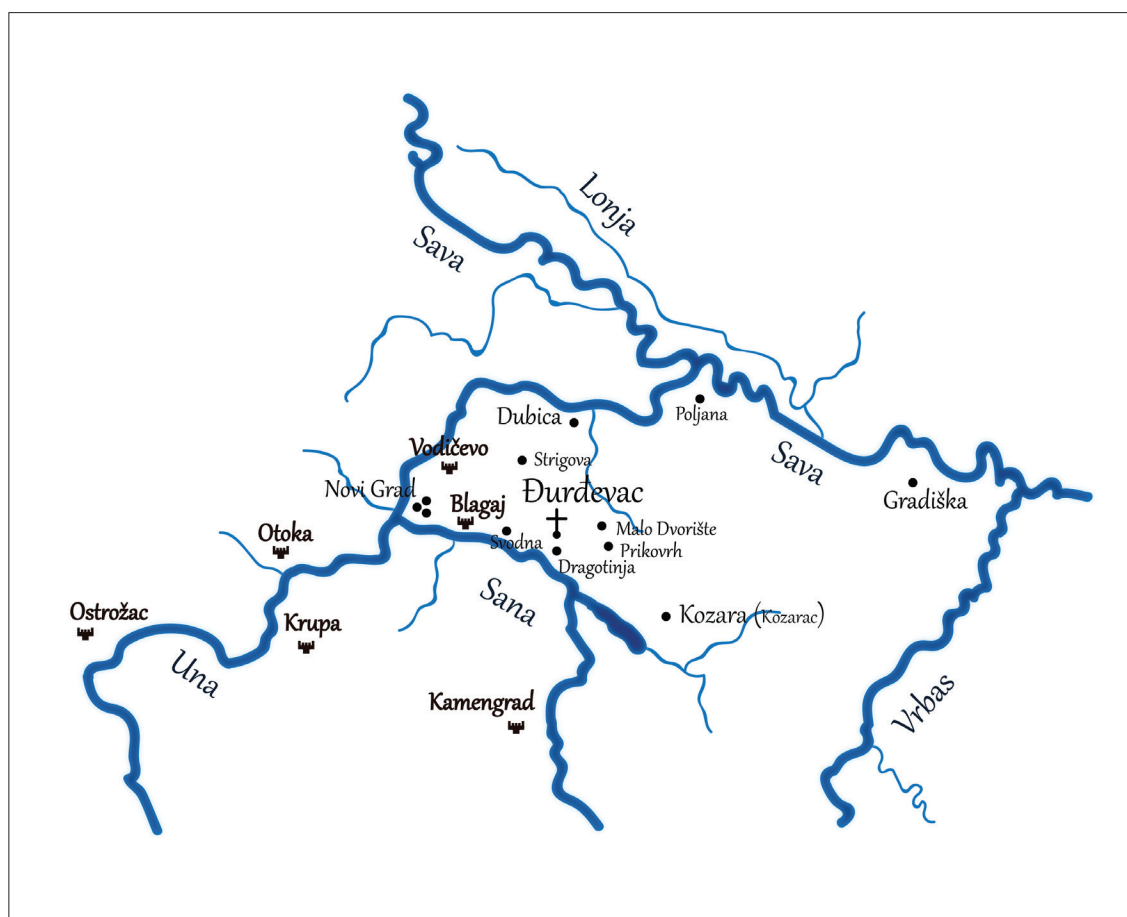
33 Sukob slavonskih plemićkih porodica Gutkeleda i Gisingovaca, koji se prenio na prostor između Save i Drave, omogućio je Babonićima uređivanje njihovih posjeda i učvršćivanje njihove prevlasti na prostoru južno od Save; H. Kekez, 2012, 349-350.

34 I. Bojanovski, 1964, 12.

35 I. Bojanovski, 1964, 11.

Posjedi Babonića u uskoj vezi s lokalitetom Đurđevac?

Kao što je već spomenuto, lokalitet Đurđevac nalazi se na administrativnoj granici Grada Prijedora i općine Kozarska Dubica te stoga valja spomenuti današnje srednjovjekovne lokacije koje su u većoj ili manjoj mjeri zavisile od Babonića, a nalazile su se u neposrednoj blizini lokaliteta Đurđevac (karta 1).

Karta 1 Srednjovjekovni arheološki lokaliteti sjeverozapadne Bosne koji su pripadali posjedima Babonića, u blizini Đurđevca (izradila D. Tubin)

Osim posjeda u sanskoj župi, Babonići se šire do kraja XIV. vijeka i do istočnih dijelova dubičke župe, između sjevernih obronaka Kozare i južnih padina Prosare.³⁶ Riječ je o posjedi-ma Vojska, Lubina i Rakovec³⁷, koji su se nalazili uz tokove rječica Mlječanice i Moštanice, koje se niz obronke Kozare spuštaju k Uni i Savi i omogućuju bolju povezanost Blagaja s posjedom Poljana (danas selo Draksenić).³⁸

Južno od lokaliteta Đurđevac nalazi se selo Dragotinja, na desnoj obali rijeke Sane, uzvodno od Blagaja. Sjeverozapadno od Dragotinje nalazi se Vodičevo i vodički kraj uz rijeke Sanu i Unu, kao i uz potoke Strigova, Mekinja i Svodna, koji u XIV. vijeku pripadaju sanskom kotaru i kojima upravljaju Babonići.³⁹ U ispravi iz 1314. godine spominje se Loket, glavni meštar ivanovaca u Ugarskoj, kako daruje nekom Petku zemlju Gošću, koja se graničila s neimeno-vanim posjedom bana Stjepana VI. Babonića, međutim, iz same isprave nije jasno u čijim je rukama bio posjed Dragotin.⁴⁰ Unuci Radoslava Blagajskog 1370. godine kupuju od Lukačića, sina Pavla od Lučnice, posjede Svodnu, Dragotin i Leskovec (*Zwodna, Dragotyn et Lezkoueč*).⁴¹ Nazivi posjeda, odnosno sela Dragotin (Dragotinja) i Svodna održali su se i danas, dok nam je ime posjeda Leskovec nepoznato.

U neposrednoj blizini lokaliteta Đurđevac, u pravcu sjeveroistoka prema Knežici, odno-sno Knešpolju, nalaze se sela Malo Dvorište i Gornja Gradina - Prikovrh. Hamdija Kreševljaković spominje da „(...) Prikovrh zvao se grad u današnjem selu Gornja Gradina, što leži na trome-đi dubičkog, novskog i prijedorskog sreza, gdje mu se tragovi još raspoznaju. U neposrednoj blizini ovog grada je selo Dvorište s ostacima dvora Jelovac, što pripadaše nekad knezovima Babonežićima Blagajskim (...)“.⁴²

36 B. Graljuk, 2018, 200.

37 Danas postoje sela Vojskova i Rakovica, koja se nalaze istočno od Moštanice; Graljuk smatra da posjed Lubinu treba tražiti na prostoru između sela Sreflije i Pucari, B. Graljuk, 2018, 200. *Ecclesia sancti Mychaelis de Voyzka*, J. Buturac, 1964, 72.

38 H. Kekez, 2012, 354-355.

39 B. Graljuk, 2018, 200.

40 H. Kekez, 2012, 354; „...predicteterre prima meta sic incipit ... et per eandem viam peruenit ad metas Stephani bani... et per eandem viam vergit inter Jelseunicham et in(ter) terras magistrorum et inter Dragotino...“; T. Smiči-klas (ur.), 1910, dok. 296, 354.

41 *Ibid.*

42 H. Kreševljaković, 1953, 28-38.

Zaključak

Na osnovi dosadašnje istraženosti lokalitet Đurđevac možemo datirati u drugu polovinu XIV. vijeka, međutim, morfološki najkarakterističniji elementi koji nam mogu dati bolji uvid u prepoznavanje građevine propali su. Traganje za crkvenom poviješću pojedinih župa kao i za samim crkvama zahtijeva topografsku analizu prostora i pokušaj određivanja samih župnih granica.

Do kada je egzistirala i kada je uništena ova sakralna građevina posvećena sv. Đorđu, sa sigurnošću ne znamo. Ključni razlog devastacije mogao bi biti njen položaj na liniji između osvajača vojske Osmanlija i branilaca lokalnog stanovništva. Vjerojatno se to dogodilo u periodu s kraja XV. do sredine XVI. vijeka. Prve velike provale Osmanlija na teritoriju Sanskog prostora zabilježene su već 1470-ih godina. Kamengrad, koji se nalazio u gornjem toku rijeke Sane, pada 1503. godine. Narednih godina ovaj teritorij, na kojem su se prostirale spomenute župe, trpi stalne upade, pljačke i razaranja. Tvrdi grad Blagaj pod osmanlijsku vlast pada nešto prije 1537. godine, a Dubica 1538. godine. Padom Novog i Kostajnice 1557. godine cijeli prostor između Une, Sane i Save potpada pod osmanlijsku vlast. Ostaje nam otvoreno pitanje je li netko iz roda Babonića bio ktitor ove građevine. Da je postojala crkva posvećena sv. Đorđu 1334. godine, arhiđakon Ivan Gorički vjerojatno bi je upisao. Treba spomenuti da se ne nalazi ni na proširenom popisu iz 1501. godine, što je skoro dva vijeka kasnije od prvog popisa. U ovom slučaju ne možemo biti isključivi jer ako uzmemo godine prvih upada Osmanlija na sanski prostor, što je svakako ranije od 1501., njena devastacija mogla se dogoditi negdje oko 1557. godine prilikom pada Kostajnice. Promatrajući iz ugla današnjice, geografski položaj ovog lokaliteta usmjeren je na Prijedor, Knežicu, Kozarsku Dubicu, Kostajnicu i Dragotinju, stoga sa preciznošću ne možemo još uvijek govoriti o teritorijalnoj pripadnosti u vremenu njena nastanka. Ostaje nam otvoreno pitanje je li bila grobljanska ili filijalna crkva te zato nije bila uvrštena u popis Ivana Goričkog. Odgovor na ova i još druga pitanja možemo potražiti u budućim arheološkim istraživanjima. Iako je ostatke crkve Đurđevac lokalno stanovništvo dodatno devastiralo, koristeći kamen za gradnju svojih privatnih objekata, čini se da su ostaci očuvani do nekog perioda novije povijesti.

„I nijemi kamen može mnogo pričati, ali to će razumjeti samo onaj, koji se potrudi, da taj govor i razumije, dok će svakomu drugom ostati kamen tek kamenom, a razvalina bit će mu pusta rpa kamenja.“⁴³

43 Gj. Szabo, 1920, 1.

Izvori:

- **T. Smičiklas (ed.) 1904**
T. Smičiklas (ed.), *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, vol. II, Zagreb, 1907.
- **T. Smičiklas (ed.) 1910**
T. Smičiklas (ed.), *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, vol. VIII, Zagreb, 1910.
- *Prvi Šematizam pravoslavne srpske mitropolije Banjalučko-bihačke za godinu 1901*, A. Joka-nović (ur.), Banja Luka, 1903.

Bibliografija:

- **Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine 1988**
Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, tom 2, Arheološka nalazišta regija 1-13, Sarajevo 1988.
- **I. Bojanovski 1964**
I. Bojanovski, Blagaj na Sani, *Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 12.3, 1964, 6-18.
- **J. Buturac 1984**
J. Buturac, Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine, *Starine* 59, 1984, 43-108. <https://dizbi.hazu.hr/a/?pr=i&id=177362> (pristupljeno 03.09.2019.)
- **L. Borić 2017**
L. Borić, *Viteški redovi u Dubičkoj županiji*, završni rad, Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji, Zagreb, 2017. <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:111:994063> (pristupljeno 03.09.2019.)
- **P. Čošković 2008**
P. Čošković, Bosanska Gradiška od XII do XIV vijeka, *Istorija Bosanske Gradiške i njene okoli-ne*, od najstarijih vremena do 1985. godine, Gradiška, 2008, 93-114.
- **I. Fisković 2005**
I. Fisković, Umjetnost gotičkog doba na tlu Bosne i Hercegovine, *Kolo* 2, 2005, <https://www.matica.hr/kolo/299/umjetnost-gotickog-doba-na-tlu-bosne-i-hercegovine-20320/> (pristupljeno 16.03.2022.).
- **B. Graljuk 2018**
B. Graljuk, Romaničko i gotičko sakralno graditeljstvo na području Pounja i Povrbasja, u: F. Piplović (ur.), *Dubički arhiđakonat u razvijenom srednjem vijeku i njegovi tragovi kroz kasnija stoljeća*, Zbornik radova, Banja Luka, 2018, 145-211.

- **H. Kekez 2012**
H. Kekez, *Plemićki rod Babonića do kraja 14. stoljeća*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji, Zagreb, 2012.
- **H. Kreševljaković 1953**
H. Kreševljaković, *Stari Bosanski gradovi, Naše starine, Godišnjak zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti narodne republike Bosne i Hercegovine* 1, Sarajevo, 1953, 7-44.
- **F. Piplović (ur.) 2018**
F. Piplović (ur.), *Dubički arhiđakonat u razvijenom srednjem vijeku i njegovi tragovi kroz kasnija stoljeća*, Zbornik radova, Banja Luka, 2018, 127-144.
- **J. Mrgić-Radojčić 2002**
J. Mrgić-Radojčić, *Donji Kraji, krajina srednjovekovne Bosne*, Beograd, 2002.
- **A. Novak 2011**
A. Novak, *Gorski arhiđakonat Zagrebačke biskupije u razdoblju od 1334. do 1501. godine (Povijesni razvoj crkvenoadministrativnog područja)*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji, Zagreb, 2011.
- **Gj. Szabo 1920**
Gj. Szabo, *Srednovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1920.
- **M. Tomić 2018**
M. Tomić, *Sakralna povijesna baština srednjevjekovnog Sanskog dekanata*, u: F. Piplović (ur.), *Dubički arhiđakonat u razvijenom srednjem vijeku i njegovi tragovi kroz kasnija stoljeća*, Zbornik radova, Banja Luka, 2018, 127- 144.

Ilustracije:

- Slika 1 Štala napravljena od kamena i pod popločan nadgrobni pločama sa lokaliteta Đurđevac (snimila D. Tubin, Arhiv Muzeja Kozare)
- Slika 2 Tragovi boje na zidu sa spoljašne strane oltara (Arhiv Muzeja Kozare)
- Slika 3 Fragmenti prozora (Muzej Kozare, Arheološka zbirka, inv. br. 1/2018, 2/2018)
- Slika 4 Pogled na unutrašnjost oltara iz pravca sjevera, prije konzervacije (Arhiv Muzeja Kozare)
- Slika 5 Ključ, pronađen u sjeveroistočnom dijelu oltara (Muzej Kozare, Arheološka zbirka, inv. br. 2/2014)
- Slika 6 Freske iz dijela oltara i naosa (Muzej Kozare, Arheološka zbirka, inv. br. 1/2014)
- Slika 7 Ključni kamen iz oltara crkve (Muzej Kozare, Arheološka zbirka, inv. br. 3/2014)
- Slika 8 Baza stuba *in situ* (Arhiv Muzeja Kozare)
- Slika 9 Fragmenti kamene plastike sa lokaliteta Đurđevac (Muzej Kozare, Arheološka zbirka, inv. br. 1/2020, 1/2015)
- Slika 10 Fragment kamene plastike sa lokaliteta Đurđevac (Muzej Kozare, Arheološka zbirka, inv. br. 2/2015)
- Slika 11 Kamena plastika s lokaliteta Đurđevac (snimila D. Tubin, Arhiv Muzeja Kozare)
- Slika 12 Prikaz crkve iz zraka, snimljeno iz pravca zapad – istok (Arhiv Muzeja Kozare)

- Slika 13 Položaj grobova u odnosu na crkvu sa položajem konstrukcije (period 2019.-2022. godina, izradila D. Tubin)
- Slika 14 Nalaz iz groba 23 (Muzej Kozare, Arheološka zbirka, inv. br. 270/1826)
- Slika 15 Ovalna konstrukcija na lokalitetu Đurđevac (snimila D. Tubin, Arhiv Muzeja Kozare)
- Slika 16 Tlocrt crkve sv. Đorđa – Đurđevac (izradio A. Vulić)
- Slika 17 Tlocrt crkve sv. Duha, Hrastovička gora (snimio i nacrtao Z. Horvat; preuzeto s <https://www.dinarskogorje.com/hrastovi269ka-gora.html>, pristupljeno 03.09.2019.), tlocrt crkve sv. Križa, Zrin (preuzeto iz B. Graljuk, 2018, 197)
- Karta 1 Srednjovjekovni arheološki lokaliteti sjeverozapadne Bosne koji su pripadali posjedima Babonića, u blizini Đurđevca (izradila D. Tubin)
- Tabla I-III Crteži fragmenata keramike i jedne cijele posude sa lokaliteta Đurđevac (autor Milica Vukojević)

Palma Karković Takalić

Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
pkarkovic@ffri.uniri.hr

Original Scientific Paper

Received: 1.7.2023.

UDK: 7.033(497.572-92Vinodol)
73.033(497.572-92Vinodol)
745.51(497.572-92Vinodol)

Barbara Španjol-Pandelo

Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
bspanjol@uniri.hr

The State of Research on Medieval Art in the Vinodol Region with a Special Reference to Wooden Sculpture of Ledenice and Drivenik

In this paper, we will focus on the geographical area of Vinodol in the period of the late Middle Ages. In this area about fifty sacral buildings have been discovered, that, according to their form and architectural elements, can be dated to the thirteenth, fourteenth and fifteenth centuries. However, the liturgy is nowadays being served in only a dozen of churches, while others have been abandoned. The aim of this paper is to discuss the reasons of this 'abandonment', to show how local cults and cult places reacted in the face of invasion, conquest, migrations, that affected Vinodol area from the sixteenth to the first half of the twentieth century. In particular, the aim is to explore and present the medieval wooden sculpture in the Vinodol region that has shown least 'resistance' to these changes in respect to the architecture and cult places. The research is focused on a few preserved examples of wooden sculpture and archival sources: canonical visitations from the seventeenth and eighteenth century, descriptions of Vinodol by travel writers and historians from the end of the nineteenth century, documentary photographs from the first half of the twentieth century and photographs and postcards of private collections.

Keywords: Vinodol, medieval wooden sculpture, Ledenice, Drivenik, Madonna with Child, Pietà, Vesperbild.

Introduction

Vinodol is the name of the geographical area of the Northern Adriatic, a flysch valley bordered by karst ridges, located between the settlement of Križišće and the town of Novi

Vinodolski (map 1). Most historians agree that during the Middle Ages Vinodol was a separate, military-political entity that stretched over a wider area from Trsat and Grobnik in the north to Ledenice in the south.¹ In the valley area, about fifty sacral buildings have been discovered that can be dated to a period between the 13th and the 15th centuries according to their form and architectural elements.² However, Mass is nowadays celebrated in only a dozen churches, while others are no longer in use.

Map 1 Castles of the Counts of Krk in Vinodol and on the island of Krk

1 The primary source for this opinion is the Law Code of Vinodol (1288), the oldest legal document in Croatian language signed by the new landlords of Vinodol, Counts of Krk, and the representatives of nine Vinodol's towns. Among them were the captain (*satnik*), representatives of the clergy and other inhabitants. The fact that towns represent "themselves", and that a military official had an important role, speaks in favour of the hypotheses that this area formed a sort of *corpus separatum* within the Croatian, later Hungarian-Croatian kingdom. For further reading see in: N. Klaić, 1988, 103, *passim*; L. Margetić, 1990, 71-88; 1998, 65; M. Levak, 2001, 36-47; G. Ravančić, 2014, 189-197.

2 R. Matejčić, 1988, 249-255; R. Starac, 2000, 45-95.

In the context of topics questioning “resistance and changes” in medieval art and culture, there are several aims of this paper. Firstly, our goal is to determine the circumstances that favoured the construction of such a great number of churches, but also the reasons and the chronology of their abandonment, based on an overview of historical events and sources. Secondly, we wish to study and present several examples of the sacral medieval wooden sculpture that has shown the least resistance to these changes with respect to other categories of works of art, architecture, and cult places.

The research is based on archival sources. The canonical visitations of bishops and their representatives from the Senj and Modruš diocese from the 17th and 18th centuries and descriptions of Vinodol by travel writers and historians from the end of the 19th century have been reviewed.³ The unpublished documentary photographs from the first half of the 20th century that are preserved in the photo archives of the Conservation department of the Ministry of Culture and Media in Rijeka have been studied, as well as private collections of old photographs and postcards.⁴ In addition to archival documents and conservation studies, modern historiography was also consulted.⁵ Most importantly, *in situ* research of medieval sacral architecture was carried out, along with the research of the few preserved examples of wooden sculpture.

Vinodol was mentioned in written sources as early as the 12th century. It is first mentioned on the stone panel from Baška (Baška Tablet), one of the most famous Croatian monuments from the beginning of the 12th century.⁶ For the purpose of this paper, we also wish to point out a document from 1163, in which the Hungarian-Croatian King Stephen II confirmed the rights and gifts given by his father Gejza to the Church of Split. Among other parishes of the Church of Split, *parochia Vallis Vinariae* was mentioned.⁷ The indication of *Vallis Vinariae* (*Vino-Dol*) suggests that the area was part of the Hungarian-Croatian kingdom and that it was perceived as a separate geographical unit that had the potential to organise a church parish or a similar church organizational unit in the mid-12th century.⁸ If there was a parish, it also foresaw the existence of a certain sacral architecture. Unfortunately, material sources do not offer much information on this architecture or at least not as concerns the seat of the *Vallis Vinariae* parish. If we consider the arch presbyter Dragoslav in Bribir being mentioned in the Law Code of Vinodol (1288), it can only be assumed that the parish seat could have been there.

The Law Code of Vinodol is a written compilation of customary law from 1288. The law regulated relations between the new feudal landlords of Vinodol – the Counts of Krk – and

3 Archives of Gospić-Senj Diocese, Sacred Heritage collection in Senj (*Gospičko-senjska biskupija, Sakralna baština Senj*): FA 65, F III 31, F VIII 2, F X 39, F X 40, F XII 22, F I 50, 53; E. Laszovski, 1923, 265-281.

4 Old postcards and private photos were mostly collected thanks to the students of the historical group of the Ivan Mažuranić Novi Vinodolski Elementary School and their teacher Antonija Mažuranić, for the purposes of the virtual exhibition *Gradina Ledenice*, as part of the previously mentioned university project led by P. Karković Takalić. The virtual exhibition is available at the link: <https://ledenice.uniri.hr/izlozba/>.

5 See note 1.

6 The Baška Tablet records that Pribnebža, the legate from Vinodol (“cje, Pribnebža s posl Vinodolje”), was present as a witness in the context of the land donation to the church of St. Lucy in Jurandvor by the Croatian king Zvonimir. For the analysis of the written sources on medieval Vinodol see: M. Levak, 2001, 35-39, with previous bibliography.

7 T. Smičiklas (ed.), 1904, 96.

8 For the comment on this source in relation to Vinodol see: M. Levak, 2001, 36-39; Ž. Bistrović, 2012, 49-50.

Figure 1 Church of St. George, Ledenice, photo from 1963 and 2022

Figure 2 Church of St. George above Selce

nine communities: Trsat, Grobnik, Bakar, Hreljin, Grižane, Drivenik, Bribir, Novi and Ledenice.⁹ According to the Law, each of these towns was represented by a military official – a captain (*satnik*), and eight of them were represented also by members of the clergy: the arch presbyter (*arhiprvad*) from Bribir, the presbyter (*prvad*) from Ledenice, parish priests (*plovani*) from Novi, Hreljin, Bakar, Grobnik and Trsat, together with other priests (*popovi*).¹⁰ If we compare these data with the ones provided by the document from 1163, we can assume that the *Parochia Vallis Vinarie* further developed over a period of approximately one hundred years. In 1185, the diocese of Krbava was founded at the Council in Split. Its jurisdiction included, among other parishes, the medieval parish of Vinodol.¹¹ However, by the end of the 13th century, the Vinodol territory was an arch presbytery, a higher level of ecclesiastical organisation, most probably divided into nine parishes.¹²

Since the Law Code of Vinodol has testified to the existence of the arch presbytery (deanery) and eight Vinodol parishes, we can assume that at least eight churches existed. Unfortunately, as concerns the Law Code, specific elements typical of the sacral Romanesque architecture of the 13th and 14th centuries are noticed only in a few parishes. For example, churches of St. George in Ledenice or St. George above Selce have those elements: a simple rectangular floor plan with a semi-circular apse and a semi-circular triumphal arch (figs. 2-2).¹³ Other buildings, at least the ones that we have knowledge of, experienced one or more rebuilding and refurbishment interventions, mostly in early modern times. For example, the parish church of St. Peter and St. Paul in Bribir or the parish churches of St. Philip and St. Jacob in Grobnik.¹⁴

From the mid-13th century, Vinodol was under the rule of the Counts of Krk, who expanded their territory towards Gorski kotar and Lika. Until the end of the 16th century, their

9 "The Law Code of Vinodol, the oldest legal monument in the Croatian vernacular, was made in 1288, when the representatives of nine fortified towns belonging to Vinodol convened and in the presence of their territorial lord, the count from the extended family of the counts of Krk/Vegla, for the first time put the legal rules they called 'the law of their fathers' into written form"; M. Levak, 2001, 81. To date, the Law Code of Vinodol has been researched from many different aspects: legal, historical, sociological, cultural, etc. The bibliographical sources were numerous, only a few papers that have been mostly used in this research are mentioned here: Ž. Bartulović, 1998; L. Margetić, 1998; M. Levak, 2001, 35-81. For the translation of the Law Code in English see: Margetić, 1998, 197-207.

10 According to L. Margetić, *popovi* are "ordinary" Glagolitic priests, *plovani* is a priest who has income, while *prvad* is "the first of all" or an "excellent" priest "with knowledge of the Latin language and with service held in the city (as opposed to *popovi* who lived in villages)"; L. Margetić, 1980, 41. The only representatives that had no priests among them were those of Drivenik.

11 R. Matejčić, 1988, 249-255; M. Bogović, 2001, 29.

12 The medieval parish was an administrative ecclesiastical and secular area. At some point an arch presbytery was organised, a kind of a higher level of territorial organisation, that can be compared to the ecclesiastical organisation of a deanery; M. Bogović, 2001, 29. In addition to the mentioned written sources, material findings and monuments, the church organisation of Vinodol is reconstructed thanks to various Glagolitic documents and inscriptions. See: Ž. Bistrovčić, 2012, 49-60.

13 R. Matejčić, 1988, 249; R. Starac, 2004, 187-200.

14 Archival photographs of the church are kept in the photo archives of the Conservation department of the Ministry of Culture and Media of the Republic of Croatia in Rijeka. For architectural and geodetic surveys conducted in 1980-1981 see: A. Felice-Rošić, 2000, 134-143.

seat was in Modruš.¹⁵ In 1460, Modruš became the new seat of the Krbava diocese so the title changed to Krbava-Modruš Diocese. The diocese endured the first attacks of the Ottomans in the 15th century, which entailed a general depopulation. The inhabitants and many priests from Lika and Gorski kotar fled to Vinodol and Primorje, as did the Krbava-Modruš bishop himself, who moved into the town of Novi following the Ottoman destruction of Modruš in 1493.¹⁶

From the end of the 13th to the 16th century, for protection purposes, but also to establish their authority, the Counts of Krk had built fortresses and castles in all of their towns, including the territory of the nine Vinodol municipalities. These were seats of representatives of the ruling feudal family, and their role was to control maritime and road routes and to protect the associated towns and settlements.¹⁷ We believe that the construction of defensive architecture must have often been accompanied by the construction or restoration of the sacral architecture. For example, a recent study has shown that one of the construction phases of expansion of the Ledenice fortress was contemporary with the extension of Ledenice's church of St. Stephen (fig. 3).¹⁸ The conclusions were based on archival sources and on the comparison of the construction techniques and architectural elements typical of the Gothic architecture. In the mid-15th century in Ledenice the presence of Dominus IV Frankopan of Slunj relates to these changes.¹⁹

As has already been mentioned, it is difficult to determine which churches were built and/or what kind of architectural interventions were done on the existing architecture in the period between the 13th and 14th centuries. On the other hand, there is much more data on the building activities of the Counts of Krk for the period between the 15th and 16th centuries. In 1412, the Pauline Order monastery in Crikvenica was founded by the Count Nicolas Frankopan. By the mid-15th century, the Franciscan monastery with the church of St. Mary in Trsat (1431) and the Pauline Order monastery as well as the church of St. Mary at Osap near Novi

15 The Counts of Krk most likely came into the possession of Vinodol and Modruš in the first decades of the 13th century. This is evidenced by the grant of the Hungarian-Croatian King Andrew II to the count Vitus II of Krk. In modern bibliography the authenticity of the grant has been repeatedly questioned. Whether it is authentic or not, the confirmation of this grant issued by Andrew's heirs Béla IV and Stephen V of Hungary indicates that such a contract existed. According to the Law Code of Vinodol (1288) Vinodol remained in the hands of the entire family of the Counts of Krk and it was ruled by Prince Leonard I, great-grandson of Vitus II. Leonard I had no heirs, so Vinodol passed into the hands of the family of his uncle Frederic II. Bartholomew VIII, Frederic's grandson, divided the Vinodol municipalities between his two sons John V (of Krk) and Stephen II (of Krk). Since Stephen's only heiress Elizabeth was killed, John's son Nicolas IV (Frankopan) united all the family territory in his hands including Vinodol. After Nicolas' death, everything was divided among his nine sons. The area of Vinodol with Trsat and Bakar was inherited by his son Martin II (or III). For the history of the Counts of Krk/Frankopan family, with special reference to the area of Kvarner and Vinodol, see in: V. Klaić, 1901; O. Kosanović, 2012; K. Bertović, 2018a, 13-20; 2018b, 20-26; 2018c, 27-30; 2018d, 30-33; 2018e, 33-35; 2018f, 35-37; 2018g, 37-39; B. Grgin, 2018a, 44-49; 2018b, 49-62; R. Kurelić, 2018, 71-75.

16 Ž. Bistrović, 2012, 50.

17 R. Matejčić, 1988, 255-262; R. Starac, 2018, 177-178; R. Starac, P. Puhmajer, 2018, 162-163; R. Starac, J. Višnjić, 2018a, 164-166; 2018b, 166-169; R. Starac, J. Višnjić, M. Bradanović, 2018a, 169-173; 2018b, 173-177; R. Starac *et al.*, 2018, 179-183; J. Višnjić, 2018a, 93-94; 2018b, 147; A. Janeš, 2021, 219-234; P. Karković Takalić, A. Janeš, 2022, 146, *passim*.

18 P. Karković Takalić, A. Janeš, 2022, 162, *passim*.

19 P. Karković Takalić, A. Janeš, 2022, 156, *passim*.

Figure 3 Church of St. Stephen, Ledenice

Figure 4 Silver head reliquary (St. Ursula?) and cross from Ledenice, second half of the 14th century, Novi Vinodolski, church of the Holy Trinity

(1462) were founded by Martin Frankopan.²⁰ Therefore, two significant religious centres were created at the opposite ends of Vinodol, in Novi and Trsat, from where cultural and artistic influences were subsequently spread further. In the Pauline Order architecture, the cultural link to the Frankopan territory of Lika was important, while the Franciscan link was related to the Mediterranean tradition.²¹ Today, the influences exerted by these architectural complexes in the sacral architecture of Vinodol are recognized almost exclusively in the architectural elements typical of the 15th century architecture, such as the ribbed vaults or pointed triumphal arches. For example, the church of the Holy Trinity in Novi and St. Anthony the Hermit in Bribir display these elements. Few, but significant works of art and objects of artistic craft originate from the above-mentioned religious centres, but also from some smaller churches. The icon of Our Lady of Trsat (14th century), several reliquaries of St. Ursula from Hreljin (end of the 14th, beginning of the 15th century), Dobrinj (first half of the 15th century) and Ledenice (end of the 14th century, fig. 4), several silver liturgical objects and crosses, have already been studied and published.²²

Glagolitic inscriptions and other written sources also testify to the large number of smaller churches that were built during the time of Bernard Frankopan (1453-1529), i.e. at the end of the 15th and the beginning of the 16th centuries.²³ This architecture shows elements of resilience in the preservation of Romanesque and Gothic architecture elements, but also of the adaptation to the new influences. For example, in 1524, the southern wall of the church of St. James in Novi was rebuilt. The ribbed vault was built with the Frankopan coat of arms and the Renaissance portal.

In 1572, following the death of Bernardin's grandson Stephen, all Vinodol regions, except for Novi and Ledenice, fell under the property of the Zrinski family. The southern part of Vinodol was integrated into the Croatian-Slavonian military frontier.²⁴ During the following two centuries, this was strategically important for the defence from the Ottoman Empire and the Venetian Republic. Since the Zrinski family originated from the northern part of Croatia, it brought along new influences in architecture and art, which were well accepted by the representatives of the affluent population of merchants and patricians who helped in building, restoring and expanding some Vinodol churches.²⁵ The research of the sacral painting, sculpture and liturgical objects led to the conclusion that influences did not only concern the Venetian, but also central European origins.

20 In general, on the Counts of Krk as patrons of the church: K. Bertović, 2018g, 37-39. On the history and architecture of the Pauline Order monastery in Crikvenica: R. Matejčić, 1989, 224, *passim*; M. Bradanović, 2012, 72-73. On Franciscan monastery with the church of St Mary in Trsat: R. Matejčić, 2007, 57-62; M. Bradanović, 2017, 26-30. On the Pauline Order monastery and the church of St. Mary at Osap near Novi: R. Matejčić, 1989, 225, *passim*; M. Bradanović, 2012, 74-75.

21 R. Matejčić, 1988, 250-251.

22 On the icon of Our Lady of Trsat: Z. Demori Staničić, 2019, 31-42; M. Vicelja-Matijašić, 2019, 65-83; on liturgical objects made of precious metals: M. Kovačević, 2005, 17-28; M. Jerman, 2012, 113, *passim*; 2018, 234-243.

23 On Bernard Frankopan: B. Grgin, 2018b, 49-62. On the sacral architecture of Vinodol in the time of count Bernard: R. Matejčić, 1988, 251-252; Ž. Bistrovic, 2012, 54, *passim*.

24 P. Karković Takalić, A. Janeš, 2022, 151, *passim*.

25 R. Matejčić, 1988, 252-254.

Although the period of the 16th century represents an era of peril and warfare, several initiatives of the “*collective effort of the chapter, confraternities and monks*”, as well as priests, to build churches themselves with their “*effort and assets?*” have been confirmed.²⁶ This resulted in several examples of architecture being built in the so-called mixed style (the style that combines elements of Gothic and early modern architecture). One of the examples can be found in the church of St. George in Hreljin.

In the late 17th and 18th centuries, Vinodol became part of the Vienna Chamber with Bakar as the capital. At the same time, it became part of the Archdiocese of Senj. The dislocation of the political and ecclesiastical centre North and South outside the Vinodol Valley also led to declining interest in the construction and restoration of churches. During this period, there are numerous canonical visitations of the Senj chapter that document churches in poor or dilapidated condition. However, there are also efforts by the local communities to restore them.²⁷ Our research included the review of both bibliographical and archival sources, as well as conversations with the local population. Based on the results of the research, we concluded that the highest concentration of abandoned churches occurred during the 18th century, and especially, during the great economic crisis that affected Vinodol and the Croatian Littoral in the late 19th and the first half of the 20th century. In addition, the significant destruction of the church inventories occurred during the Second World War. Out of fifty churches, among which approximately ten percent could be dated to the 13th or the beginning of the 14th century, and fifty percent to the second half of the 14th and the 15th century, only in a few churches were the wooden sculpture and works of art in general preserved.

As we have already pointed out, the Vinodol region had an important transportation and military-strategic role during the high and late Middle Ages, which had a positive impact on the economy, and indirectly on the financial power of commissioners, patrons, and architects. Consequently, this was reflected in the construction of many fortifications, in addition to the sacral architecture. Unfortunately, in proportion to the significant number of building projects, not many have been preserved. We are familiar with the most significant medieval churches, as well as churches and chapels remains where certain elements typical of the Romanesque and Gothic architecture can be recognized. It can only be assumed that the architectural development was visible in the church interior and that the church inventory was rather rich. However, we know very little about Romanesque and Gothic works of art: sculpture, paintings, and art crafts, along with their commissioners.

To address gaps in our understanding, this study will explore various aspects of the preservation of medieval wooden sculpture, encompassing its physical condition, historical sources, and collective memory, drawing insights from case studies of the church of St. Stephen in Ledenice and St. Stephen in Drivenik.

²⁶ *Ibid.* See also: I. Braut, 2012, 83, *passim*.

²⁷ See note 3.

Church of St. Stephen in Ledenice

The old town of Ledenice is situated in the hinterland area of Novi Vinodolski (fig. 5). The name of the historical community is mentioned in the mid-13th century for the first time and then is confirmed in different types of documents over the next four centuries. From the end of the 17th until the 19th century, the old town started depopulating. Inhabitants moved into the new settlement of Ledenice that was founded in the nearby valley known as *Polje* (The Field).²⁸

The old town was situated on the top of the Gradina hill and on its southern slopes. The church of St. Stephen is located *intra muros*, next to the main entrance into town. Outside the city walls, on a plane, there is the church of St. George along with the cemetery.

Based on the simple floor plan and construction techniques, both churches are dated to the late 12th or 13th centuries²⁹ (figs. 1, 2). They are associated with the mention of the presbyter (*prvad*) Ratko and priest (*pop*) Radoslav from the Law Code of Vinodol. The function of the presbyter must have been related to the church of St. Stephen, *intra muros* - most probably the main church of the town. In the remains of the church, four phases are recognisable: the Romanesque church, the expansion of the sanctuary on the east side, the addition of the chapel on the north side of the church and the later addition of the sacristy on the east side of the church (fig. 6). Judging by the presence of architectural elements typical of the Gothic architecture, the pointed arch and the ribbed vault, we can conclude that the expansion of the sanctuary and the construction of the chapel date to the 15th century.³⁰ The extension of the sacristy relates to the period of peace following the Ottoman invasion of the area, i.e. the 17th century.³¹

According to the documents preserved in the Archives of Gospić-Senj Diocese, Sacred Heritage collection in Senj, the church continued to be used after the gradual abandonment of the town in the 18th century, but from 1885 we read that "the mass on Gradina should no longer be served".³² The previously unpublished postcard photo from the private collection speaks in favour of this (fig. 7). The presbytery and the main altar of St. Stephen's church can be seen on the photo. Most probably, it was taken at the end of the 19th or in the early 20th century.³³ Even though the photo is not of high quality, it is obvious that the church was in poor condition, eroded by humidity. Judging by the scattered parts of the inventory at the time when the photo was taken, the church was no longer in use. On the main altar of the presbytery, inside the apse, there was a wooden altarpiece made on three levels. Its niches were divided by the

28 On the history and medieval heritage of the old town of Ledenice see: E. Laszowski, 1923, 265-281; J. P. Kraljić, 1995a, 55-59; 1995b, 26-49; Starac *et al.*, 2018, 179-183; P. Karković Takalić, A. Janež, 2022, 156, *passim*. On the depopulation see: J. P. Kraljić, 1995b, 46-47.

29 A. Felice-Rošić, 2000, 139-140; M. Bradanović, 2012, 67; Starac *et al.*, 2018, 181-182.

30 A. Felice-Rošić, 2000, 139, *passim*; R. Starac, 2000, 61-63.

31 *Ibid.*

32 *Index župa* (Parish index), 1885; translation by authors.

33 "Ledenice near Novi" is written by hand next to the picture. It shows the main altar in front of a flat back wall, underneath a pointed arch. It excludes the identification of the space with the church of St. George in Ledenice that has a semicircular protuberant apse and a semicircular triumphal arch. The postcard is part of the collection that the students of Ivan Mažuranić Elementary School in Novi Vinodolski collected. See note 4.

Figure 5 The old town of Ledenice with the church and cemetery of St. George

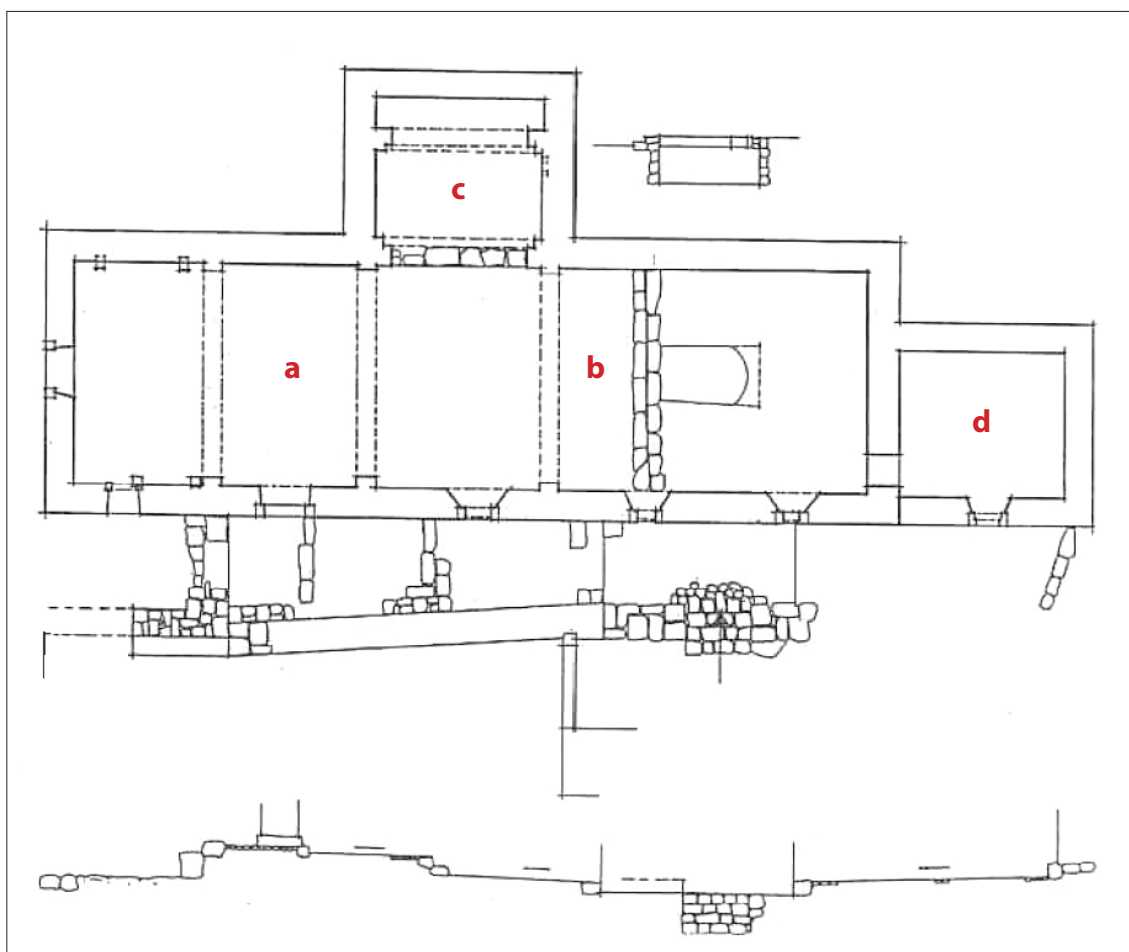

Figure 6 Plan, church of St. Stephen, Ledenice; **a** - Romanesque phase, 13th-14th century; **b** - presbytery, Gothic phase; **c** - chapel of the Holy Virgin Mary (?); **d** - sacristy

Figure 7 Postcard, interior of the church of St. Stephen, Ledenice, late 19th-early 20th century

Figure 8 East side of the church of St. Stephen, Ledenice, 1945

Figure 9 Statues placed inside the apse of the church of St. George, Ledenice, 1941-1945

lavishly decorated twisted columns. In the central niche, there was a statue of a saint, most probably of St. Stephen. Another statue of a bearded saint was in the niche to the left of the statue of St. Stephen, and, unfortunately, the saint in the right niche cannot be seen. At the upper-level, two other sculptures were visible. In the central niche, there was a figure seated on a throne, probably Our Lady, with a statue of a saint on her right. On the top of the altarpiece, in the attic, we assume there was the figure of the Holy Father. Based on its stylistic elements and elaborate details, especially concerning the twisted columns, the altarpiece could be dated to the 17th century.³⁴

However, in front of the wooden altarpiece, placed on the simple stone altar, four more statues, probably of male saints, could be seen. These are all of different dimensions and are poorly preserved. Furthermore, different parts of their bodies, such as arms, legs, hair, etc. are missing. Their state of preservation and position suggests that this was not their original place. It seems as if someone had collected them and placed them on the main altar in order to preserve them or for photographic purposes. Despite the poor quality of the photo, it could be assumed that at least one of these statues could be identified as late medieval. When the photo archives of the Conservation department of the Ministry of Culture and Media in Rijeka were researched, other important photos of Ledenice's churches were found. They were taken by an art historian and conservator Ana Deanović in the 1940s. She has taken a photo of the presbytery of the church of St. Stephen, and at that time neither the altarpiece, nor the statues on the altar were inside the apse (fig. 8). Their fate is unknown, still the indication of what might have happened is given by another photo from the same collection of Rijeka's Conservation department. It shows the apse of the abandoned church of St. George, located on a plain land, outside the city walls, on the cemetery of the old town of Ledenice (fig. 9). There were four statues placed inside the apse, the only surviving part of the church. They are also of different dimensions and state of preservation. Among them, one statue that was on the mentioned private photo of the main altar of the church of St. Stephen can be identified.

The inscription under Deanović's photo points out that these statues were destroyed in the Second World War between 1941 and 1945. It can only be assumed that before the 1940s, some of the figures were moved from the church of St. Stephen in the remaining apse of the church of St. George where they were subsequently destroyed. At the same time, the wooden altarpiece from the church of St. Stephen was probably destroyed too. We do not know why the statues were taken out of the church and transferred to the already gravely damaged church of St. George.

However, these photos suggest that in the period between the 13th and the 15th centuries, the church of St. Stephen was lavishly decorated. It can be assumed that most of the sculptures were wooden, at least as concerns the examples visible on the above-mentioned photos. Once the inhabitants had gradually left the medieval town of Ledenice and settled in the new

³⁴ M. Bogović, 2015, 264.

community, the churches in the old town were no longer in use. By the end of the 17th century, there was already a small chapel in Polje, dedicated to Our Lady of Carmel, which was then rebuilt in 1827. Since then, it has become the main parish church of Ledenice. Part of the inventory from the old town was taken and preserved in the church, such as the late 14th-century silver reliquary of St. Ursula³⁵ and the 15th-century monstrance.³⁶ However, there was obviously no interest in transferring the medieval sculptures from the abandoned town into the new parish church, except for the sculpture that will be discussed in the following part of this paper.

The church of St. Stephen in Ledenice, as a parish church, must have had an important role in the life of their inhabitants. When it was enlarged by the addition of the new chapel to the North and extension of the presbytery to the East, it was most certainly equipped with the new inventory. If we take into consideration that the "enlargements" show formal characteristics of 15th century architecture, we assume that some of the sculptures on the photos must have been made during that period. Most probably, the above-mentioned silver reliquary of St. Ursula and the 15th-century monstrance were part of this refurbishment too.

In that context, another important unpublished archival photo must be mentioned. A black and white photo was found in the photo archives of the Conservation department in Rijeka (fig. 10). The inscription below the photo reads: "Gothic wooden Madonna and Child, from the parish church in Ledenice". It was taken in 1963 by the photographer Srećko Urlich. There is also a handwritten note "now in the Archdiocese in Rijeka".³⁷ That record encouraged us to visit the Archdiocese of Rijeka, where, fortunately, we found the sculpture hanging on the wall in one of the archbishop's offices.³⁸ To our knowledge, the sculpture has never been studied or published.

This sculpture requires a separate case study, but, for the purposes of the topic of this paper, we will discuss some basic information. A Madonna with Child was made of wood and some of its parts were severely destroyed. There is extensive surface damage, worm holes and some missing parts. On Mary's dress and tunic, traces of polychromy and gold are visible. The dimensions of the relief are the following: h. 70 cm, w. 30 cm, th. 13 cm. Mary is sitting on a very simple throne with the Child lying on her knees. Even though her hands are not preserved, based on many other similar sculptures, we can assume that they were folded in prayer. Mary's head is slightly leaned towards her left shoulder and her face reflects calmness and peacefulness. Carefully carved folds of the dress and tunic, along with strands of Mary's long hair, are made following the Venetian tradition of

35 The reliquary was transferred from the church of St. Stephen to the new church of Our Lady of Carmel, from where it was moved to the church of St. Philip and James in Novi Vinodolski. Since the mid-1980s, it has been part of the collection of sacral art in the church of the Holy Trinity in Novi Vinodolski. For further reading see in: M. Kovačević 2005, 23-24; M. Jerman, 2012, 118; 2018, 241-243.

36 M. Bogović, 2015, 264-266.

37 The inscriptions below the photo translated by authors.

38 We would like to express our gratitude and appreciation to the retired Archbishop Ivan Devčić, Veronika Nela Gašpar, Josip Mijoč and Bruna Velčić for their kindness and willingness to help us in our research.

Figure 10 A 1963 photograph of the wooden statue of Mary and Child from Ledenice

depiction.³⁹ This meticulously crafted sculpture was most probably made in the second half of the 15th century. There are numerous similar depictions preserved on the nearby islands of Krk, Cres, Rab and beyond, whose formal and iconographic features show the strong influence of the Venetian cultural circle too.⁴⁰

According to the inscription on the photo, the sculpture originates from the parish church in Ledenice. Although we do not have any written evidence that this refers to the church of the new town of Ledenice, our hypothesis is that it must have been there when Srećko Ulrich took the photo in 1963. Otherwise, it would have been on the photo of the apse taken around the Second World War with all the other wooden sculptures preserved in the church. Therefore, the sculpture must have been transferred from the old, dilapidated church of St Stephen to the parish church of Our Lady of Carmel when Ulrich photographed it in 1963. According to the Archbishop in peace, Ivan Devčić, the statue was brought to the Archdiocese of Rijeka probably by Archbishop Josip Pavlišić in the late 1970s.⁴¹

Our question was where it could have been originally placed in the church of St. Stephen. It must have been on one of the altars of the church, either the main altar or the altar in the side chapel. The visitations by the bishop of the Senj-Modruš diocese, Ivan Krstitelj Ježić (1746-1833),⁴² record that he was in the church of St. Stephen in Ledenice in 1795. He mentioned the altar dedicated to the Blessed Virgin Mary in the church.⁴³ If we consider that the main altar had the altarpiece with the statue of St. Stephen in the centre, we assume that the wooden figure of Mary with Child must have been placed on the altar dedicated to the Blessed Virgin Mary. Our hypothesis is that this altar was dedicated in the lateral north chapel of the church built in the 15th century. According to that, we can assume that the 15th century monstrance and the statue of the Mary with Child might have been in relation with Dominus IV Frankopan from Slunj. After 1449, when Ledenice came into his possession, he spent some time there. Therefore, the rebuilding of the church, but also some other construction projects⁴⁴ support the fact that Dominus had an important role in making Ledenice an important centre, especially in the context of the permanent threat of the Ottoman expansion. In conclusion, once the church of St. Stephen was enlarged in the 15th century, it was equipped with the new inventory. To this day, the silver reliquary of St. Ursula (fig. 4), the 15th-century monstrance, and the wooden sculpture of Mary with Child are preserved.⁴⁵ All these objects are high-quality works of art that speak in favour of the medieval importance of Ledenice's town and community.

39 A. Markham Schulz, 2011.

40 V. Ekl, 1982; I. Matejčić, 1993; I. Matejčić, 2005, 171-214.

41 We would like to express our sincere appreciations to the retired Archbishop Ivan Devčić.

42 On the work of the Senj-Modruš bishop Ivan Krstitelj Ježić see: E. Ljubović, 2006, 91-104; 2007, 395-408.

43 *Protocollum visitationes cannonicae*, Episcopus Joannis Baptista Jesich, FX br. 39b, fol. 1-2.

44 P. Karković Takalić, A. Janeš, 2022, 169.

45 See note 21.

Church of St. Stephen in Drivenik

Another case study on the medieval sacral art in the Vinodol region is the old town of Drivenik (fig. 11). It was located on a hill northwest of the Tribalj Lake, on the northern edge of the Vinodol Valley. From 1225 it was under the rule of the Counts of Krk but during the second half of the 16th century, it was taken over by the Zrinski family (1576-1671).⁴⁶ In 1671, after the collapse of the Zrinski-Frankopan conspiracy, Drivenik came into the possession of the Viennese Chamber. From that time on, it started losing its importance due to the commercial strengthening of cities by the sea, such as Kraljevica, Bakar, etc. In the mid-18th century, when the Bakar-Novi Vinodolski road was built, the inhabitants descended from the area around the old town to the area along the modern road north of the old town, where the present day town of Drivenik was established.

Figure 11 The old town of Drivenik

⁴⁶ On the history and medieval heritage of the old town of Drivenik see: E. Laszowski, 1923, 179-191; S. Bedenk, 1988, 283-294; R. Starac, 2002, 207-213; R. Starac, P. Puhmajer, 2018, 162-163.

In the area of the old town of Drivenik there are two churches, the church of St. Stephen and St. Domnius, located one next to the other. The mention of Drivenik and its civic representatives in the Law Code of Vinodol confirms the existence of the 13th century community. It is unusual, however, that, unlike other communities, there is no mention of a church representative. This probably does not mean that there were no churches or chapels, but that it was probably a smaller community of worshipers which, as we shall see, would gradually grow.⁴⁷

The St. Stephen's church is a one nave building with rectangular apse. Because of the vastness and thickness of the sanctuary walls, Ranko Starac considers it to be a part of the late Gothic architectural tradition.⁴⁸ In 1992, the remains of the earlier building, presumably of the early Christian or Romanesque type, were identified during the archaeological excavations. However, today the building shows the architectural features which can only be attributed to the early baroque.⁴⁹ Namely, it can be assumed that during the 17th century it was refurbished, since it was rededicated by Ivan Anton Smoljanović, the bishop of the Senj-Modruš Diocese, in 1674.⁵⁰ At that time, the main altar was dedicated to St. Stephen, while the lateral ones were dedicated to St. Anthony and the Holy Cross.

There is a rare medieval wooden work of art that speaks in favour of the 15th century phase of this church (fig. 12). It is the Pietà or Vesperbild that was part of the church inventory in Drivenik until the first half of the 20th century, and today is kept in the Museum of Arts and Crafts in Zagreb.⁵¹ The relief (72 x 67,5 cm) is in relatively good state of preservation, with polychromy preserved only in traces. There are some missing parts, such as the arms of Christ and St Mary Magdalene. In comparison with other similar works of art, such as The Lamentation of Christ by Leonardo Thanner (Museo del Territorio, San Daniele del Friuli) or Lamentation over the deceased Christ from Bode Museum in Berlin, and based on the shapes and cuts of the lateral parts, we assume that the relief from Drivenik was most probably a part of the larger whole, possibly a wooden polyptych. A dead Christ is laid in the lap of the grieving Madonna, whose head is held by St. John the Apostle, and his left hand holds St. Mary Magdalene. The formal features of the relief, such as the depiction of faces and square sharp folds of clothing are typical of the central European medieval carving tradition. We believe that the strong naturalism is emphasised to provoke feelings of regret and sadness, but also of piety typical for this type of iconography. Therefore, this work of art can be associated with workshops active in Central and North Europe during the 15th century, as was established earlier.⁵²

47 L. Margetić, 1998, 13.

48 R. Starac, 2000, 83; R. Starac, P. Puhmajer, 2018, 163.

49 *Ibid.*

50 M. Bogović, 2015, 272.

51 B. Španjol-Pandelo, 2018, 185.

52 I. Braut, 2012, 150-151.

Figure 12 Vesperbild from Drivenik, Museum of Arts and Crafts, Zagreb

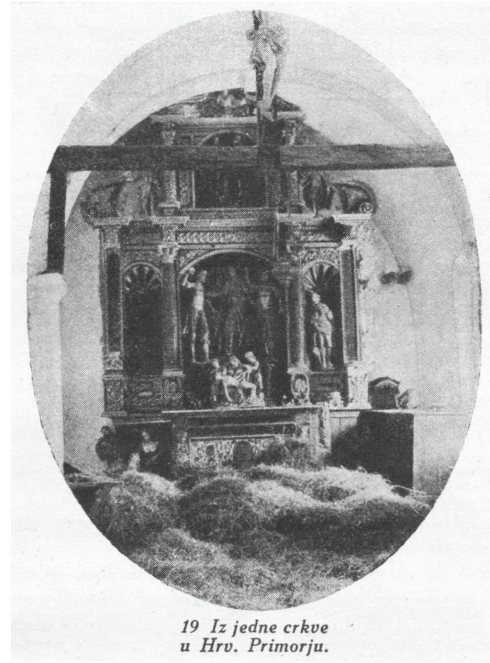

Figure 13 Drivenik, church of St. Stephen, main altar, around 1923

Figure 14 Drivenik, church of St. Stephen, main altar, 1940

Figure 15 Vesperbild from Drivenik, photograph taken in front of the church of St. Stephen, 1940

In bibliography, it was first recorded by the Croatian historian, conservator, and museologist Gjuro Szabo in the 1920s.⁵³ He found it on the main altar of the church in Drivenik. At the time the church was no longer in use, since the main photograph shows bundles of hay in the nave (fig. 13). In 1934, Arthur Schneider photographed the church that continued to be the hay storage (fig. 14). The Vesperbild is no longer on the main altar, but it was still somewhere in the church in 1934 because Schneider photographed it outside the church, on the street (fig. 15). Even though the photo is black and white, it is visible that the relief was severely polychromed. At the beginning of this research, we assumed that it was to his credit that the wooden relief of Vesperbild was transferred to Zagreb, since today it is exhibited as part of the permanent exhibition of the Museum of Arts and Crafts. However, we have found that it was transferred to Zagreb in 1939, together with the baroque altarpiece that can be seen on the photos. This was in accordance with the decision of the Sava Banovina Administration. At that time, Vladimir Tkalčić, the director of the Museum, worked closely with Đuro Szabo. They worked together in the field photographing the neglected monuments *in situ*. Since the state of the church of St. Stephen was not suitable for the preservation of wooden works of art, they managed to save them by transferring them to Zagreb and making them part of the museum inventory.⁵⁴

When the relief was recorded for the first time, it was an integral part of the 17th century main altar in the church in Drivenik.⁵⁵ As seen in the photo published in 1923, the relief was on the altar in front of the younger Renaissance altarpiece. However, we cannot be sure whether it was made for the church of St. Stephen, or transferred there from some other place. Regardless of whether it was intended for one of the chapels or churches of Drivenik, the Vinodol area or for private worship, its formal characteristics indicate strong ties with central European woodcarving workshops and masters of the second half of the 15th century. In that context, the Frankopan role must be emphasised. During the second half of the 15th century, Drivenik was under the rule of Stephen II Frankopan who had a good and strong liaison with the court of Matthias Corvinus.⁵⁶ His successor was his son, Bernard Frankopan, who also had an important role in the political life of Drivenik at the end of the 15th and the beginning of the 16th century.⁵⁷ Therefore, we can assume that both of them could have been intermediaries in the transfer of central European works of art to the Vinodol valley.

53 Gj. Szabo, 1923, 238; I. Braut, 2012, 150-151; D. Tulić, 2018, 190. From 1911 until 1943 Gjuro Szabo was the secretary of the National Commission for the Preservation of Monuments in Croatia and Slavonia, and from 1919 until 1926 the director of the Museum of Arts and Crafts in Zagreb. See in: Szabo, Gjuro. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021, <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=59216>, pristupljeno 5.9.2023.

54 We would like to thank Jasmina Fučkar, senior curator in the Museum of Arts and Crafts in Zagreb, for her kindness and valuable information.

55 D. Tulić, 2012, 93-94.

56 M. Šercer, 2008, 39-45.

57 M. Kruhek, 2009, 187-265.

Conclusion

Until recently, the rich artistic and architectural heritage of the medieval Vinodol remained on the side-lines of academic research. Therefore, the aim of this paper was also to highlight the results of the recently conducted research, emphasising the importance of the multidisciplinary approach to archaeological, historical and art historical analyses and, finally, encouraging further research of Vinodol and its surroundings. Thanks to the analysis of historical events and sources, we were able to single out some historical events, persons, social and economic circumstances that had a significant impact on the development of sacred architecture and art in the area of Vinodol in the Middle Ages, but also on the modalities of their "resistance" and preservation over the subsequent periods.

In the first chapter, we provided a brief overview of the history of the church in Vinodol, which, based on the written sources and the mention of *parochia Vallis Vineariae* can be dated to at least mid-12th century. Unfortunately, the material evidence cannot confirm this. However, in the following period, the Counts of Krk, Frankopans, had assumed a very important role in the political and ecclesiastical development of the Vinodol region and they consequently favoured the construction of many churches and chapels. In fact, the development reached its peak under the rule of the Frankopans from the mid-15th century onwards, when the heirs of Nicolas IV Frankopan obtained jurisdiction over some towns of the Vinodol valley. We confirmed that their encouragement of the arrival of the Pauline and Franciscan orders in the Vinodol enabled the cultural link with central Europe and the Mediterranean tradition.⁵⁸ Today those influences are recognisable almost exclusively in the architectural elements typical of 15th-century architecture such as the ribbed vaults or pointed triumphal arches. A strong impact was also brought by the owners of Vinodol that followed, the Zrinski family. Since they originated from the northern part of Croatia, they brought along new influences in architecture and art, which were well accepted by the representatives of the affluent population of merchants and patricians who helped in building, restoring and expanding some Vinodol churches. Based on the results of the research, we concluded that the largest number of churches were abandoned during the 18th century, and especially, during the great economic crisis that affected Vinodol and the Croatian Littoral in the late 19th and the first half of the 20th century. In addition, the significant destruction of the church inventories occurred during the Second World War. Out of fifty churches, among which approximately ten percent could be dated to the 13th or the beginning of the 14th century, and fifty percent to the second half of the 14th and the 15th century, only in a few churches have the wooden sculpture and works of art in general been preserved to date.

At this stage of research, the discussed examples of the sacral medieval wooden sculpture have shown the least resistance to changes with respect to other categories of works of art, especially architecture. At the moment, there are less than ten preserved medieval and

⁵⁸ R. Matejčić, 1988, 250-251.

early modern wooden sculptures from the Vinodol area, which is a rather small number in relation to more than 50 confirmed sacral buildings. Thanks to our field work and the discovery of the statue of Mary with Child from Ledenice, we have added another important relief to the corpus of the wooden medieval sculptures, not only of the Vinodol area, but of the entire northern Adriatic in general.

Even though both sculptures discussed in this paper are no longer in their original place, their provenance could have been determined primarily thanks to the research of the archival documents and photographs. The statue of Virgin and Child from Ledenice, today in the Archdiocese in Rijeka, could be dated to the second half of the 15th century not only based on its formal artistic features that show Venetian influences, but also thanks to the research results of the architectural development of the church of St. Stephen and compared with the data of the canonical visitations. The sculpture can be linked with the lord of Ledenice, Dominus IV Frankopan of Slunj or his heirs.

In the case of the figure group from Drivenik, from the second half of the 15th century, the role of the members of the Frankopan family was emphasized, especially that of Stephen II and his son Bernard Frankopan. They both had sound liaisons with the court of Mathias Corvinus, so it is not strange that the stylistic features of the relief show strong central European influences.

Based on the available sources, and on these two case studies, it can be concluded that the Vinodol region followed trends that were in line with historical circumstances. To summarise, the wooden sculpture of the Vinodol region has been an integral part of many cult places, but unfortunately it has been mostly dislocated and removed from chapels and churches during the 20th century for various reasons.

Archival sources:

- **T. Smičiklas (ed.) 1904**
T. Smičiklas (ed.), *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, vol. II, Zagreb, 1904.
- *Index župa*, 1885, Archives of Gospić-Senj Diocese, Sacred Heritage collection in Senj.
- *Protocollum visitationes cannonicae* (FA 65; F III 31; F VIII 2; F X 39-40; F XII 22, F1 50, 53), Archives of Gospić-Senj Diocese, Sacred Heritage collection in Senj.

Bibliography:

- **Ž. Bartulović 1998**
Ž. Bartulović, *Neka pitanja stvarnih i obveznih prava: Vinodolski zakon (1288), Krčki i Senjski statut (1388)*, Rijeka, 1998.
- **S. Bedenk 1988**
S. Bedenk, Prilog proučavanju i zaštiti graditeljskog nasljeđa starog grada Drivenika, *Vinodolski zbornik* 5, 1988, 283-294.
- **K. Bertović 2018a**
K. Bertović, Porijeklo i pojava obitelji, in: I. Srdoč-Konestra, S. Potočnjak (eds.), *Putovima Frankopana*, Rijeka, 2018, 13-20.
- **K. Bertović 2018b**
K. Bertović, Prelazak na susjedno kopno i pitanje dvostrukog vazaliteta, in: I. Srdoč-Konestra, S. Potočnjak (eds.), *Putovima Frankopana*, Rijeka, 2018, 20-26.
- **K. Bertović 2018c**
K. Bertović, Povratak na Krk i uvjeti pod kojima drže otok, in: I. Srdoč-Konestra, S. Potočnjak (eds.), *Putovima Frankopana*, Rijeka, 2018, 27-30.
- **K. Bertović 2018d**
K. Bertović, Odnos s anžuvincima i Venecijom do zadarskog mira, in: I. Srdoč-Konestra, S. Potočnjak (eds.), *Putovima Frankopana*, Rijeka, 2018, 30-33.
- **K. Bertović 2018e**
K. Bertović, Život nakon Venecije, in: I. Srdoč-Konestra, S. Potočnjak (eds.), *Putovima Frankopana*, Rijeka, 2018, 33-35.
- **K. Bertović 2018f**
K. Bertović, Nikola IV. Frankapan i vrhunac obitelji, in: I. Srdoč-Konestra, S. Potočnjak (eds.), *Putovima Frankopana*, Rijeka, 2018, 35-37.
- **K. Bertović 2018g**
K. Bertović, Knezovi Krčki kao patroni Crkve, in: I. Srdoč-Konestra, S. Potočnjak (eds.), *Putovima Frankopana*, Rijeka, 2018, 37-39.

- **Ž. Bistrović 2012**
Ž. Bistrović, Glagoljaška baština Vinodola, in: N. Kudiš (ed.), *Czriquenicza 1412. Život i umjetnost Vinodola u doba pavlina*, Crikvenica, 2012, 49-60.
- **M. Bogović, 2001**
M. Bogović, Povijest biskupija Senjske i Modruške ili Krbavske, I Srednji vijek, *Fontes: izvori za hrvatsku povijest* 7.1, 2001, 21-32.
- **M. Bogović 2015**
M. Bogović, *Vinodol i njegova Crkva od Vinodolskog zakona do naših dana*, Rijeka, 2015.
- **M. Bradanović 2012**
M. Bradanović, Graditeljstvo Vinodola u doba pavlina, in: N. Kudiš (ed.), *Czriquenicza 1412. Život i umjetnost Vinodola u doba pavlina*, Crikvenica, 2012, 61-80.
- **M. Bradanović 2017**
M. Bradanović, *Rijeka i Trsat u srednjem vijeku*, Split, 2017.
- **I. Braut 2012**
I. Braut, Skulptura 15. i 16. stoljeća na prostoru Vinodola, in: N. Kudiš (ed.), *Czriquenicza 1412. Život i umjetnost Vinodola u doba pavlina*, Crikvenica, 2012, 81-90, 150-151.
- **Z. Demori Staničić 2019**
Z. Demori Staničić, Nove spoznaje o triptihu Majke Božje Trsatske, in: M. Vicelja-Matijašić (ed.), *Vera imago G. V. Mariae Tarsactensis*, Rijeka, 2019, 31-42.
- **V. Ekl 1982**
V. Ekl, *Gotičko kiparstvo u Istri*, Zagreb, 1982.
- **A. Felice-Rošić 2000**
A. Felice-Rošić, Arhitektonsko-geodetski snimak srednjovjekovne gradine Ledenice i crkve sv. Stjepana Prvomučenika, *Novljanski zbornik* 4, 2000, 131-143.
- **B. Grgin 2018a**
B. Grgin, Krčki Knezovi Frankapani na zalazu srednjega vijeka, in: I. Srdoč-Konestra, S. Potočnjak (eds.), *Putovima Frankopana*, Rijeka, 2018, 44-49.
- **B. Grgin 2018b**
B. Grgin, Knez Bernardin Frankapan, najznamenitiji Hrvat svoga vremena, in: I. Srdoč-Konestra, S. Potočnjak (eds.), *Putovima Frankopana*, Rijeka, 2018, 49-62.
- **A. Janeš 2021**
A. Janeš, The Castle Estate: A Self-sufficient or Dependent Economy - the Case Study of Grižane Castle in the Vinodol Valley, in: S. Pisk (ed.), *Castrum bene 16, Castle and economy, Proceedings of The 16th International Castellological Conference, Kutina-Sisak, Sisak-Moslavina County, Croatia, May 21st-25th 2019*, Popovača, 2021, 219-234.
- **M. Jerman 2012**
M. Jerman, Liturgijski predmeti od plementih metala na području Vinodola, in: N. Kudiš (ed.), *Czriquenicza 1412. Život i umjetnost vinodola u doba pavlina*, Crikvenica, 2012, 113-128.
- **M. Jerman 2018**

- M. Jerman, Zlatarska umjetnička djela vezana uz obitelj Frankopan, in: I. Srdoč-Konestra, S. Potočnjak (eds.), *Putovima Frankopana*, Rijeka, 2018, 234-243.
- **P. Karković Takalić, A. Janeš, 2022**
P. Karković Takalić, A. Janeš, Promjene u arhitekturi ledeničke utvrde „na granici“ između srednjeg i novog vijeka, in: N. Belošević (ed.), *Migracije, granice i kontekst u razvoju kasno-antičke i srednjovjekovne umjetnosti, zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa*, Rijeka, 2022, 145-176.
 - **N. Klaić 1988**
N. Klaić, *Vinodol, od antičkih vremena do knezova Krčkih i Vinodolskog zakonika*, Pazin-Rijeka, 1988.
 - **V. Klaić 1901**
V. Klaić, *Krčki knezovi Frankopani*, Zagreb, 1901.
 - **O. Kosanović 2012**
O. Kosanović, *Državina krčkih knezova - Vinodol, Senj i Krk od početka 14. stoljeća do 1420. godine*, doctoral dissertation, University of Zagreb, Zagreb, 2012.
 - **M. Kovačević 2005**
M. Kovačević, Nekoliko priloga gotičkom zlatarstvu vinodolskoga kraja, *Radovi instituta za povijest umjetnosti* 29, Zagreb, 2005, 17-28.
 - **Kraljić 1995a**
J. P. Kraljić, Povijest Ledenice* do godine 1871. (1. dio), *Dometi* 1-6, 1995, 55-59.
 - **Kraljić 1995b**
J. P. Kraljić, Povijest Ledenice* do godine 1871. (2. dio), *Dometi* 7-12, 1995, 26-49.
 - **M. Kruhek 2009**
M. Kruhek, Bernardin Frankopan krčki, senjski i modruški knez – posljednji modruški Europejac hrvatskoga srednjovjekovlja, 1453.–1529., *Modruški zbornik* 3.3, 2009, 187-235.
 - **R. Kurelić 2018**
R. Kurelić, Suton obitelji Frankopan, in: I. Srdoč-Konestra, S. Potočnjak (eds.), *Putovima Frankopana*, Rijeka, 2018, 71-75.
 - **E. Laszowski 1923**
E. Laszowski, *Gorski kotar i Vinodol*, Zagreb, 1923.
 - **M. Levak 2001**
M. Levak, Podrijetlo u uloga kmetâ u vinodolskom društvu XIII. stoljeća, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 19, 2001, 31-81.
 - **E. Ljubović 2007**
E. Ljubović, Grbovi i natpisi biskupa Ivana Krstitelja Ježića, *Senjski zbornik* 33, 2006, 91-104.
 - **E. Ljubović 2007**
E. Ljubović, Heraldčko znakovlje biskupa Ivana Krstitelja Ježića, *Riječki teološki časopis* 30.2, 2007, 395-408.
 - **Margetić 1980**

- L. Margetić, *Iz vinodolske prošlosti: pravni izvori i rasprave*, Rijeka, 1980.
- **L. Margetić 1990**
L. Margetić, *Rijeka, Vinodol, Istra. Studije*, Rijeka, 1990.
 - **L. Margetić 1998**
L. Margetić, *Vinodolski zakon (La Legge del Vinodol / Das Gesetz von Vinodol / The Vinodol Law)*, Rijeka, 1998.
 - **A. Markham Schulz, 2011**
A. Markham Schulz, *Woodcarving and Woodcarvers in Venice 1350-1550*, Firenze, 2011.
 - **I. Matejčić, 1993**
I. Matejčić, Dva priloga za katalog renesansne skulpture u Istri, in: N. Kudiš, M. Vicelja (eds.), *Umjetnost na istočnoj obali Jadrana u kontekstu Europske tradicije, Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Opatiji u svibnju 1992. posvećenog djelu prof. dr. Radmile Matejčić*, Rijeka, 1993, 227-233.
 - **I. Matejčić, 2005**
I. Matejčić, Venecijanska renesansna drvena skulptura u našim krajevima - kratka rekapitulacija i prinosi katalogu, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 40, 2005, 171-214.
 - **R. Matejčić 1988**
R. Matejčić, Sakralna i profana arhitektura na području stare župe Vinodol, *Vinodolski zbornik* 5, 1988, 249-281.
 - **R. Matejčić 1989**
R. Matejčić, Pavlini na Frankopanskom feudu u Hrvatskom primorju, in: *Kultura pavlina u Hrvatskoj 1244.-1786. Slikarstvo, kiparstvo, arhitektura, umjetnički obrt, književnost, glazba, prosvjeta, ljekarstvo, gospodarstvo*, Zagreb, 1989, 223-235.
 - **R. Matejčić 2007**
R. Matejčić, *Kako čitati grad? Rijek jučer, danas, sutra*, Rijeka, 2007.
 - **Ravančić 2014**
G. Ravančić, Urban Settlements (oppida) of Vinodol under the Rule of the Counts of Krk, in: I. Benyovsky Latin, Z. Pešorda Vardić (eds.), *Topographical Situation and Local Organization with in the Feudal Manor, Towns and Cities of the Croatian Middle Ages. Authority and Property*, Zagreb, 2014, 189-207.
 - **R. Starac 2000**
R. Starac, Sakralna kultura srednjovjekovnog Vinodola, *Senjski zbornik* 27, 2000, 45-95.
 - **R. Starac 2002**
R. Starac, Rezultati pokusnog arheološkog istraživanja gradine u Driveniku, *Vinodolski zbornik* 8, 2002, 207-213.
 - **R. Starac 2004**
R. Starac, Crkvice sv. Jurja na 'gradini' između Selca i Bribira, *Vinodolski zbornik* 9, 2004, 187-200.

- **R. Starac 2018**
R. Starac, Novljanski Lopar, in: I. Srdoč-Konestra, S. Potočnjak (eds.), *Putovima Frankopana*, Rijeka, 2018, 177-178.
- **R. Starac, P. Puhmajer 2018**
R. Starac, P. Puhmajer, Drivenik - Jadranovo, in: I. Srdoč-Konestra, S. Potočnjak (eds.), *Putovima Frankopana*, Rijeka, 2018, 162-163.
- **R. Starac, J. Višnjić 2018a**
R. Starac, J. Višnjić, Grižane - Belgrad - Kotor, in: I. Srdoč-Konestra, S. Potočnjak (eds.), *Putovima Frankopana*, Rijeka, 2018, 164-166.
- **R. Starac, J. Višnjić 2018b**
R. Starac, J. Višnjić, Badanj, in: I. Srdoč-Konestra, S. Potočnjak (eds.), *Putovima Frankopana*, Rijeka, 2018, 166-169.
- **R. Starac, J. Višnjić, M. Bradanović 2018a**
R. Starac, J. Višnjić, M. Bradanović, Bribir - Selce, in: I. Srdoč-Konestra, S. Potočnjak (eds.), *Putovima Frankopana*, Rijeka, 2018, 169-173.
- **R. Starac, J. Višnjić, M. Bradanović 2018b**
R. Starac, J. Višnjić, M. Bradanović, Novi Grad (Novi Vinodolski), in: I. Srdoč-Konestra, S. Potočnjak (eds.), *Putovima Frankopana*, Rijeka, 2018, 173-177.
- **R. Starac, et al., 2018**
R. Starac, J. Višnjić, M. Bradanović, P. Puhmajer, Ledenice, in: I. Srdoč-Konestra, S. Potočnjak (eds.), *Putovima Frankopana*, Rijeka, 2018, 179-183.
- **Gj. Szabo 1923**
Gj. Szabo, O oltarima u našim crkvama, *Narodna starina* 2.6, 1923, 217-239.
- **M. Šercer 2008**
Nadgrobna ploča Stjepana II. Frankopana, *Modruški zbornik* 2.2, 2008, 37-52.
- **B. Španjol-Pandelo 2018**
B. Španjol-Pandelo, Drvorezbarena polikromirana srednjovjekovna skulptura u zaobalju Vinodola i Senja, in: I. Srdoč-Konestra, S. Potočnjak (ed.), *Putovima Frankopana*, Rijeka, 2018, 228-225.
- **D. Tulić 2012**
D. Tulić, Skulptura i altaristika u vinodolskom kraju u 17. i 18. stoljeću, in: N. Kudiš (ed.), *Czriquenicza 1412. Život i umjetnost Vinodola u doba pavlina*, Crikvenica, 2012, 91-111.
- **D. Tulić 2018**
D. Tulić, Drvena skulptura i oltari Vinodola u suton Frankapana, in: I. Srdoč-Konestra, S. Potočnjak (ed.), *Putovima Frankopana*, Rijeka, 2018, 188-192.
- **M. Vicelja-Matijašić 2019**
M. Vicelja-Matijašić, Galaktotrophousa/Maria lactans – razvoj ikonografske teme, in: M. Vicelja-Matijašić (ed.), *Vera imago G. V. Mariae Tarsactensis*, Rijeka, 2019, 65-83

- **J. Višnjić 2018a**

J. Višnjić, Srednjovjekovne utvrde – ishodišta moći Frankapana, in: I. Srdoč-Konestra, S. Potočnjak (eds.), *Putovima Frankopana*, Rijeka, 2018, 93-94.

- **J. Višnjić 2018b**

J. Višnjić, Kašteli srednjovjekovnog Vinodola, in: I. Srdoč-Konestra, S. Potočnjak (eds.), *Putovima Frankopana*, Rijeka, 2018, 147.

Illustrations:

- Map 1 Castles of the Counts of Krk in Vinodol and on the island of Krk (Karković Takalić, Janeš, 2022, 150, Fig. 5)
- Figure 1 Church of St. George, Ledenice, 1963 (photo: S. Ulrih, Conservation department of the Ministry of Culture and Media in Rijeka) and 2022 (photo: P. Karković Takalić)
- Figure 2 Church of St. George above Selce (photo: P. Karković Takalić)
- Figure 3 Church of St. Stephen, Ledenice (photo: P. Karković Takalić)
- Figure 4 Silver head reliquary (St. Ursula?) and cross from Ledenice, second half of the 14th century, Novi Vinodolski, church of the Holy Trinity, 1930 (photo: D. Kniewald, Conservation department of the Ministry of Culture and Media in Rijeka)
- Figure 5 The old town of Ledenice with the church and cemetery of St. George (photo: V. Gligora)
- Figure 6 Plan, church of St. Stephen, Ledenice (Felice-Rošić, 2000, 136, edited by authors); **a** - Romanesque phase, 13th-14th century; **b** - presbytery, Gothic phase; **c** - chapel of the Holy Virgin Mary (?); **d** - sacristy
- Figure 7 Postcard, interior of the church of St. Stephen, Ledenice, late 19th-early 20th century (private collection)
- Figure 8 East side of the church of St. Stephen, Ledenice, 1945 (photo: A. Deanović, Conservation department of the Ministry of Culture and Media in Rijeka)
- Figure 9 Church of St. George, Ledenice, 1941-1945 (photo: A. Deanović, Conservation department of the Ministry of Culture and Media in Rijeka)
- Figure 10 A 1963 photograph of the wooden statue of Mary and Child from Ledenice (photo: S. Ulrich, Conservation department of the Ministry of Culture and Media in Rijeka)
- Figure 11 The old town of Drivenik (<https://tz-vinodol.hr/drivenik/>, accessed 10.10.2023.)
- Figure 12 Vesperbild from Drivenik, Museum of Arts and Crafts, Zagreb (photo: B. Španjol-Pandelo)
- Figure 13 Drivenik, church of St. Stephen, main altar, around 1923 (Gj. Szabo, 1923, 238)
- Figure 14 Drivenik, church of St. Stephen, main altar (photo: Đ. Griesbach, 1940, inv. n. neg. SFA-555, Croatian Academy of Sciences and Arts, Strossmayer Gallery of Old Masters, Schneider Photographic Archives)

Figure 15 Vesperbild from Drivenik, photograph taken in front of the church of St. Stephen, 1940 (photo: Đ. Griesbach, 1940, inv. n. neg. SFA-557, Croatian Academy of Sciences and Arts, Strossmayer Gallery of Old Masters, Schneider Photographic Archives)

Petra Predoević Zadković
Odsjek za povijest umjetnosti
Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet
ppredoevic@uniri.hr

Izvorni znanstveni rad
Primljen: 20.9.2023.
UDK: 726.033(497.561Rijeka)

Oporuka plemenite Stelidije Devinske (1380.) kao izvor poznavanja kasnosrednjovjekovne arhitekture Rijeke

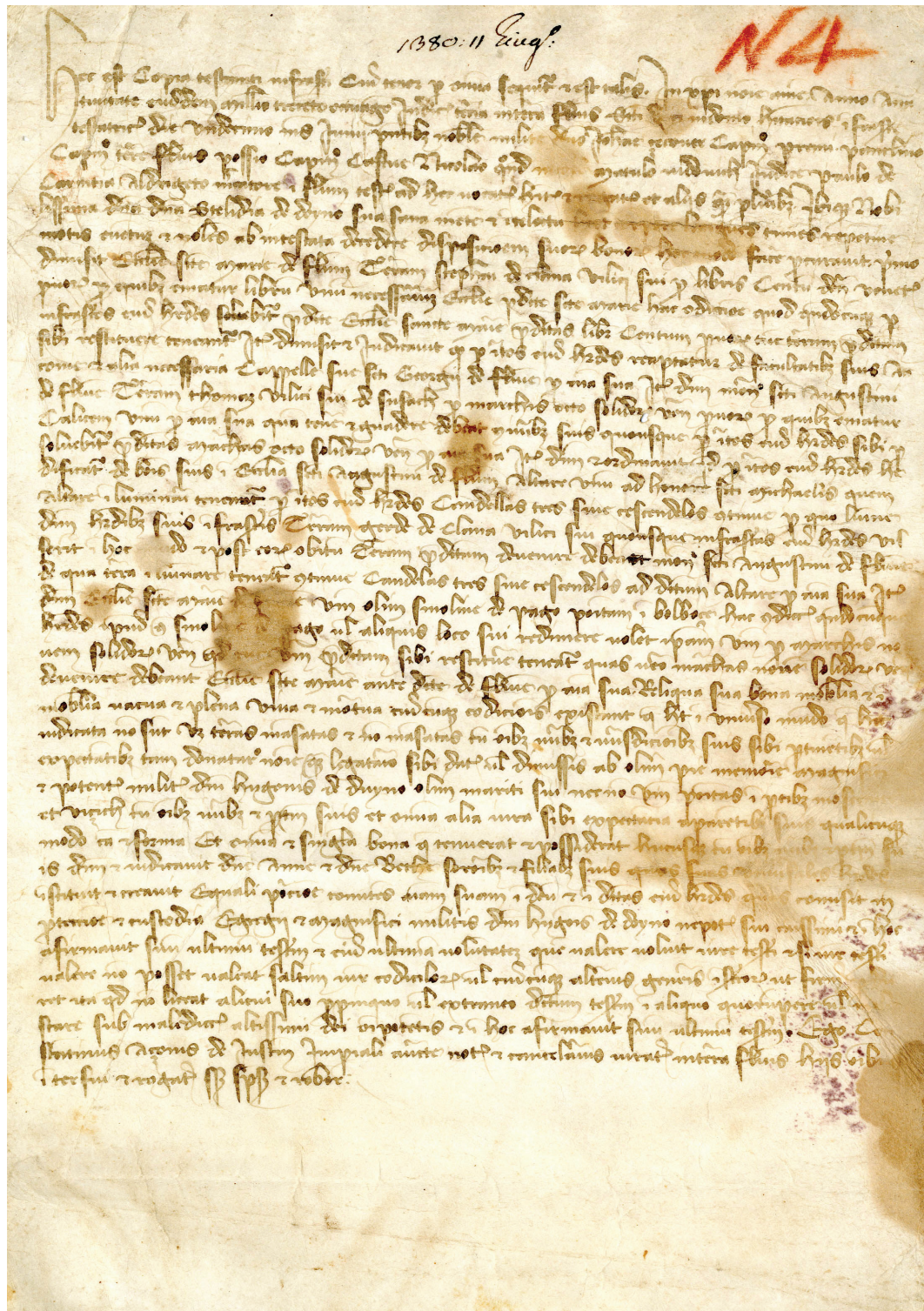
U radu se donosi sadržaj i analiza oporuke plemenite Stelidije Devinske zabilježene 1380. godine u Rijeci, koja se čuva u Archivio Storico della Provincia di Gorizia u Gorici. Oporuka sadrži vrijedne podatke koji doprinose poznavanju povijesnih, pravnih, kulturnih i religijskih aspekata još uvijek nedovoljno poznatog i istraženog razdoblja Devinske gospode i riječkog srednjovjekovlja. Posebno su značajni dijelovi koji govore o legatima vezanima uz crkvu sv. Marije (današnja crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Rijeci) i kapelu sv. Jurja, odnosno uz samostan i crkvu sv. Augustina (danas dominikanski samostan i crkva sv. Jeronima) u Rijeci. Navedeni dijelovi doprinose boljem poznavanju kronologije, graditeljskih i arhitektonskih faza tih najznačajnijih sakralnih središta Rijeke.

Ključne riječi: oporuka; Stelidija Devinska; Devinski; Rijeka; crkva sv. Marije; augustinski samostan; srednjovjekovna sakralna arhitektura

Prije gotovo osam godina u radu naslova „The Will of the Noblewoman Stelidija of Duino“, objavljenom u *Mélanges de l'École française de Rome - Moyen Âge* za 2016. godinu, po prvi puta iznijela sam sadržaj i cjeloviti prijepis oporuke plemenite Stelidije Devinske zabilježene 1380. godine u Rijeci, koja se danas čuva u *Archivio Storico della Provincia di Gorizia u Gorici* (sl. 1).¹ Tom su prilikom prepoznati samo vrijedni podatci iz oporuke značajni za poznavanje povijesnih, pravnih, kulturnih i religijskih aspekata još uvijek nedovoljno poznatog i istraženog razdoblja Devinske gospode i riječkog srednjovjekovlja. Na temelju istraživanja srednjovjekovnog urbanizma Rijeke, provedenih za potrebe doktorskog istraživanja te pojedinačnih analiza arhivske građe, koje su uključivale i istraživanja riječkih oporučnih dokumenata iz razdoblja srednjeg i ranog novog vijeka,² ovom ću prilikom iznijeti nova razmišljanja i interpretacije

1 P. Predoević Zadković, 2016. Ovaj rad proizišao je iz projekta Sveučilišta u Rijeci, uniri-human-18-31 5391, Migracije, identiteti i kontekst srednjovjekovne umjetnosti Kvarnera.

2 P. Predoević Zadković, 2023; P. Predoević Zadković, P. Karković Takalić, u objavi.

Slika 1 Oporuka Stelidije Devinske (*Archivio Storico della Provincia di Goriza, Pergamene, n° 169 marca 180*)

sadržaja Stelidijine oporuke. Radu doprinose i istraživanja povjesničara, povjesničara umjetnosti i arheologa čije recentne studije i analize ponovo razmatraju razdoblje devinske vlasti u Rijeci, odnosno arhitektonske spomenike riječkoga srednjovjekovlja donoseći brojne novine.³

Devinska gospoda, kako su u novije vrijeme potvrdili Peter Štih i Miha Kosi, prvi se put spominju u ispravi iz 1139. godine, u kojoj je zabilježen Stjepan iz Devina kao *fidelis* akvilejskog patrijarha.⁴ Od akvilejskog patrijarha u feudu su imali Devin (Duino), po kojem obitelj nosi ime, zatim Senožče na Krasu, Prem u Brkinima i Momjan u Istri.⁵ Devinska gospoda, kako je to dokazao Peter Štih, nisu bili akvilejski vazali, već ministerijali, a istovremeno i ministerijali Goričkih grofova, uz koje su se čvrsto vezali u vrijeme njihova uspona u 13. stoljeću.⁶

Nepoznato je kada točno Rijeka dolazi u posjed Devinskih.⁷ Kao terminus *ante quem* najčešće se uzima druga polovica 13. stoljeća. Mišljenje se temelji na znatno kasnijem izvoru, dokumentu zabilježenom 1366. godine. U njemu akvilejski patrijarh Markvard traži od Hugona VIII. Devinskog da položi zakletvu vjernosti te preuzme u feud od Akvileje i *totum quod habet in Meran sive in Croatia*, kao što su učinili njegovi prethodnici. Poslanici akvilejskog patrijarha tom su prilikom Hugonu VIII. predložili i notarsku ispravu iz 1256. godine koja to dokazuje.⁸ O kojim je posjedima riječ, jasno se razaznaje iz oporuke Hugona VIII. Devinskog koju je dao zabilježiti osam godina kasnije, 1374. godine. U oporuci se spominju Rijeka, Kastav, Veprinac i Mošćenice.⁹

Devinski posjed protezao se između dviju važnih luka, Devina, smještenog na ušću rijeke Timave u Tršćanskom zaljevu, i Rijeke, smještene na ušću rijeke Rječine u Riječkom zaljevu. Sve učestalije vijesti o Rijeci u pisanim izvorima krajem 13. stoljeća upućuju da je upravo u ovom razdoblju došlo do njezina snažnijeg razvoja (karta 1).¹⁰ Ovaj „iznenadni“ trgovački uspon Rijeke moguće je tumačiti kao rezultat značaja koji je grad imao za svoje feudalne gospodare, a na što su izravno mogli utjecati i događaji u Tršćanskom zaljevu. U istom razdoblju Mlečani, naime, uspostavljaju još čvršću kontrolu pomorskih veza i trgovine Devina izgrad-

3 Vidi primjerice: M. Bradanović, 2017a, 113-128; 2017b; M. Pintarić, D. Tulić, 2018, 61-80; M. Vicelja-Matijašić, P. Predoević Zadković, 2018, 209-220; M. Bradanović, 2019, 7-35; M. Medved, 2019, 21-38; 2020; M. Bradanović, 2022a, 164-172; 2022b, 191-208; P. Predoević Zadković, P. Karković Takalić, 2022, 345-415; A. Janeš, u objavi.

4 P. Štih, 1994, 48-52; M. Kosi, 2015, 389, 392-393.

5 P. Štih, 1992, 309-310.

6 *Ibid.*

7 O temi vidi primjerice: D. Klen (ur.), 1988, 87-89; M. Medved, 2020, 34-35.

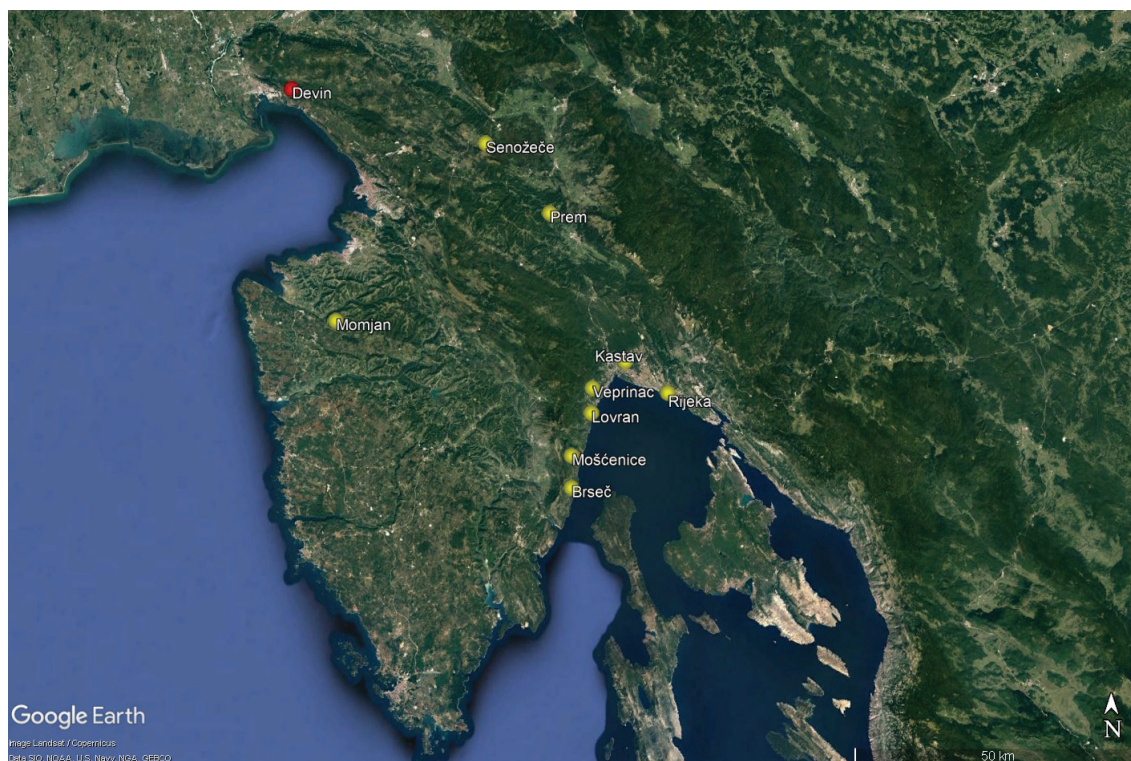
8 *Thesaurus ecclesiae Aquileiensis*, br. 1246, http://archiviodistatoudine.beniculturali.it/inventari/Thesaurus_Ecclesiae_Aquileiensis.pdf, pristupljeno 30.10.2023.; M. Kos, 1923, 120.

9 P. Štih, 1994, 47. Prema mišljenju Luje Margetića Devinski su kao ministerijali akvilejskog patrijarha u 12. stoljeću, za vrijeme vladavine njemačko-rimskog cara Henrika V. (? , vjerojatno 1086.-1125.) preko čičarijskog krasa krenuli u širenje svojih posjeda na Kvarneru. Zauzeli su Brseč, Mošćenice, Lovran, Veprinac, Kastav i Rijeku te se zaustavili na Rječini, koja je tako postala granica Svetog Rimskog Carstva i Hrvatsko-Ugarskog Kraljevstva. Istovremeno, akvilejski je patrijarh „vršenje svojih novostečenih prava nad udaljenom Meranijom“ dao pulskom biskupu, proširivši tako granice biskupije. Vidi: L. Margetić, 1990, 34-35, 57-62. Lujo Margetić i Peter Štih u sklopu „starih“ devinskih posjeda uvrstili su Lovran i Brseč. Vidi: L. Margetić, 1990, 57; P. Štih, 1992, 310. Različito tumačenje ponudili su Damir Viškanić i recentno Miha Kosi. Naime, Lovran i Brseč pripadali su Pazinskoj knežiji, koja je bila u vlasništvu Goričkih grofova sve do smrti Alberta IV. Goričkog 1374. godine, kada prelazi u vlast Habsburgovaca. U ruke Devinske gospode Lovran i Brseč dolaze tek 1380. godine, kada su Habsburgovci Hugonu VIII. u zalag dali Istru s Pazinskom knežijom; D. Viškanić, 2002, 15; M. Kosi, 2015, 392.

10 Vidi primjerice: S. Antoljak, 1954, 5; D. Klen (ur.), 1988, 77; D. Munić, 2001, 16.

njom utvrde Belforte oko 1285. godine, na strateški važnom mjestu, otoku na ušću Timave u Tršćanskom zaljevu, između akvilejskih, goričkih i devinskih posjeda.¹¹ Iako ne možemo točno utvrditi u kojoj su mjeri događaji u Tršćanskom zaljevu utjecali na usmjeravanje Devinske gospode prema Rijeci i njezinoj luci, povijesni izvori već od početka 14. stoljeća upućuju na to da je Rijeka za Devince postala važno središte, zbog veličine naselja i carinskih prihoda koje je osiguravala.¹² Vlast Devinaca nad Rijekom potrajala je do samoga kraja 14. stoljeća i izumiruća muške loze obitelji. Vlasništvo nad devinskim posjedima tada su preuzeli grofovi Walsee, porijeklom iz Švapske, koji su kao ministerijali Habsburgovaca uspjeli ovladati brojnim posjedima na širokom području od današnje Češke pa sve do Istre.¹³

„Problem“ lakuna u poznavanju povijesti Devinskih na Kvarneru doprinosi činjenica da je do danas poznato i istraženo tek nekoliko dokumenata koji ih povezuju uz ovaj prostor, pa tako i Rijeku. Utoliko su pronalazak i analiza oporuke Stelidije Devinske izuzetno važni, ne samo za poznavanje razdoblja njihove vlasti u Rijeci, nego i za poznavanje njihove materijalne ostavštine i povijesti obitelji.

Karta 1 Najvažniji posjedi Devinskih poznati iz pisanih izvora

¹¹ R. Pichler, 1882, 173-174.

¹² Usp. M. Kos, 1956, 3; D. Klen (ur.), 1988, 84; M. Kosi, 2015, 395.

¹³ F. Kos, 1923, 129-30; S. Gigante, 1937-1938, 18; M. Karbić, Z. Nikolić Jakus, 2022, 11-22.

Sadržaj oporuke

Oporuka plemenite Stelidije Devinske čuva se u *Archivio Storico della Provincia di Gorizia* u Gorici, u fondu *Pergamene* (sl. 1).¹⁴ Napisana je na pergameni dimenzija 27,3 x 19,2 cm. Dobro je očuvana. Rukopis oporuke uredan je i čitak, premda je na nekim dijelovima tinta izbljedadla. Regesta oporuke objavljena je u dva navrata. Prvi put 1890. objavio ju je Francesco Swida, a drugi put, 1913. godine, Emilio Turus.¹⁵ Oba autora opisuju dokument kao oporuku plemenite Stelidije, udovice Hugona Devinskog, te donose naznaku vremena i mjesta nastanka oporuke, imena univerzalnih nasljednika, svjedoka i notara koji je sastavio oporuku.¹⁶

O postojanju oporuke pisao je još 1923. godine Franc Kos u studiji o povijesti Devinske gospode, nastojeći opvrgnuti ranije iznesene teze Rodolfa Pichlera o Steli ili Stelichiji, odnosno Stilihiji prema Kosu.¹⁷ Naime, na temelju različitih, Pichleru poznatih arhivskih izvora za genealogiju Devinskih, Stela odnosno Stelichia bila je druga supruga Hugona II. Devinskog i majka Rudolfa II. Kos je odbacio Pichlerove teze upravo na temelju spomenute oporuke koju je Stilihija ili Stela dala sastaviti 1380. godine. No, prema podacima koje je iznio o oporuci, nije izvjesno je li bio upoznat s cjelovitim tekstom dokumenta ili samo sa Swidinim regestom.¹⁸ Kos je zaključio kako je Stilihija bila druga supruga Hugona III. i majka Rudolfa III. Devinskog. U novije vrijeme, istražujući odnose i povijest Goričkih grofova i Devinaca, arhivske podatke koji spominju Stilihiju iz Devina donosi Peter Štih. Poput Kosa, Štih zaključuje kako je Stilihija bila žena Hugona III. Devinskog i majka Rudolfa III., no među dokumentima ne spominje njezinu oporuku.¹⁹

Tekst Stelidijine oporuke u latinskom prijepisu glasi:

Hec est copia testamenti infrascripti, cuius tenor per omnia sequitur et est talis: In Christi nomine amen. Anno a natiuitate eiusdem millesimo trecentesimo octuagesimo, indictione tertia, in terra Fluminis Sancti Vl[ic]ti in domo habitationis infrascripte testatricis die undecimo mensis iunii, presentibus nobile milite domino Iohanne Çeconer capitano Premi, Panelino capitano terre Fluminis, Possio capitano Castue, Nicolao quondam Nicole, Matulo Vidovich iudice, Paulo de Carintia, Aldrigeto mercatore in Flumine, testibus ad hec vocatis, habitis et rogatis et aliis quam pluribus. Ibique nobilissima donna donna Stelidia de Doyno sua sana mente et intellectu, licet corpore languens, timens repentine mortis eventum et nollens ab intestata decedere dispositionem suorum bonorum hoc modo facere procuravit: primo dimisit ecclesie Sancte Marie de Flumine terram Stephani de Clana, vilici sui, pro libris centum denariorum venetorum parvorum pro quibus ematur librum unum necessarium ecclesie predicte Sancte Marie, hac condicione, quod

¹⁴ *Archivio Storico della Provincia di Goriza, Pergamene*, n° 169 marca 180.

¹⁵ F. Swida, 1890, 62-63; E. Turus, 1913, 350.

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ R. Pichler, 1882, 156; F. Kos, 1923, 91-134. U historiografiji se navode različiti oblici imena Stelichia, Stela, Stilihija, ovisno o načinu na koji su autori transkribirali ime iz dokumenata slijedeći pritom egdotička pravila nacionalnih jezika. U radu ih donosim u obliku u kojem se pojavljuju kod pojedinih autora. Ipak, imajući u vidu sve navedene oblike imena, služit ću se egdotičkim pravilima hrvatskog jezika i transkribirati imena iz oporuke u hrvatske inačice.

¹⁸ Kos isprva navodi postojanje dokumenta nastalog 11. lipnja 1380. iz kojega je vidljivo kako je Stilihija supruga Hugona Devinskog te da je imala nećaka istog imena. Potom iznosi kako je Stilihija doživjela visoku starost jer je 11. siječnja 1380. dala sastaviti svoju oporuku. Njezini glavni nasljednici bile su sestre Ana i Berta, a izvršitelj oporuke nećak Hugon. U oba slučaja kao izvor poslužio mu je Swidin regest. Vidi: F. Kos, 1923, 109-110.

¹⁹ P. Štih, 1992, 316.

quandocumque per infrascriptos eius heredes solvebitur predicte ecclesie Sancte Marie predictas libras centum parvorum, tunc terram predictam sibi restituere teneantur. Item dimisit et iudicavit quod per infrascriptos eius heredes reaptantur de facultatibus suis anconie et alia necessaria cappelle sue Sancti Georgii de Flumine pro anima sua. Item dimisit monasterio Sancti Augustini de Flumine terram Thomaz vilici sui de Susach, pro marchis octo solidorum venetorum parvorum, pro quibus ematur calicem unum pro anima sua, quam tenere et quadere debeat cum iuribus suis, quousque per infrascriptos eius heredes sibi persolvebitur predictas marchas octo soldorum venetorum pro anima sua. Item dimisit et ordinavit quod per infrascriptos eius heredes hedificatur de bonis suis in ecclesia Sancti Augustini de Flumine altare unum ad honorem Sancti Michaelis, quem altare inluminari teneatur per infrascriptos eius heredes, candellas tres sive cescendelos continue, pro quo lumine dimisit heredibus suis infrascriptis terram Gerde de Clana, vilici sui, quousque infrascriptas eius heredes visserint in hoc [mu]ndo et post eorum obitum terram predictam devenire debeat monasterio Sancti Augustini de Flumine, de qua terra inluminare teneatur continue candelas tres sive cescendelos ad dictum altare pro anima sua. Item dimisit ecclesie Sancte Marie de F[lumine] vineam olim Smoline de Pago positam in Bolboçe hac condicione, quandocumque heredes ipsius quondam Smoline de Pago vel aliquis loco sui redimere volet ipsam vineam pro marchis novem solidorum venetorum, quod tunc vineam predictam sibi restituere teneatur, quas vero marchas novem solidorum venetorum devenire debeant ecclesie Sancte Marie antedecte de Flumine pro anima sua. Reliqua sua bona mobilia et immobilia, vacua et plena, viva et mortua, cuiuscumque condicionis existant, que habet in universo mundo, que hic iudicata non sunt, videlicet terras mansatas et non mansatas cum omnibus iuribus et iurisdicionibus suis sibi pertinentibus vel expectantibus tam donatario nomine quam legatario sibi datis uel dimissis ab olim pie memorie magnifici et potentis militis domini Hugonis de Duyno, olim mariti sui, nec non vineas positas in partibus Mosce[nice] et Viçich cum omnibus iuribus et pertinenciis suis et omnia alia iura sibi expectantia aparentibus sive qualicumque modo, causa et forma et omnia et singula bona, que tenuerat et possederat hucusque cum omnibus iuribus et pertinenciis suis dimisit et iudicavit domine Anne et domine Bethē sororibus et filiabus suis, quas suas universales heredes instituit et creavit equali porcione comitens animam suam in dictum et in dictas eius heredes, quas comisit in protectionem et custodiam egregii et magnifici militis domini Hugonis de Doyno nepotis sui carissimi et in hoc affirmavit suum ultimum testamentum et eius ultimam voluntatem, quem valere voluit iure testamenti et si iure testamenti valere non posset, valeat saltem iure codicilorum vel cuiuscumque alterius generis instrumentorum, ut firmus perduret, ita quod non liceat alicui suo propinquo vel extraneo dictum testamentum in aliquo quorumpere²⁰ vel molestare sub maledictione altissimi Dei omnipotentis et in hoc affirmavit suum ultimum testamentum. Ego Constantinus Açonis de Iustinopoli imperiali auctoritate notarius et cancelarius iuratus in terra Fluminis hiis omnibus interfui et rogatus scripsi, supscripsi et roboravi.

²⁰ Ovako u tekstu, zasigurno je pogrešno čitanje kratice za *corumpere*.

Protokol oporuke započinje riječima *hec est copia testamenti infrascripti* iz kojih saznajemo da je riječ o kopiji oporuke. Poznato je, iz sačuvanih dalmatinskih inventara dobara, da su se kopije oporuka u kasnom srednjem vijeku čuvale u kućama s drugim važnim privatnim dokumentima, što nam govori da su se kopije sastavljale za određenu svotu novca, na zahtjev oporučitelja i članova njihovih obitelji.²¹ U nedostatku pouzdanih izvora pretpostavljam da je ista praksa vrijedila i u Rijeci.

Stelidija je dala sastaviti svoju oporuku 11. lipnja 1380., u svome domu u Rijeci, u prisutnosti sedmorice svjedoka – kapetana Prema Ivana Čeconera, kapetana Rijeke Panelina, kapetana Kastva Posija, Nikole pok. Nikole, suca Matula Vidovića, Pavla iz Koruške i Aldrigeta, trgovca u Rijeci.²² O spomenutim svjedocima postoje i drugi kronološki bliski izvori. Primjerice, trgovac Aldregeto, u Stelidijinoj oporuci Aldrigeto, spominje se u dokumentu zabilježenom 8. svibnja 1371. u Rijeci, u kući suca Meussolija, a koji se danas čuva u *Haus-, Hof- und Staatsarchiv* u Beču.²³ Kako doznajemo iz dokumenta, Hugon VIII. Devinski (*ac terre Fluminis sancti Viti domino naturalis, universsis et singullis, capitaneis, iudicibus et rectoribus nostris*) oslobodio je Aldregeta, pokojnog ser Paulina iz Trenta (*natum condam ser Paulini Tridentine diocesis*), stanovnika i trgovca u Rijeci, davanja desetine i kolete (*decima et colletta*).²⁴

Zanimljiv je i spomen trojice kapetana, kapetana Prema, Rijeke i Kastva, čija imena u historiografiji koja se bavi ovim povijesnim razdobljem ne nalazimo.²⁵ No, povezujući različite podatke iz historiografije, moguće je iznijeti nove pretpostavke. *Nobile milite domino Iohanne Čeconer capitano Premi* iz oporuke vjerojatno je član plemićke obitelji koju, pišući o srednjovjekovnoj povijesti Boljuna, spominje Camillo de Franceschi. Prema de Franceschiju, u izvorima se prvi spominje istoimeni štajerski vitez Giovanni de Zechorn u razdoblju između 1373. i 1390. godine kao oficijal Hugona VI., misli se na Hugona VIII. Devinskog, koji mu je 1386. godine dao u investituru važan kaštel i gospoštiju Gonowitz u Štajerskoj.²⁶ On se, prema de Franceschiju, spominje i u kodicilu oporuke Hugona VIII. Devinskog iz 1390. godine, a Marko Medved identificira ga kao Ivana Čehovara, čiji se potomci i u 15. stoljeću spominju u izvorima kao plemići, vitezovi i ugledni riječki građani.²⁷

U trenutku sastavljanja oporuke Stelidija ističe kako je pri zdravoj pameti i razumu (*sana mente et intellectu*), ali oslabljena tijela, što je izraženo riječima *licet corpore languens*. Kao razlog sastavljanja oporuke navodi strah od iznenadne i bezoporučne smrti. Stelidija ostavlja legate

21 Z. Ladić, 2012, 89.

22 Prisustvo sedam svjedoka prilikom sastavljanja oporuke u Rijeci odgovara i odredbama prvog pouzdanog pravnog izvora, Riječkog statuta iz 1530. godine. Vidi: Z. Herkov *et al.*, 2001, 187 (knj. II, 33).

23 AT-OeStA/HHStA UR AUR 1217; S. Gigante, 1937-1938, 8.

24 *Ibid.* Za više o podavanjima u srednjovjekovnoj Rijeci vidi: M. Kos, 1956, 3-20; D. Klen, 1983, 287-299.

25 Usporedi primjerice M. Kos, 1956, 3-20; D. Munić, 1986; D. Klen (ur.), 1988, 90-94.

26 C. de Franceschi, 1898, 348.

27 M. Medved, 2020, 132-133, 661-662. Razmatrajući nekretnine u vlasništvu augustinskog samostana sv. Jeronima, u dokumentima 15. i 16. stoljeća, Ozren Kosanović također spominje obitelj, predloživši drukčije čitanje prezimena, u obliku Kečovar; O. Kosanović, 2022, 32.

pro anima sua, za svoju dušu, u posjedima (zemlja, vinograd) crkvi sv. Marije te crkvi sv. Augustina u Rijeci (sl. 2). Ovo je izuzetno važan podatak za povijest riječkih crkava.²⁸

Crkva sv. Marije, danas crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije, jedna je od najvažnijih urbanističkih dominanti povijesne gradske jezgre Rijeke (sl. 3). Do sada su provedena arheološka te brojna povijesno-umjetnička i restauratorsko-konzervatorska istraživanja arhitekture i inventara crkve, kojima je utvrđen njezin kontinuitet sakralnog središta grada od kasnoantičkog razdoblja i razvoj preko srednjeg i novog vijeka do danas.²⁹ Stelidijina oporuka je za sada jedini sačuvani pisani izvor iz 14. stoljeća koji izričkom spominje crkvu sv. Marije, dok su drugi izvori o kojima se raspravlja u historiografiji danas „izgubljeni“ ili uništeni. Materijalni ostatci srednjovjekovnih slojeva arhitekture crkve također su malobrojni, a radi se većinom o ostacima prozorskih otvora i spolijima.³⁰

U svojoj prvoj oporučnoj odredbi Stelidija ostavlja crkvi sv. Marije zemlju Stjepana iz Klane - njezina upravitelja, za 100 malih venecijanskih libri za koje treba kupiti jednu knjigu potrebnu crkvi. Ovu odredbu uvjetuje: ako tko od njezinih nasljednika plati spomenutih sto malih libara crkvi sv. Marije za nabavku knjige, može zadržati spomenutu zemlju. Dakle, Stelidija je crkvi namijenila zemlju (*terra*), koja je jasno određena i iskazana imenom njezina upravitelja (*vilicus*).³¹ Na taj način u dokumentu je ostalo zabilježeno ime Stjepana iz Klane.³² Stelidija potom određuje da netko od njezinih nasljednika od naslijeđenih dobara obnovi oltarnu palu i sve potrebno u njezinoj kapeli sv. Jurja u Rijeci.

O postojanju kapele sv. Jurja u Rijeci imamo tek nekoliko vijesti. Prve u 19. stoljeću donose Rodolfo Pichler i Giovanni Kobler.³³ Oba autora citiraju djelo „Mariana“, odnosno austrijskog, augustinskog povjesničara Mariana (Andreasa) Fidlera, naslovljenog *Austria sacra: Österreichische Hierarchie und Monasteriologie. Geschichte der ganzen österreichischen, weltlichen und klösterlichen Klerisey beyderley Geschlechts*, tiskanog u Beču između 1780. i 1788. godine, u devet svezaka. Fidler u njemu spominje različite dokumente koji svjedoče o drevnosti crkve. Tako prenosi podatak kako je oko 1600. godine, iz neke knjige riječkog kaptola ondašnji riječki no-

28 U nedostatku pouzdanih izvora dosadašnji istraživači iznosili su razne pretpostavke o utemeljenju, djelovanju i izgledu crkve sv. Marije (danas župne crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije) te crkve i samostana augustinaca (danas Dominikanskog samostana i crkve Sv. Jeronima) u Rijeci, u razdoblju srednjeg vijeka. Uži izbor historiografije na temu obuhvaća: G. Kobler, 1896, vol. I-III; G. Poglajen, 1930; L. M. Torcolleti, 1932; 1944; R. Matejčić, 2013.

29 Uži izbor historiografije na temu obuhvaća: L. M. Torcolleti, 1932; I. Perčić, 1954; R. Matejčić, 1982; T. Sušan, 2002; A. Janeš, 2022.

30 Zbog navedenog razloga na srednjovjekovnu fazu i značaj crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije dugo su vremena upućivala tek povijesna istraživanja. U historiografiji nalazimo podatke kako je u 14. stoljeću crkva sv. Marije bila sjedište arhiđakonata i kaptola pod jurisdikcijom pulskog biskupa. U tom kontekstu zanimljiv je navod G. Koblera kako je nekada postojala knjiga riječkog zbornog kaptola iz koje je 15. rujna 1525. riječki bilježnik Ivan Frankić (Giovanni Franchini) preveo na latinski i ovjerio jednu hrvatsku ispravu koja sadrži popis drevnih običaja i obaveza riječkog zbornog kaptola i crkve, a koju su napisala i upisala u knjigu 10. ožujka 1371. dva riječka svećenika Vito i Prodan, koje su za to zadužili Hugon Devinski i riječki zborni kaptol; G. Kobler, 1896, vol. I-III; G. Poglajen, 1930; L. M. Torcolleti, 1932; 1944; R. Matejčić, 2013.

31 O uporabi i značenju riječi *vilicus* u srednjem vijeku vidi primjerice: S. Andrić, 2013, 82.

32 Klana je naselje sjeverozapadno od Rijeke u Primorsko-goranskoj županiji i današnje sjedište istoimene općine. O razdoblju devinske vlasti u Klani vidi primjerice L. Margetić, 2011, 429-440.

33 R. Pichler, 1882, 225; G. Kobler, 1896, vol. I, 131-132.

tar Hortensius Rastellus de Guardia prepisao i provjerio tekst koji je zapisao notar kanonik Marko.³⁴ U tom se tekstu spominje kako je 15. studenog 1405. preminula Betta, sestra Devinaca koja je dotirala kaptol svojim imanjima u Veprincu. Također se navodi kako je Betta sahranjena u kapeli sv. Jurja kod oltara.³⁵ Daljnje podatke donosi tridesetih godina 20. stoljeća Silvino Gigante objavivši regestu dokumenta zabilježenog sedam godina kasnije, 13. lipnja 1412. Prema Giganteu, u dokumentu je navedeno kako su se riječki arhiđakon Ambrozije i župnik Mihovil te cijeli kaptol obavezali za pokojnu plemenitu Bettu Devinsku, među ostalim, i jednom tjedno služiti misu i održavati vječno svjetlo na njezinu grobu u kapeli sv. Jurja, u crkvi sv. Marije („nella cappella di San Giorgio nella chiesa Nostra Signora in S. Vito“).³⁶ Izneseni podatci govore u prilog da je kapela sv. Jurja postojala i u desetljećima nakon bilježenja Stelidijine oporuke, odnosno u prvom i drugom desetljeću 15. stoljeća, u crkvi sv. Marije.

Potvrdu u izvorima o postojanju kapele sv. Jurja u crkvi sv. Marije nalazimo i u prvoj polovici 16. stoljeća. Kapela se spominje u dokumentu zabilježenom u notarskoj knjizi Dominika Ravizze. Naime, u oporuci zabilježenoj 16. prosinca 1535. svećenik Lovro Golubić (*Laurentius Golubich*) istaknuo je kako želi biti pokopan *in capella sancti Georgii in sepultura presbiterii*.³⁷ Podatak da je 1536. godine postojala grobnica svećenika u kapeli sv. Jurja donosi i Kobler iako u tom kontekstu ne spominje da je riječ o kapeli u kojoj je sahranjena Betta ili Elizabeta Devinska.³⁸ Budući da su Devinski izumrli u muškoj liniji 1399. godine, na temelju dosad rečenog mišljenja sam da treba razmotriti mogućnost da se devinska kapela sv. Jurja najranije od početka 15. stoljeća počela koristiti i kao mjesto ukopa riječkih svećenika, iako o tome neizravno svjedoči tek navedeni dokument zabilježen u 16. stoljeću. S druge strane, izgradnjom augustinskog samostana u Rijeci i prije izumiruća obitelji, Hugon VIII. Devinski, Stelijin unuk, u svojoj oporuci iz 1390. godine odabrao je za mjesto ukopa riječku augustinsku crkvu.³⁹

Budući da se kapela sv. Jurja u dosadašnjoj historiografiji samo sporadično spominje, nije postojao ni interes da se predloži njezin položaj unutar crkve sv. Marije. U vezi s tim ponovno nas može usmjeriti podatak koji donosi Kobler. Pišući o grobnicama koje su se nekada nalazile u crkvi sv. Marije, Kobler navodi kako je u crkvi morala postojati grobnica Bette ili Elizabete Devinske te kako se još uvijek slavi misa u njezin spomen i odaju počasti, i to u donjem dijelu crkve iza posljednje klupe lijevo, vjerojatno na mjestu nekadašnje grobnice.⁴⁰ Ovim Koblerovim navodom otvorena je mogućnost ubikacije prostora kapele. Na temelju njegova opisa i drugih iznesenih podataka moralo bi se raditi o kapeli smještenoj u neposrednoj blizini

34 A. Fidler, 1783, 55.

35 „Anno 1405. die 15. mensis Novembris – obiit Domina Betta, Soror Divinarii, et sepulta fuit in Capella S. Georgii Fluminis juxta altare; et ego Clericus Marcus, qui haec scripsi, Notarius; quae Domina dotavit Capitulum, capella sanctae Mariae in Veprinaz cum suis bonis liberis ect.“, A. Fidler, 1783, 55; R. Picher, 1882, 225; G. Kobler, 1896, vol. I, 79, 82, 278; vol. II, 22-23; vol. II, 242.

36 S. Gigante, 1937-1938, 67-68; usp. M. Medved, 2020, 136.

37 HR-DARI-823, II. Domenico Raviza, 183r; P. Predoević Zadković, 2016.

38 Pišući o grobnicama u crkvi sv. Marije, Kobler navodi: „Nei libri del cancelliere si legge:...all'anno 1536, che la tomba dei sacerdoti era nella capella di S. Giorgio.“ G. Kobler, 1896, vol. I, 131.

39 M. Kosi, 2015, 411. Usp. R. Pichler, 1882, 227; S. Gigante, 1937-1938, 56.

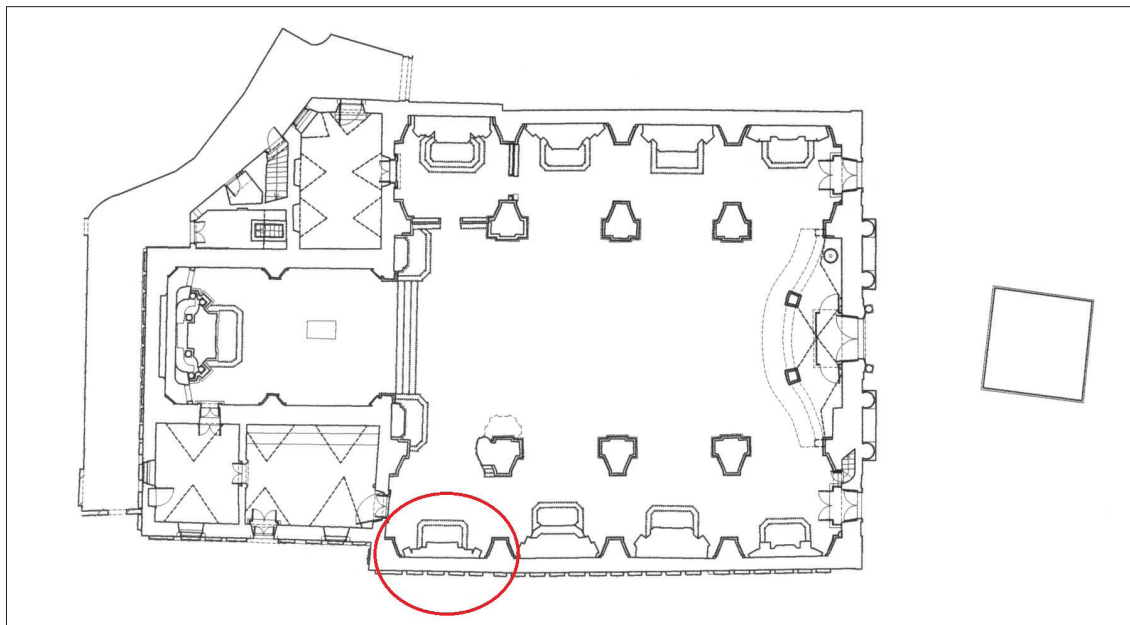
40 G. Kobler, 1896, vol. I, 132.

Slika 2 Veduta Rijeke, Ivan Klobučarić, 1579.

Slika 3 Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Rijeci

Slika 4 Položaj današnjeg oltara sv. Petra, moguće srednjovjekovne kapele sv. Jurja spomenute u Stelidijinoj oporuci na tlocrtu crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Rijeci

Slika 5 Gotička monofora otkrivena na sjevernom pročelju crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Rijeci, moguće dio srednjovjekovne kapele sv. Jurja

sadašnjeg svetišta crkve i to s njegove lijeve strane. Danas se na tom mjestu, u unutrašnjosti crkve nalazi barokni oltar sv. Petra (sl. 4). Godine 1999. tijekom restauratorskih radova na oltaru, sondiranjem zida iza oltara u razini oltarne pale otkriven je gotički prozor (sl. 5). Monoforma trolisnog završetka bila je zazidana ispunom od grubo priklesanog kamena s mnogo žbuke.⁴¹ Prozor je vidljiv i na vanjskom, sjevernom zidu crkve. Skošene špalete prozora izvedene su od klesanaca, a nadvoj od opeke. Kameni profili prozora glatki su, bez karakteristične profilacije. Gotičku monoformu Tea Sušanj tada je, s obzirom na izvore, datirala u relativno široko vremensko razdoblje, povezujući je s vremenom oko 1377. godine, koja je uklesana na portalu zvonika crkve, ili s 1442. godinom, što se povezuje s arhivskim podacima o kasnogotičkim graditeljskim zahvatima i obnovi crkve izvedenima pod vodstvom majstora Jurja Dimitrova.⁴² Međutim, povezivanjem otkrića gotičke monofore s iznesenim arhivskim podacima iz oporuke Stelidije Devinske te podacima iz historiografije otvorena je mogućnost identifikacije gotičkog prozora, odnosno prostora današnjeg oltara sv. Petra s devinskom kapelom sv. Jurja te datacija njezina graditeljskog sloja u posljednju četvrtinu 14. stoljeća, čime je učinjen značajan iskorak u poznavanju srednjovjekovnog graditeljskog sloja crkve.

Nastavimo li s analizom sadržaja oporuke, uočit ćemo da Stelidija nadalje samostanu sv. Augustina ostavlja zemlju Tomaža, svoga upravitelja *de Susach*⁴³ za 8 malih venecijanskih marki za koje treba kupiti jedan kalež *pro anima sua* te obvezuje nasljednike na pokriće potrebnih troškova. Poput spomenutog legata crkvi sv. Marije Stelidijini nasljednici mogli su pokrićem navedenih troškova zadržati navedenu zemlju. Stelidija zatim određuje da netko od njezinih nasljednika izgradi od njezinih dobara u crkvi sv. Augustina oltar posvećen sv. Mihovilu. Spomenuti oltar njezini nasljednici dužni su trajno osvjetljivati s tri svijeće ili svjetiljke⁴⁴ za svoga života, za koje Stelidija ostavlja zemlju svoga upravitelja Gerde iz Klane, a nakon njihove smrti spomenuta zemlja za istu svrhu pripast će samostanu.

Spomen riječkog samostana sv. Augustina i istoimene crkve u tekstu oporuke potvrđuje njihovo postojanje 1380. godine i doprinosi dosadašnjim raspravama o njihovom osnutku i povijesti (sl. 6). U vezi s datacijom crkve i samostana, nema izravnih arhivskih podataka iz vremena njihove izgradnje poput isprave o utemeljenju, darovnici zemljišta i sl., zbog čega je u historiografiji predloženo nekoliko različitih datacija, temeljenih na interpretaciji materijalnih ostataka crkve iz razdoblja srednjega vijeka i sačuvanih dokumenata iz 14. i 15. stoljeća.⁴⁵ Zahvaljujući konzervatorsko-restauratorskim radovima provedenima u nekoliko navrata od početka 20. stoljeća do danas, danas su vidljivi kasnosrednjovjekovni slojevi arhitekture svetišta crkve sv. Jeronima te samostanskih kapela Presvetog Trojstva i Bezgrešnog začeća Blažene Djevice Marije.

41 R. Oštrić, 2000; T. Sušanj, 2002, 5.

42 T. Sušanj, 2002, 4-5.

43 Zabilježeni toponim *Susach* poistovjećujemo sa Sušakom, mjestom unutar srednjovjekovne gosposltije Gotnik, koji spominje L. Margetić u članku *Gotnik i Klana*. Vidi: L. Margetić, 2011, 436. Naselje Sušak i danas postoji na području Općine Ilirska Bistrica u Republici Sloveniji.

44 Gore opisano značenje riječi *cescendelo* preuzeto je iz poznatih dalmatinskih primjera. Vidi: M. Kostrenčić *et al.*, 1969-1978, sv. I, 209, s. v. *cesendellus*, *cesendelus*, *cexendelus*.

45 Za iscrpan pregled historiografije o temi vidi: M. Medved, 2020, 43-83.

Donedavno se u historiografiji citirala 1315. godina kao godina utemeljenja i izgradnje augustinskog samostana i crkve, no navedena se godina ne može potvrditi ni arhivskim vijestima ni materijalnim ostacima. Dio istraživača istaknuo je kao najznačajniji pisani izvor, prema kojem se može datirati izgradnja crkve i samostana, povelju Reinprechta Walseea (IV./III.) iz 1429. godine, koju je on na zahtjev riječkih redovnika izdao kao potvrdu samostanskih prava i dobara. U povelji grof Walsee navodi kako je njegov predak, Hugon Devinski iznova podigao, sagradio i opremio samostan.⁴⁶

Nejasnoće u tumačenju podataka iz izvora dijelom su proizlazile iz njihove nedovoljne istraženosti i nepoznavanja rodoslovlja gospode Devinskih i grofova Walsee, ali i nekritičkog prenošenja podataka iz starije historiografije. Zahvaljujući povijesnim istraživanjima danas možemo potvrditi da je Hugon Devinski u povelji iz 1429. godine Hugon VIII. Devinski, a Reinprecht Walsee (IV./III.) njegov unuk, sin Hugonove kćeri Katarine i Reinprechta II. Walseea. Ovom izvoru sada valja pridodati i podatke iz oporuke Stelidije Devinske koja svjedoči o postojanju samostana i crkve mnogo ranije. U vezi s problematikom interpretacije izvora, ali i zaključaka o osnutku i izgradnji augustinskog samostanskog kompleksa recentno su svoja mišljenja istaknuli Marijan Bradanović i Marko Medved.

Prema mišljenju Marijana Bradanovića, za rano utemeljenje samostana ili izgradnje augustinske crkve sv. Jeronima, početkom 14. stoljeća, kako je to predlagala starija historiografija, nema čvrstih uporišta. Za Bradanovića, utemeljitelj samostana i samostanske crkve je Hugon VIII. Devinski. Prema autoru, to jasno proizlazi iz sadržaja njegove oporuke zabilježene 1390. godine, u kojoj je kao svoje posljednje počivalište odredio grobnicu u augustinskom samostanu, odnosno iz dokumenta zabilježenog 1394. godine, u kojem prior samostana, gradski suci i vijećnici potvrđuju primitak srebrnog križa i pokaznice od Ane, udovice Hugona VIII. Devinskog, koji je preminuo četiri godine ranije i koji je ove liturgijske predmete namijenio riječkim augustincima.⁴⁷

Prema danas vidljivim starijim slojevima arhitekture crkve, njezinom dugom koru te brodu relativno malih dimenzija, bez ostataka svođenja, Bradanović zaključuje kako je oko 1400. godine došlo do značajnije pregradnje svetišta, povišenja njegovih perimetralnih zidova i izrade novih prozora, koji odgovaraju danas vidljivim šiljastim otvorima na plaštu svetišta, povezujuću ovu graditeljsku fazu uz nasljednike gospode Devinskih, grofove Walsee (sl. 6, 7). S navedenim je, naime, moguće povezati i podatke o starijoj nadgrobnoj ploči, smještenoj u svetištu crkve, s natpisom koji je, sudeći prema baroknoj restituciji, spominjao osnivače samostana, Hugona Devinskog i Reinprechta Walseea. U kontekstu kronološkog, tipološkog i kulturnog uzora riječke samostanske crkve Bradanović vidi svetište augustinske crkve u Fürstenfeldu, u današnjoj Štajerskoj, izgrađenoj u razdoblju između 1365. i 1368. godine, ali i brojne te prostorno bliže slovenske primjere.⁴⁸

46 HR-DARI-250, Samostan reda pustinjača sv. Augustina u Rijeci 1418.-1774., kutija 6, spisi, skupina AA, br. 1; u Protokolu samostana, na latinskom jeziku, isprava se spominje pod rednim brojem 5, vidi HR-DARI-250, kutija 1, knjiga 4, *Protocollum Conventus Fluminensis Ord. Erem. S. P. Augustini ad S. Hieronymum*, 1704; D. Deković, 2005, 43; M. Medved, 2020, 58-59.

47 M. Bradanović, 2017a, 116-123.

48 *Ibid.*

Slika 6 Augustinski samostan, detalj vedute Rijeke, Ivan Klobučarić, 1579.

Slika 7 Istočno pročelje crkve
sv. Jeronima i kapele
Presvetog Trojstva, Rijeka

Mišljenje Marijana Bradanovića o prvom desetljeću 15. stoljeća kao vremenu završetka izgradnje riječke augustinske crkve i samostana istovjetno je sa zaključcima Marka Medveda. Prema Medvedu tome u prilog svjedoče povijesni podatci iz historiografije o Reinprechtu II. Walseeu, koji se u danas nepoznatoj ispravi iz 1408. godine spominje u kontekstu završetka gradnje.⁴⁹ Na temelju različitih podataka iz pisanih izvora i historiografije, a osobito relativno nepoznate augustinske historiografije, koje pomno analizira i objedinjuje, Medved zaključuje kako je *terminus post quem* za izgradnju augustinskog kompleksa 1368. godina. Utemeljenje samostana i crkve Medved također povezuje uz Hugona VIII. Devinskog.⁵⁰

Zaključcima obaju autora valja dodati i podatke iz oporuke Stelidije Devinske. Mišljenja sam da se spomen crkve titulara sv. Augustina u oporuci može tumačiti u širem smislu kao samostanske crkve, crkve redovnika sv. Augustina te da se isto može primijeniti i na dokumente iz 15. stoljeća u kojima se također spominje crkva sv. Augustina. Na temelju svih predstavljenih i analiziranih izvora može se također pretpostaviti da je izgradnja riječkog augustinskog samostana i crkve, odnosno njihova najstarijeg graditeljskog sloja, čiji je utemeljitelj Hugon VIII. Devinski, dovršena osamdesetih godina 14. stoljeća. Ipak ostaje nepoznato jesu li Stelidijini nasljednici ostvarili njezin oporučni legat, vezan uz izgradnju oltara sv. Mihovila u samostanskoj crkvi jer se navedeni oltar ne spominje u drugim izvorima.⁵¹

U tekstu oporuke Stelidija se potom vraća na crkvu sv. Marije kojoj ostavlja i vinograd koji je držao Smolina iz Paga, smješten na *Bolboče*⁵², pod uvjetom da njegovi nasljednici mogu otkupiti taj vinograd ili neki drugi, na drugom mjestu za 9 venecijanskih marki.

Sva svoja ovozemaljska dobra u spomen na svog pokojnog supruga *Hugona de Duyno*, odnosno Hugona III., uključujući i vinograde na predjelima Mošćenice i *Vičic*⁵³ Stelidija ostavlja svojim univerzalnim nasljednicama, kćerima, *domine Anne* i *domine Bethe, sororibus et filabus suis*. U Kosovoj studiji posvećenoj Devinskima navodi se kako su navedene Anna i Betha Stelidijine sestre, što se prema načinu na koje ih u oporuci oslovljava ne može sa sigurnošću potvrditi. U historiografiji nailazimo na različite podatke koji se vezuju uz ime Anne i Bethe Devinske.⁵⁴ Ovim je istraživanjem pokazano da bi Betha Devinska iz Stelidijine oporuke bila Betta ili Elizabeta koja se spominje u dokumentima iz 1405. i 1412. godine u kontekstu darovanja riječkom kaptolu, koji je za nju služio misu na njezinoj grobnici u kapeli sv. Jurja u crkvi sv. Ma-

49 M. Bradanović, 2017a, 119.

50 M. Medved, 2019, 21-38.

51 Među najstarijim oltarima u crkvi Torcoletti spominje oltare iz 15. stoljeća, oltar sv. Bartolomeja i oltar sv. Tri kralja, koji su mu poznati samo iz pisanih izvora. Vidi: L. M. Torcoletti, 1944, 22. Usp. G. Kobler, 1896, vol. I, 100. Medved objavljuje 2020. godine pronalazak arhivske vijesti o postojanju oltara sv. Mihovila na temelju vrela *Protocollum conventus*. Oltar se prema Medvedu povezuje uz oltar sv. Petra, koji se najranije spominje 1582. godine; M. Medved, 2020, 587.

52 Na temelju dostupnih podataka ne može se utvrditi na koju se lokaciju toponim *Bolboče* odnosi.

53 Zabilježeni toponim *Moscenice* odnosi se na današnje naselje Mošćenice na istočnoj obali Istre u Primorsko-goranskoj županiji. Vinogradi na lokaciji *Vičich* spominju se i 1447. godine u notarskoj knjizi Antonija de Rena iz Modene. Vidi HR-DARI-823, Antonio de Reno iz Modene (1436-1461), f. 318; prijepis tog dijela izvornika objavljen je u: M. Zjačić, 1955-1956, 132. Druge podatke o lokaciji na koju se navedeni toponim odnosi nemamo.

54 Usporedi R. Pichler, 1882, 156, 225, 226; G. Kobler, 1896, vol. I, 79, 82, 278; vol. II, 23; vol. III, 242; G. Poglajen, 1930, 106; L. M. Torcoletti, 1944, 26; M. Kos, 1956, 6-7.

rije. Izvršitelj oporuke i skrbnik nasljednica po želji oporučiteljice je *Hugonis de Doyno* oslovljen kao *nepotis suis carissimi*. Iako je Kos je smatrao da je riječ o Stelidijinu nećaku Hugonu VII., možemo zaključiti da je riječ o njezinu unuku Hugonu VIII. Devinskom.⁵⁵

U završnom tekstu oporuke navodi se da je ona izraz nepromijenjene i posljednje volje oporučiteljice i da je u skladu s važećim pravom. Osiguranje njezina izvršenja zapečaćeno je i anatemom (*sub maledictione altissimi Dei omnipotentis*). Stelidijinu oporuku zabilježio je Konstantin Açonis iz Kopra, gradski notar i kancelar u Rijeci. Iz teksta oporuke vidljivo je kako je Konstantin *imperiali auctoritate notarius et cancelarius*, što bi značilo da je posjedovao pravo redigiranja isprava na temelju posebne ovlasti rimsko-njemačkog cara. Drugih podataka o riječkom notaru i kancelaru Konstantinu Açonisu iz Kopra za sada nemamo.⁵⁶

Slika 8 Dvorac Devinskih, Devin

⁵⁵ Vidi: F. Kos, 1923, 109, 110 (bilj. 2); Rodolfo Pichler prenosi kako su prema oporuci Hugona VIII. (navodi VI.) zabilježenoj 1374. godine prihode iz kaštela Veprinca i Mošćenica na doživotno uživanje dobile Hugonova *an frau*, odnosno baka Stel ili Stelichia te njezina kći Ana, a koji bi po njihovoj smrti prešli u ruke njegova polubrata Jurja Weißenegga. Vidi R. Pichler, 1882, 225.

⁵⁶ Pregledom arhivske građe Državnog arhiva u Rijeci i arhivskog fonda *Pergamene u Archivio Storico della Provincia di Gorizia* u Gorici nisam pronašla druge isprave koje je sastavio notar Konstantin Açonis iz Kopra.

Zaključak

Rana razdoblja prošlosti Rijeke, poput drugih gradova istočnog Jadrana, obilježile su česte promjene povijesnih, društvenih i političkih okolnosti koje su utjecale na razvoj grada i njegova prostora. Zbog toga se može reći da je Rijeka grad čije je povijesno gradsko tkivo doživjelo brojne promjene, rušenja i degradacije te čija je srednjovjekovna arhitektura u najvećoj mjeri iščezla ili je gotovo u potpunosti izmijenjena pregradnjama. U nedostatku srednjovjekovnih materijalnih izvora ta je zbivanja i promjene, na primjeru Rijeke, teško jasno sagledati. Izazov je veći kada malobrojnim sačuvanim spomenicima iz srednjovjekovnog razdoblja pridružimo i nedostatak pisanih izvora, koji su tijekom prošlosti uništeni i/ili raspršeni. Utoliko su otkriće i analiza sadržaja oporuke Stelidije Devinske (1380.) vrijedniji kao izvor za poznavanje kasnosrednjovjekovne arhitekture Rijeke i njezinih povijesnih aspekata.

Značaj razdoblja vlasti Devinske gospode nad Rijekom ogleda se od kraja 13. do kraja 14. stoljeća (sl. 8). Od tog se vremena i prvi put jasnije razaznaje „urbana slika“ uspostavljene komunalne cjeline naselja. Stoga se smatra da su Devinska gospoda osnivači srednjovjekovne Rijeke, koja se od toga razdoblja u pisanim izvorima spominje u različitim inačicama latinskog, njemačkog i talijanskog imena, najčešće kao: *Flumen*, *Terra Fluminis*, *Terra Fluminis sancti Viti*, *San Veit in der Stat*, *Sandt Veyt am Pflaum*. Pretpostavlja se da su Devinska gospoda ponovno podignula gradske bedeme te da su dali izgraditi gradski kaštel, čime se srednjovjekovni grad nadogradio na stariji antički. U idućim desetljećima njihove vlasti grad se unutar perimetra svojih bedema postupno širio i oblikovao. Devinski su pomogli osnutak te izgradnju augustinskog samostana i crkve sv. Jeronima, zapadne dominante srednjovjekovnog grada. Ovim radom ukazano je i na vezu Devinskih s crkvom sv. Marije, u kojoj su, sudeći prema predstavljenim podacima, posjedovali gotičku kapelu, smještenu tik uz svetište crkve, posvećenu sv. Jurju. Njezin graditeljski sloj moguće je povezati s otkrivenim gotičkim prozorom na sjevernom pročelju današnje crkve i odrediti u posljednju četvrtinu 14. stoljeća. Uz dosad poznate podatke vezane uz dataciju samostana i crkve riječkih augustinaca, na temelju izvora moguće je s većom preciznošću govoriti i o završetku njegova ranog graditeljskog sloja, koji je također datiran u navedeno vrijeme.

Nova razmišljanja i interpretacije vezane uz sadržaj dokumenata oporuke plemenite Stelidije Devinske ukazala su kako je moguće ostvariti pomake u poznavanju kronologije, odnosno graditeljskih i arhitektonskih faza sakralnih središta Rijeke. Razdoblje vlasti Devinskih u Rijeci još uvijek otkrivamo. Ponovno sagledavanje različitih izvora, sintetiziranje historiografskih tumačenja i problema pridonijet će, vjerujem, i drugim pomacima u njegovu shvaćanju.

Arhivski izvori:

- ASPG Pergamene – Archivio Storico della Provincia di Gorizia, Pergamene, n° 169 marca 180
- HR-DARI-823, Antonio de Renno – Državni arhiv u Rijeci, HR-DARI-823, Javni bilježnici Rijeke (1436 / 1829), Antonio de Renno from Modena (1436-1461), f. 318.
- HR-DARI-823 Domenico Ravizza – Državni arhiv u Rijeci, HR-DARI-823, Javni bilježnici Rijeke (1436 / 1829), Domenico Ravizza (1524-1536), f. 183r.

Bibliografija:

- **S. Andrić 2013**
S. Andrić, Imenica vas u staroj slavonskoj toponimiji, *Croatica, časopis za hrvatski jezik i kulturu* 37 (57), 2013, 73-129.
- **S. Antoljak 1954**
S. Antoljak, Veze između Zadra i Rijeke u srednjem vijeku, *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci* 2, 1954, 5-18
- **M. Bradanović 2017a**
M. Bradanović, Nekoliko primjera baštine kasnoga srednjovjekovlja Rijeke i Kvarnera za profesora Vežića, *Ars Adriatica* 7, 2017, 113-128.
- **M. Bradanović 2017b**
M. Bradanović, *Rijeka i Trsat u srednjem vijeku*, Split, 2017.
- **Crkva Uznesenja Blažene djevice Marije Rijeka 2001**
Crkva Uznesenja Blažene djevice Marije Rijeka, Elaborat konzervatorsko-restauratorskih radova, Oblikovanje d.o.o., Sesvete, 2001.
- **M. Bradanović 2019**
M. Bradanović, Arhitektura crkve sv. Jeronima i dominikanskog samostana u Rijeci, u: *Sedam stoljeća augustinskog samostana u Rijeci*, Elaborat II, Rijeka, 2019, 7-35.
- **M. Bradanović 2022a**
M. Bradanović, And when Renaissance doesn't look like Renaissance...? The case of the town of Rijeka in the 15th century, *Hortus Artium Medievalium* 28, 2022, 164-172.
- **M. Bradanović 2022b**
M. Bradanović, Izgubljeni riječki urbani krajolici – augustinski samostan i crkva sv. Jeronima u razdoblju ranog novog vijeka, u: D. Dujmović, P. Karković Takalić (ur.), *Potisnute teme u umjetnosti i humanistici. Zbornik radova posvećen profesoru emeritusu Vladimiru P. Gossu, Neglected Topics in Arts and Humanities. Book of Essays in Honour of Professor Emeritus Vladimir P. Goss*, Rijeka, 2022, 191-208.
- **D. Deković 2005**
D. Deković, Hrvatskoglagoljični prijevodi u Diplomatariumu augustinskoga samostana u Rijeci, *Dometi* 13/1.4 (2003), 2005, 29-70.

- **A. Fidler 1783**
A. Fidler, *Austria sacra, Österreichische Hierarchie und Monasteriologie. Geschichte der ganzen österreichischen, weltlichen und klösterlichen Klerisey beyderley Geschlechts*, vol. 5, Vienna, 1783.
- **C. de Franceschi 1898**
C. de Franceschi, I Castelli della Val d'Arsa: ricerche storiche: con documenti inediti e alberi genealogici, *Atti e memorie della società Istriana di archeologia e storia patria* 15, 1898.
- **S. Gigante 1937-1938**
S. Gigante, Regesti e documenti relativi alle famiglie di Duino e di Walsee, *Fiume: rivista semestrale della Società di studi fiumani in Fiume* 15-16, 1937-1938, 3-130.
- **Z. Herkov et al., 2001**
Z. Herkov, A. Petranović, S. Gigante, *Statutum terrae Fluminis anno MDXXX, Statute of the City of Rijeka from 1530, Statuti concessi al comune di Fiume da Ferdinando I nel MDXXX*, Rijeka, 2001.
- **A. Janeš 2022**
A. Janeš, Burial Practices in the Urban Area of Medieval Rijeka, u: K. Predovnik, Š. Karo, M. Bricelj (ur.), *Arheološki pogledi na srednjeveško urbanost / Archaeological Perspectives on Medieval Urbanity*, Ljubljana, 2022, 369-400.
- **A. Janeš, u objavi**
A. Janeš, Ostaci srednjovjekovne i novovjekovne arhitekture na trgu Pul Vele Crikve i dijelu Užarske ulice, u: N. Radić Štivić, J. Višnjić (ur.), *Pul Vele Crikve. Arheološka istraživanja riječkog kasnosrednjovjekovnog i ranonovovjekovnog groblja*, u objavi.
- **M. Karbić, Z. Nikolić Jakus 2022**
M. Karbić, Z. Nikolić Jakus, Obitelj Walsee, gospodari Rijeke i posjednici u Istri i na Kvarneru, u: R. Trischler (ur.), *Godišnjak Njemačke zajednice. DG Jahrbuch*, Osijek, 2022, 11-22.
- **D. Klen 1983**
D. Klen, Feudalna desetina u Rijeci (XIV-XIX. st.), *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, knj. 49, 1983, 287-299.
- **D. Klen (ur.) 1988**
D. Klen (ur.), *Povijest Rijeke*, Rijeka, 1988.
- **G. Kobler 1896**
G. Kobler, *Memorie per la storia della liburnica città di Fiume*, vol. I-III, Fiume, 1896.
- **F. Kos 1923**
F. Kos, Iz zgodovine Devinskih gospodov, *Razprave Znanstvenega društva za humanistične vede v Ljubljani* 1, 1923, 91-134.
- **M. Kos 1956**
M. Kos, Jedan urbar iz vremena oko 1400. o imanjima Devinskih i Walseeovaca na Kvarneru, *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci* 3, 1956, 344-364.

- **O. Kosanović 2022**
O. Kosanović, Nekretnine u vlasništvu augustinskoga samostana sv. Jeronima u gradu i distriktu Rijeke i urbana topografija (15. i 16. stoljeće), *Problemi sjevernog Jadrana* 20, 2022, 9-58.
- **M. Kosi 2015**
M. Kosi, Boj za prehode proti Jadranu - Kras od 12. do 15. stoletja (politično - in vojnogovinska skica), *Kronika* 63.3, 2015.
- **M. Kostrenčić et al., 1969-1978**
M. Kostrenčić, V. Gortan, Z. Herkov, *Lexicon Latinitatis medii aevi iugoslaviae, Rječnik srednjovjekovnog latiniteta Jugoslavije*, vol. I, Zagreb, 1969-1978.
- **Z. Ladić 2012**
Z. Ladić, *Last Will, Passport to Heaven. Urban Last Wills from Late Medieval Dalmatia with Special Attention to the Legacies pro remedio animae and ad pias causas*, Zagreb, 2012.
- **L. Margetić 1990**
L. Margetić, *Rijeka, Vinodol, Istra. Studije*, Rijeka, 1990.
- **L. Margetić 2011**
L. Margetić, Gotnik i Klana, *Zbornik Društva za povjesnicu Klana* 8, 2011, 429- 439.
- **R. Matejčić 1982**
R. Matejčić, Barok u Istri i Hrvatskom primorju, u: A. Horvat, R. Matejčić, K. Prijatelj (ur.), *Barok u Hrvatskoj*, Zagreb, 1982.
- **R. Matejčić 2013**
R. Matejčić, *Kako čitati grad. Rijeka jučer, danas*, Rijeka, 2013.
- **M. Medved, 2019**
M. Medved, Datacija izgradnje augustinskog samostana i crkve sv. Jeronima u Rijeci, *Croatia Christiana periodica* 84, 2019, 21-38.
- **M. Medved 2020**
M. Medved, *Filius conventus Fluminensis, Augustinci pustinjaci sv. Jeronima u Rijeci*, Zagreb, 2020.
- **D. Munić 1986**
D. Munić, *Kastav u srednjem vijeku: društveni odnosi u kastavskoj općini u razvijenom srednjem vijeku: rasprave o Kastvu i Kastavskom statutu*, Rijeka, 1986.
- **D. Munić 2001**
D. Munić, Tharsatica/Tarsatica, Flumen, Flumen Tarsiae, Tarsia, Sant Veit in der Stat, Sand Vyet, Terra Fluminis, Terra Fluminis sci Viti, Terra di Fiume, Fiume, Rekä, Rika, Rieka, Statt s. Weit am Pflaum vulgo Fiume oder Reka, Italianisch Fiume, Zu latein Flumen s. Viti, danas Rijeka, *Sveti Vid – Zbornik* 6, 2001, 11-26.
- **R. Oštrić 2000**
R. Oštrić, *Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije, Oltar sv. Petra, Izvješće o sondiranju zida iza oltarne pale*, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Rijeci, Rijeka, 2000.

- **I. Perčić 1954**
I. Perčić, Rad zadarskog graditelja i kipara Jurja Dimitrova u Rijeci, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 8, 1954, 111-115.
- **R. Pichler 1882**
R. Pichler, *Il castello di Duino, memorie*, Trento, 1882.
- **M. Pintarić, D. Tulić, 2018**
M. Pintarić, D. Tulić, Prilog poznavanju kasnogotičke skulpture u Rijeci: prijedlog za Leonarda Thannera i nepoznata grupa Oplakivanje Krista, *Ars Adriatica* 8, 2018, 61-80.
- **G. Poglajen 1930**
G. Poglajen, Memorie cronologiche relative alle chiese e al Capitolo di Fiume, *Rivista Fiume* 8 (1-2), 1930, 106-180.
- **P. Predoević Zadković 2016**
P. Predoević Zadković, The Will of the Noblewoman Stelidija of Duino, *Mélanges de l'École française de Rome - Moyen Âge* 128/2, 2016.
- **P. Predoević Zadković 2023**
P. Predoević Zadković, *Urbanizam srednjovjekovne Rijeke*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2023.
- **P. Predoević Zadković, P. Karković Takalić 2022**
P. Predoević Zadković, P. Karković Takalić, The City Walls and Defence System Between Historical and Archaeological Sources. Some Aspects of the Urbanism of 15th-Century Rijeka, u: K. Predovnik, Š. Karo, M. Bricelj (ur.), *Arheološki pogledi na srednjeveško urbanost / Archaeological Perspectives on Medieval Urbanity*, Ljubljana, 2022, 345-415.
- **P. Predoević Zadković, P. Karković Takalić, u objavi**
P. Predoević Zadković, P. Karković Takalić, Legati iz oporuka riječkog notara Dominika Ravizze, *Zbornik radova Pete medievističke radionice u Rijeci*, u objavi.
- **F. Swida 1890**
F. Swida, Regesto dei documenti conservati al Museo, *Archeografo Triestino* 16, 1890.
- **T. Sušanj 2002**
T. Sušanj, *Historijat crkve Uznesenja Marijina u Rijeci i povijesna analiza nepokretnog inventara (dio elaborata konzervatorsko-restauratorskih radova)*, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Rijeci, Rijeka, 2002.
- **P. Štih 1992**
P. Štih, Goriški grofje in devinski gospodje, *Zgodovinski časopis* 46, 1992, 309-321.
- **P. Štih 1994**
P. Štih, *Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem*, Ljubljana, 1994.
- **L. M. Torcoletti 1932**
L. M. Torcoletti, *Il Duomo vecchio di Fiume, discorso tenuto il 14 settembre 1932 per il restauro della chiesa*, Fiume, 1932.
- **L. M. Torcoletti 1944**
L. M. Torcoletti, *La chiesa e il convento degli agostiniani di Fiume*, Fiume, 1944.

- **E. Turus 1913**

E. Turus, Museo provinciale di Gorizia. Regesto delle Pergamene, *Forum Ivlii*, III, no. 6, 1913, 345-352.

- **M. Vicelja-Matijašić, P. Predoević Zadković 2018**

M. Vicelja-Matijašić, P. Predoević Zadković, Nova formula patosa i paradigma spasenja. Čudotvorno raspelo u Katedrali sv. Vida u Rijeci, *Riječki teološki časopis* 52.2, 2018, 209-220.

- **M. Viškanić 2002**

M. Viškanić, *Quaderna capituli Lovranensis - Kvaderna kapitula lovranskog*, Lovran, Rijeka, 2002.

- **M. Zjačić 1955-1956**

M. Zjačić, *Knjiga riječkog kancelara i notara Antuna de Renno de Mutina*, *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci* 3, 1955-1956, 5-343.

Ilustracije:

Karta 1 Najvažniji posjedi Devinskih poznati iz pisanih izvora (*Google Earth*, uredila P. Predoević Zadković)

Slika 1 Oporuka Stelidije Devinske (*Archivio Storico della Provincia di Gorizia, Pergamene*, n° 169 marca 180)

Slika 2 Veduta Rijeke, Ivan Klobučarić, 1579. (P. Predoević Zadković, P. Karković Takalić 2022, 351, slika 3)

Slika 3 Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Rijeci (snimila P. Predoević Zadković)

Slika 4 Položaj današnjeg oltara sv. Petra, moguće srednjovjekovne kapele sv. Jurja spomenute u Stelidijinoj oporuci na tlocrtu crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Rijeci (*Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije Rijeka* 2001, 32, uredila P. Predoević Zadković)

Slika 5 Gotička monofora otkrivena na sjevernom pročelju crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Rijeci, moguće dio srednjovjekovne kapele sv. Jurja (snimila P. Predoević Zadković)

Slika 6 Augustinski samostan, detalj vedute Rijeke, Ivan Klobučarić, 1579. (P. Predoević Zadković, P. Karković Takalić 2022, 351, slika 3)

Slika 7 Istočno pročelje crkve sv. Jeronima i kapele Presvetog Trojstva, Rijeka (snimila P. Predoević Zadković)

Slika 8 Dvorac Devinskih, Devin (snimili P. Karković Takalić, M. P.)

Ovaj je zbornik nastao u okviru projekta Sveučilišta u Rijeci
Migracije, identiteti i kontekst srednjovjekovne umjetnosti Kvarnera – MIK

i u suradnji s Centrom za ikonografske studije Filozofskog fakulteta u Rijeci

